یەکەمین هۆلۆکۆست

دەربارەی کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان

نووسینی: ڕۆبەرت فیسک

وەرگێڕانی: نەجمەدین فەقێ عەبدوڵڵا

2012

یەکەمین هۆلۆکۆست

(دەربارەی کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان)

نووسینی: ڕۆبەرت فیسک
وەرگێڕانی: نەجمەدین فەقێ عەبدوڵڵا

یەکەمین هۆلۆکۆست

ناوی کتێب: یەکەمین هۆلۆکۆست

(دەربارەی کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان)

نووسینی: ڕۆبەرت فیسک

وەرگێڕانی: نەجمەدین فەقێ عەبدوڵڵا

تایپ: تریفە فایەق

دیزاین ناوەوە و بەرگ: توانا عومەر

تیراژ: ١٠٠٠ دانە

چاپخانە: کەکۆن

(۱)

پێشەکی

بەکۆمەڵکوشتنی گەلی ئەرمەنی لە ۱۹۱۵دا کە ناوم ناوە هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکان (۱)ـ یەکێکە لەو تراژیدیا مێژووییانەی بە تێپەڕبوونی کات واتای گەورەتر دەبەخشێ. ئێستا نزیکەی سەدەیەک تێدەپەڕێت لەو کاتەوەی فەرمانڕەوایانی تورکیای عوسمانی ملیۆن و نیوێک ئەرمەنیی کریستیانیان لەباری فیزیکییەوە قڕکرد، چ لە ڕێگای کوشتنی (راستەوخۆ و مەیدانییەوە) پیاوەکانیانەوە، یان رەوانە کردنی ژن و منداڵەکانیان بۆ (ڕێپێوانەکانی مەرگ) (۲) کە بە درێژایی ڕێگاکان دەستدرێژی دەکرایە سەریان، لە برسانا دەمردن، بە پەلبەستکراویی بە کۆمەڵ فڕێ دەدرانە ڕوبارەوە، بە کۆمەڵ دەتەپێنرانە ئەشکەوتەکانەوەو لەوێدا (لەناو چڕە دووکەڵی ئەو ئاگرانەدا کە تورکەکان لە زاری ئەشکەوتەکاندا دەیانکردەوەوە)دەخنکان، یان زۆر بە ئاسانی چەقۆیەک بە قوڕگیاندا دەهێنرا. بەڵام تا ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت تارمایی ئەو قوربانیانە لە دوومان نابنەوەو لەو کاتە جەنجاڵانەی یەکەمین جەنگی جیهانی زیاتر ڕاوەدوومان دەنێن کە کۆمەڵکوژیەکانیان تیادا ئەنجام درا.

ئەوە دوو هۆکاری هەیە. بۆ نا ئەرمەنییەکان دوورنماو پێوەرێکی سیاسی و ئاکاری بەو جینۆسایدەوە بە توندی لکێندراوە، چونکە هەر وەکو ئەوەی زۆرێک لە مێژووناسان تێی گەیشتون ئەو کۆمەڵکوژییە بەشێوەیەکی زۆر ترسناکتر بەر لە هۆلۆکۆستی جوولەکەکان ڕوویداوە (۳). هیتلەر هەر تەنها بۆ زیادە زانیاری نەبوو کە دەستی بە تاقیکردنەوەی بە کۆمەڵ کوشتنی ئەرمەنییەکانەوە گرت. یەکێک لە شەریکە تاوانەکانی سەرەتاکانی پارتی نازی ئەو ئەفسەرە لاوەی لەشکری قەیسەری ئەڵمانی بوو کە لە کاتی کۆمەڵکوژیەکاندا مەشق پێدەری هێزە شەڕکەرەکانی تورکیای عوسمانی بوو، وە لە هەمان کاتدا شایەتحاڵێکی چاوتینی کۆمەڵکوژیەکانی ساڵی ۱۹۱۵ بوو. ژمارەیەکی تری گەنجانی جۆراوجۆری ئەڵمانی کە لە نزیکەوە لەگەڵ سەرتاپای پرۆسەکانی کۆمەڵکوژیەکاندا ژیابوون (ئەوانەی کە بە چاوی خۆیان دەیانبینی چۆن دەسەڵاتدارە تورکەکان پیاوەکانیان لە خێزانەکانیان جیادەکردەوەو چۆن بەڵێنی درۆینەی فیلاوییان

بەوانە دەدا کە بەرەو ڕێپێوانەکانی مەرگ رەوانە دەکران و چۆن پاشان بێنان و بێئاو دەکران)، هەر ئەو کەسانە بوون کە بیست و شەش ساڵ دواتر هەمان ئەو ڕێبازانەیان پەیڕەو و جێبەجێکرد بەسەر جوولەکەکانی رووسیادا کە لەگەڵ هێرشی لەشکری نازی بۆ سەر یەکێتی سۆڤیەت دەستگیرکرابوون و دەبوا بە کۆمەڵ (ڕێپێوانی مەرگ) یان پێبکرێت.

بەڵام جینۆسایدی ئەرمەنییەکان دوورنمایەکی لەوە مەترسیدارتری هەیە، واتە نکوڵی کردنی تورکانی ئەمڕۆ لە تاوانەکەو داننەنانیان بەڕوودانی ئەو تاوانەدا. تورکیا لەو نکوڵی کردنەیدا لەلایەن ژمارەیەک لە ڕژێمە ڕۆژئاواییەکانەوە پشتگیری دەکرێ، لە پێش هەموویانەوە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو بەریتانیا.

لە ترسی ئەوەی نەبادا هەستی ئەو هاوپەیمان و هاوئەندامەی (ناتۆ)یان بریندار بکەن (و لە ئەنجامدا بەرژەوەندییە ستراتیجییەکانی تورکیا ڕێچکەی پەرەسەندنێکی پێچەوانەی- نمو عکسی- بگرێتەبەرکە هاوتەریب بێت لەگەڵ ساردو سڕیی پەیوەندیەکانی نێوان ڕوسیاو ئەمریکادا..)، هەروەها لە ترسی ئەوەی نەبادا ڕۆژێک لە ڕۆژان تورکیا پەنا بباتە بەرداخستنی ئەو ڕێگا سەربازییە لۆجستییانەی بە خاکەکەیدا تێدەپەڕن بەرەو عیراق و ناوچەکە (٤)، سەرۆکی ئەمەریکی (مەبەستی جۆرج بوشەو ئەم کتێبە بە ئینگلیزی لە ساڵی ۲۰۰۳ دا بۆ یەکەمجار چاپکراوەوە) ئەوە رەتدەکاتەوە دان بە هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکاندا بنێت. لە ساڵی ۲۰۰۷ دا کۆمسیۆنی سەربە ئەنجومەنی نوێنەران بۆ کاروبارە دەرەکییەکانی ئەمەریکا دەنگیان بۆ ئەوەدا مۆری جینۆساید لەو کوشتارە بە کۆمەڵانە بدرێت کە لە ساڵی ۱۹۱۵دا ڕوویان داوە (تێبینی: ئەم پێشەکیەی نووسەر لە ساڵی ۲۰۰۸ دا بۆ چاپە هۆڵەندیەکەی کتێبەکە نووسراوەوە) تاک و تەرای ئەو ئەرمەنییە ئەمریکییە بە ساڵاچووانەی لەو کۆمەڵکوژیانە ڕزگاریان ببوو لەبەردەم باڵەخانەی پەرلەماندا کۆببوونەوەو چاوە چاویان بوو ئەنجامەکانی گفتوگۆکان ببیستن. بەڵام هەر کە جەنەڕاڵە ئەنتیکەکانی لەشکری تورکی شێوازی زمانە تایبەتیەکەی خۆیان بەکارهێنا بۆ گوتنی شتێک و گەیاندنی مەبەستێکی تر، سەرۆک بوش چیدی نەیدەزانی چۆن خێرا پەرچە کرداری پەشیمان بوونەوە نیشان بدات.

لە ڕۆژنامەی (میللییەت)ی تورکیدا فەرماندەی هێزە چەکدارەکانی تورکیا جەنەڕاڵ (یەشار بۆیۆکانیت) بە پەستییەوە ئەوەی راگەیاند کە پەرەسەندنی ئەو بڕیارە پەرلەمانییە "جێگای داخ" بوو. بەڵام ئەگەر بێت و بڕیارەکە بەتەواوەتی لەلایەن ئەنجومەنی نوێنەرانەوە پەسەند بکرێ، ئیدی "پەیوەندییە سەربازیەکانمان لەگەڵ وڵاتە یەکگرتووەکاندا هەرگیز وەکو جاری جاران نامێنێتەوە... وڵاتە یەکگرتووەکان لەو بارەیەوە وەکوئەوەی لێدێت فیشەکێک لە قاچی درابێت..." دیارە بەڕێز بوش

دەستبەجێ پەندی لەو وانەیەوە وەرگرت و رایگەیاند: "ئێمە زۆر بەداخین بۆ ئەو ئازارە تراژیدییەی گەلی ئەرمەنی (بەدەق ئەو وشانەی بەکارهێناوە) .... بەڵام پەسەندنی بڕیارێکی لەو چەشنە (مەبەستی بەجینۆساید ناساندنی کۆمەڵکوژیەکانە ــو) وەڵامێکی دروست نییە بۆ ئەو کۆمەڵکوژییە مێژووییە" . هەر وەتر رایگەیاند: "ئەگەر ئەو بڕیارە بەو چەشنە پەسەند بکرێ، ئەوە زیانێکی گەورە بە پەیوەندییەکانمان دەگەیەنێت لەگەڵ هاوپەیمانێکی کارامان لەناو پەیمانی ناتۆدا، هەروەها لەسەر ئاستی جەنگی جیهانیماندا لە دژی تیرۆر..." .

بەتایبەتی ئەم ڕستەیەی دواهەمینیان زۆر نایابە، چونکە بێجگە لە جوولەکەکان ئەوروپا هیچ کۆمەڵەیەکی تر (نووسەر وتویەتی هیچ کەسێکی تر) ئەوەندەی ئەرمەنییەکانی تورکیا لە ١٩١٥ دا تووشی بەدبەختی و چارەرەشی نەبوونە بەدەستی تیرۆرەوە. بەڵام ئەوەی کە بەرژەوەندیەکانی ناتۆ لە سەرووی راستگۆییە مێژووییەکانەوە دابنرێن، ئیتر ئەوەیان لەسەرووی تێگەیشتنی منەوەیە. کەسانێکی تر کە دەبێ لەشەرماندا سەری خۆیان کزبکەن و دانەوێنن بریتین لەوانەی کە تا ئێستاش سەرقاڵی ئەوەن لە جەنگی عیراقدا سەربکەون. بەو جۆرە دەسەڵاتدارانی ئەمریکی لە عیراقدا لە چەشنی سەفیری ئەمریکی هۆشداری ئەوەیدا کە پەسەندنی بڕیاری بەجینۆساید ناساندنی کۆمەڵکوژییەکانی ئەرمەنییەکان لەلایەن ئەنجومەنی نوێنەرانی ئەمریکییەوە "زیان بە ئامادەییە جەنگییەکانمان دەگەیەنێت لە عیراقدا" ڕۆبەرت گەیتس، وەزیری بەرگری ئەمریکا کە بە ئاشکرا دیارە حەزی بە وردەکارییە مێژووییەکان نییە، زیادەگۆییەکی پتر ئەکات لە نیشاندانی ترسنۆکی. لەبارەی رەوشی هێزە چەکدارە ئەمریکییەکان لە عیراقدا نەک هەر تەنها ئەوەندەی کە سەفیر ئاماژەی بۆ کرد، بەڵکو لەوەش زیاتر بە گوتەی وەزیری بەرگری "دەرگای هەموو فڕۆکەخانە سەربازییەکانی تورکیاو ڕێگا لۆجیستیکیەکانمان و ئەو جۆرە شتانە لە تورکیادا دەکەونە مەترسیەوە ئەگەر بێتو ئەو بڕیارە بە تەواوەتی پەسەند بکرێت" .

گەیتس بەتەواوی لەوە تێناگات ئەو وشانەی ئەو چەندە مایەی گاڵتەجاڕین، چونکە ڕێک هەر بەسەر ئەو (ڕێگایانەو ئەو جۆرە شتانە) وە بوو کە لە ١٩١٥ دا ڕێپێوانەکانی مەرگ بۆ سەدان هەزار ئەرمەنی بەڕێوەچوو (ئەنجام درا). زۆربەی ئەوانە دەتەپێنرانە فارگۆنەکانی پاتاڵ گواستنەوەو رەوانەی مەرگ دەکران. یەکێک لەو هێڵە ئاسنینانەی بۆ ئەو مەبەستە بەکاردەهێنراو ڕێک بە ڕۆژهەڵاتی شاری (ئەدەنە) دا تێدەپەڕی، خاڵێکی گرنگی کۆکردنەوەی ئەرمەنیە کریستیانە بەدبەختەکانی ناوچە ڕۆژئاواییەکانی تورکیا بوو کە لەوێوە بەرەو یەکەمین وێستگەی ئەو هێڵی شەمەندەفەرە دەچوو کە پێی دەوترێ ئینجەرلیک. بۆ گاڵتەجاڕیی مێژوو ئینجەرلیک هەمان ناوە

کە ئێستا بۆ ئەو بنکە ئاسمانییە سەربازییە بەکاردەهێنرێت کە ڕۆڵێکی زۆر گرنگی هەیە بۆ لەشکرو هێزە ئاسمانییەکانی ئەمریکا لەناوچەکەدا. لەشانشینی یەکگرتوودا (بەریتانیا) یەکێک لە گرنگترینی ئەو کەسانەی نکوڵی لە هۆلۆکۆستی جوولەکەکان دەکات کەمێژووناسێکی راستڕەوی توندڕەوی (دژە سامی)یە، ناوی (داڤید ئێرڤین)ە. لە ٢٠٠٧ دا دەرکەوت کە جۆرج دەبلیو بوش بووە بە داڤید ئێرڤینی کۆشکی سپی (بۆ نکوڵی کردن لە بەجینۆساید ناساندنی هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکان ــو).

بێگومان دەشێ باجی گوتنی راستی لەبارەی جینۆسایدی ئەرمەنییەکانەوە- یان تەنانەت هەر ئاماژەیەکی تر بەو ڕێچکەیەدا زۆر قورس بکەوێت. هرانت دینک (hrant dink) کە زانایەکی بلیمەت و ئاکادیمیستێکی ناودارو ژۆرنالیستێکی هێمن و لەسەرەخۆی ئەرمەنی- تورکی بوو، لەمانگی مارتی ٢٠٠٧ دا لەناو بیرۆکەی خۆی لە بارەگای ڕۆژنامەکەیدا لە ئەستەنبووڵ دوو فیشەک نرا بەسەریەوە. کوشتنێکی ترسناک و قێزەوەن بوویە ڕۆژی ڕووناک. بەڵام ئەوەی لەوە ترسناکترو قێزەوەن تر بوو کە پتر مایەی شۆک بوو، ئەو لەخۆبایی و بەخۆنازینەی ئەو پۆلیسە تورکانە بوون کە بۆ وێنەگرتن لە تەنیشت گومانلێکراوی کوشتنەکەوە بەشێوازی سنگ دەرپەڕێن و پۆزلێدەر و گاڵتەجاڕ راوەستا بوون.

بەر لەو رووداوە داوایەک لە دژی دینک تۆمار کرابوو لەسەر بناغەی ئەو بڕگەو مادده یاساییە تورکییە بێئابڕووەی بە ژمارە (٣٠١) ناسراوەو (گاڵتەکردن بە تورکیا) ی قەدەغەکردووە.

هەزاران تورک پەستی و ناڕەزایەتی خۆیان لە دژی ئەو تاوانە دەربڕی. بەڵام ترس لە تۆمەتی جنێودان بە دەوڵەتی تورکی و دەزگا دەسەڵاتدارەکان هەر مایەوەو نەڕەوییەوە.

بۆ نموونە: ئەم کیتابۆچکەیەی لێرە بەدواوە دەیخوێنێتەوە فەسڵێکە لەو کتێبەم کە لە ژێر تیتڵی "جەنگە گەورەکانی شارستانیەت" دا چاپ و بڵاوکراوەتەوە (بڕوانە: ڕۆبەرت فیسک: جەنگە گەورەکانی شارستانییەت. چاپی ئینگلیزی، یەکەم ٢٠٠٣، دووەم ٢٠٠٨، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی fourth estate.

چاپی هۆڵەندی، یەکەم ٢٠٠٥، دووەم ٢٠٠٨، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ambo- ئەمستردام). هەر لەسەرەتاوە بۆ چاپە تورکییەکەی پێشبینی دەکرا دوا بخرێت یان تەنانەت ڕێگای چاپکردنی نەدرێت.

(یەکەمین هۆلۆکۆست) لەڕاستیدا تەنها یەک فەسڵە لەو کتێبە (واتە فەسڵی بیست و چوار). لە پایزی ٢٠٠٦ دا فاکسێکم لەلایەن دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوە تورکییەکە لە ئەستەنبووڵەوە بۆ هات کە تیایدا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە پارێزەرەکانیان دڵنیان لەوەی ئەگەری تەواو لە ئارادایە بۆ بەرزکردنەوەی داوای یاسایی لە دژی ئەو دەزگای

چاپ و بڵاوکردنەوەیە لەسەر بناغەی هەمان ماددەی یاسایی ژمارە (٣٠١). بێگومان وەکو بێگانەیەک دەستیان بەمن ڕاناگات تا بمدەنە دادگا، بەڵام ئەگەر ئارەزوو بکەم دەتوانم داواکارییەکیان ئاراستە بکەم بۆ ئەوەی لە پرۆسەی دادگاییکردنەکەدا بخرێمە پاڵ بڵاوکەرەوە تورکەکەوە. وەڵامی من ئەوەیە کە دەمەوێ بچمە پاڵ ناوبراوەوە، ئەوەیش بۆ من دەبێتە مایەی شەرەفێک کە بتوانم لەبەردەم دادگایەکی تورکیدا شایەدیی لەسەر جینۆسایدی ئەرمەنییەکان بدەم. ڕێکەوت وابوو لەو ماوەیەدا دینک تیرۆر بکرێ و بەدوای ئەوەشدا لەلایەن بڵاوکەرەوە تورکەکەوە لە ئەستەنبووڵ ئەوەم پێڕاگەیەندرا کە (بەرەچاوکردنی هەل و مەرجی سیاسی لە تورکیادا کە تایبەتە بە کێشەی ئەرمەنییەکان و کوردەکانەوە) "ئەوەیان بە چاکتر زانیوە ڕیکلامێکی زۆر بۆ بلاوکردنەوەی کتێبەکە نەکەن، واتە کەمپینێکی میدیایی ڕێکنەخەن بۆ کتێبەکەی بەڕێز فیسک".

ئەمە مایەی سەرسوڕمانە کە فەسڵێک لەبارەی جینۆسایدی ئەرمەنییەکانەوە لە کتێبێکی بیست و چوار فەسڵیدا بەس بێت بۆ ئەوەی بڵاوکەرەوە تورکییەکە- ئەگەر بەبێ پەردە قسان بکەین- لە هەوڵی ئەوەدا بێت کەس هیچ شتێک لەبارەی ئەو کتێبەوە نەبیستێت کە بەتەمایە چاپ و بڵاوی بکاتەوە، بەڵکو بەبێ بایەخ هەر وەکو خۆی لێی بگەڕێت. ڕستەی (ڕیکلامێکی زۆر بۆ کتێبەکە نەکەن) واتای ئەوەیە (بەبێ دەنگیی) بەڕێی بخەن، بێدەنگییەک کە لە بێدەنگیی گۆڕ دەچێت! بەو جۆرەش تورکەکان بەدوای خوێندنەوەی ئەم وشانەشدا ناچن کە لەم پێشەکییەدا تۆمار کراون.

بەڵام مێژوو –مەحاڵە- هەر سەردەکەوێ. لە ساڵی ٢٠٠٦ دا دانیشتوانی گوندی کورو (kuru) لە ڕۆژهەڵاتی تورکیادا کاتێک سەرقاڵی هەڵکەندنی گۆڕێک بوون بۆ مردوویەکیان، کەوتن بەسەر ئەشکەوتێکدا کە پاش هەڵدانەوەی توانییان کەللە سەرو ئێسک و پرووسکی چل کەسی تیادا بدۆزنەوە- کە بێگومان بەشێک بوونە لە ئێسک و پرووسکی ئەو سەدو پەنجا کەسە ئەرمەنییەی لە شارۆچکەی (ئۆگوز)ەوە لە چواردەی حوزەیرانی ١٩١٥ دا پەلکێش کرابون و لە گوندی کورو بە کۆمەڵ کوژرابوون. تا ئێستاش لێنەگەڕان پاشماوەی ئەو ئێسک و پروسکانە بدۆزرێنەوە چونکە بە هاتنی جەندرمە تورکەکان بۆ مەیدانی ڕووداوەکە دەروازەی ئەشکەوتەکەیان داخست و مۆریان کردو فەرمانی توندیشیان بە دانیشتوانی گوندەکە راگەیاند کە نابێ ببڕای ببڕای باسی ئەو دۆزراوانە بکەن.

بەڵام لە تورکیادا سەدان (کورو) هەیە. پاشماوەی ئێسک و پرووسکەکانی رابوردوو هەمیشە راوەدوومان دەنێن. لەبەرئەوە (نەکردنی ڕیکلامێکی زۆر) بۆ بڵاوکردنەوەی کتێبێک هەرگیز لەژێر باری ئەو مێژووە رزگارمان ناکات.

ڕۆبەرت فیسک

بەیروت، شوباتی ٢٠٠٨

(٢)

دەدەی ئەو لاشانە لە ئۆستەرلیتزو واتەرلۆ کەڵەکە بکەن
منیش بەگاسن هەڵگێڕنەوەو لێم بگەڕێن دەستبەکاربم
من ئەو گیایەم هەموو شتێک دادەپۆشم
کەڵەکەیان بکەن لە گێتیسبۆرگ
لە ئیپەرو ڤێردۆن
ژێر منیان بنێن و لێگەڕێن کاری خۆم بکەم.
دوو ساڵ، دە ساڵ، ڕێبوارەکان پرسیار دەکەن:
ناوی ئەم شوێنە چییە؟
ئێمە — ئێستا — لەکوێین؟

من گیام،
دە لێگەڕێن دەستبەکاربم.

کارل ساندبۆرگ
بەشێک لە هۆنراوەی (گیا)

(تێبینی: ئۆستەرلیتز، واتەرلۆ، گێتیسبۆرگ، ئیپەرو ڤێردۆن ناوی شوێنگەلێکن کە لەشکری ناپلیۆن پۆناپارت جەنگی بەناوبانگی تیادا کردوون و کوشتارگەلی زۆریان تیادا کراوە —و).

گردەبانی مەرغەدە (یان مارغادە) (margada) کە بە بەردی گڕکانی داپۆشراوە، هەر لە دوور ڕا وەک پەڵەیەکی تێکەڵ لە ڕۆشناییەکی تیژی بریقەدارو سێبەر دێتە بەرچاو کە لەسەر سینگی بیابانی ڕۆژهەڵاتی سوریادا بەرزبۆتەوە. لەسەر پۆپە تەختەکەیدا کە سەرما زوو تەنگت پێهەڵدەچنێ، دەبینی باراناو کاری خۆی بە چاکی کردووەو لە خاک و قوڕی نێوان تەڵاشە بەردەکاندا کەندەڵان و درزو ڕێڕەوی بۆ خۆی کردۆتەوە، شیوگەلێکی ئەسمەرو لابەلای روو لە خواری جۆراوجۆری

دروستکردووە کە لەسەرەخۆ بەرەو دامێنی بەرزاییەکە دەکشێن. لەخوارەوە، لە دووریی گردە- بانەکەوە ئاوی بەخوڕی روباری خاپوور، ئەو ڕوبارەی تەژیە لە نهێنی ناڕۆشنی قفڵدراو، لەنێوان کەنارە خۆڵەمێشییە رووتەنەکاندا دزەدەکا، بەناو تەپۆڵکە لمینیەکاندا پێچاوپێچ دەخشێ. پێویست ناکات مرۆ پێشوەخت بزانێت لای مەرغەدە چی روویداوەو چ گوزەراوە، چونکە لێرەدا هەر لە خۆتەوە هەست بەوە دەکەیت شتێکی ترسناک روویداوە. هەر وەکو جەنگەڵەکانی ڕۆژهەڵاتی پۆڵۆنیا، ئەو گردەی مەرغەدەش شوێنێکە بۆ یاداوەرییە لەبیرکراوە هەرە توندو تیژەکان. بەڵام پۆلیسە لۆکاڵییە سورياییەکە کە پیاوێکی گۆنا ئاڵی سمێڵ گەورە بوو بیستبووی کە ماوەیەکی زۆر بەر لە لەدایکبوونی خۆی ئا لەو شوێنەدا کارەساتی مەزن روویداوە.

ئەوە (ئیزابێل ئێلسن)ی فۆتۆگری (the independent) بوو کە بەڵگەی ترسناکی دۆزییەوە. لەکاتێکدا بەلای کەندێکدا تێدەپەڕی کە باراناو هەڵیدڕیبوو، خۆی هەڵدایە خوارەوەو کەوتە پاککردنەوەی دەستە خۆڵاویەکانی، لەپڕچاوی بە پاشماوەی کاسە سەرێکی مرۆیی کەوت، ئێسکێکی قاوەیی باو، بەڵام ڕیزە ددانەکانی هێشتا سپی بوون و دەبریسکانەوە. بەلای چەپدا بەشێک لە بڕبڕەپشتەکەی بەسەر لیتە وشکەوە بووەکەوە دەرکەوتبوو. کاتێک منیش بە دەستەکانم خۆڵی لایەکەی تری کەندەکەم لابرد، ئیتر تەواوی ئێسکە پەیکەرەکە دەرکەوت، پاشان یەکێکی ترو ئەوجار سێهەمیش، ئەوەندە نزیکی یەکترو بەسەر یەکتریدا سەختەکرابوون ئێسک و پروسکەکانیان تێکەڵ بەیەکتری ببوون. هەر ئەوەندەی چەند سانتیمەترێک خۆڵمان لادەدا ئێسکی رانێک، کەللەسەرێک، تاخمەدانێک، پروسکی قاچێک و ... دەر دەکەوتن کە وەک شتی لەقوتوونراو پەستێنرابوونە سەر یەکتر هەر وەک ئەوەی بڵێی هێشتا ترسی ئەو ڕۆژگارانەی ساڵی (١٩١٥) یان لە لەشدا مابێت کە لە ڕێگای خنکاندنەوە گیانیان لەدەستدا، ئەویش کاتێک کە هەزارانیان کۆمەڵ کۆمەڵ پێکەوە بە پەتێک توند دەبەستەوەو فڕێیان دەدانە ئاوی ڕوبارەکەوە (٥).

هەر کە هەوا لێی دەدان و بەر ڕۆشنایی دەکەوتن، ئەو ئێسک و پروسکە مرۆییانە لەناو لەپماندا پتر لەقوڕی وشکەوەبوو دەچوون وتوێژیان فڕێ دەداو خێرا ورد دەبوون، هەندە خێرا وردو خاش دەبوون وەک بڵێی ویستی بکوژە تورکەکانیان دەهێننە دی بۆوەی ئێمەش خێراو بەپەلە لەبیریان بکەین. بە دڵنیاییەوە، لەم پەڵە زەوییە بچووکەدا لانیکەم پەنجا هەزار کەس کوژراون و بۆ ئێلسن و من تەنها دوو خولەکمان بەسبوو تا لەوە تێبگەین کە لەسەر گۆڕێکی بە کۆمەڵ راوەستاوین، چونکە مەرغەدەو ئەو بیابانەی دەوروبەری — وەک هەزاران گوندی تر کە ڕۆژێک لە ڕۆژان ئەرمەنی تورکی بوونە- لەراستیدا (ئۆشڤیتز)ی گەلی ئەرمەنی بوو (٦)، واتە شوێنی یەکەمین

هۆلۆکۆستی لەبیرکراوی ئەم جیهانە.

بەراوردکردنی ئەو شوێنە لەگەڵ ئۆشڤیتزدا هەروا بە هەڕەمەکی هەڵماننەبژاردووە. دەسەڵاتی سەرکوتگەرانە، تۆقێنەرانەی سەربازیانەی تورکەکان لە دژی گەلی ئەرمەنی گەیشتە ئاستی هەوڵدانێک بۆ لەناوبردنی رەگەزی ئەرمەنی. کۆی کوژراوانی ئەرمەنییەکان نزیکەی ملیۆن و نیوێک بوو. لەکاتێکدا کە تورکەکان لە لێدوانە گشتیەکانیاندا باسیان لە (نیشتەجێکردنەوەی گەلی ئەرمەنی) دەکرد لە شوێنێکی تردا هەمان بیانوو و پاساو کە پاشان ئەڵمانەکان بۆ پرۆسەی کۆکردنەوەی جوولەکەکانی ئەورووپا بەکاریان هێنا نییەت و مەبەستە راستەقینەکانی فەرمانڕەوا تورکەکان زۆر بە زوویی ئاشکرا بوون. بۆ نموونە لە (١٥)ی سێپتەمبەری ١٩١٥ دا وەزیری ناوخۆی ئەو کاتەی تورکیا (تەڵعەت پاشا) بروسکەیەکی ئاراستەی والی عوسمانی کردووە لەشاری حەلەب (کە کۆپییەکی لەبەردەست ئێمەدایە) کە بە ئاشکرا پێی رادەگەیەنێت: "هەروەکو بۆ خۆتان ئاگاداری ئەو ڕاستییەن کە حکوومەت (....) بڕیاری داوە هەموو ئەو دانیشتوانەی تورکیا کە دەست بەدەست رادەستی ئێوە کراون بە تەواوی لەناو ببرێن (.....)، ئەو تەعلیماتانە هەرچەندە کارەساتباریش بن دەبێ کۆتایی بە بوونیان بهێنرێ (واتە دەبێ جێبەجێ بکرێن —و) ئەوەش بەبێ رەچاوکردنی هیچ حیسابێک بۆ تەمەن یان رەگەزیان هەر بەربەستێکی تر بەهۆی ویژدانەوە...".

چما ئەمە هەمان ئەو فەرمانانە نین کە (هیملەر) لە ١٩٤١دا بە بکوژەکانی (SS) (یان گوستابۆ دەزگای هەواڵگریی نهێنی نازیەکان)ی راگەیاندبوو لەبارەی جوولەکەکانەوە؟ لێرەدا، لەسەر ئەم تەپۆڵکەیەی مارغەدەدا ئێمە لەسەر پاشماوەکانی "ئەو کەسانەی دەست بەدەست رادەستکران" راوەستاوین. (بۆغۆس داکسیان) (boghos dakessian)یش کە لەگەڵ (هاکۆب داکسیان)ی برازای پێنج ساڵانەیدا لە شاری (دیرئەلزوور)ی سورياييەوە هاوڕێمان بوون، هەموو شتێکی لەبارەی ئەو تەعلیمات و فەرمانە تراژیدیانەوە دەزانی. وتی: "تورکەکان خێزانەکانیان هێنایە ئێرە بۆ کوشتنیان. ئەو کارە چەندین ڕۆژ درێژەی کێشا. بەڕێز، بەزنجیرە، پیاوەکان، ژنەکان و منداڵەکانیان دەبەستەوە. زۆربەی ئەوانە لە برساناو بەهۆی نەخۆشییەوە پەکیان کەوتبوو، زۆربەشیان رووت و قووت بوون. پاشان لەو سەر گردەوە دوای ئەوەی فیشەکێکیان دەنا بە یەکێکیانەوەو دەکەوتە خوارەوە، هەموو ئەوانی تری پێکەوەبەستراوی بە دوای خۆیدا بەرەو روبارەکە رادەکێشا و لەوێدا دەخنکان. ئەوە رێگایەکی زۆر هەرزان بوو بۆ کوشتنیان: تەنها یەک فیشەکی تێدەچوو".

داکسیان لەلای درزێکی بەرتەسکدا هاتە سەرچۆکان و بە کلیلی سەیارەکەی و بەپەنجەکانی بەوریاییەوە یاری بەخۆڵی سەر کەللە سەرێک دەکرد. دەشێ ئەمە

یەکەمین هۆلۆکۆستێ

نەخۆشی بێت (لە چەشنی ئەوانەی هۆگری فیلمی توندوتیژی دەبن)، یان تەنانەت جۆرێک بێت لە دڵڕەقی، بەڵام نابێ ئەوەمان لەیاد بچێت کە گەلی ئەرمەنی پتر لە نەوەد ساڵە لەگەڵ ئەو ڕاستییە ترسناکانەدا دەژین، ئەوەش بەڵگەی ئەوەیە کە شەڕ (پێچەوانەی خێر —و) چۆن (هاوشان) لە دژی حورمەتگرتن کاری خۆی دەکات. کاتێک کە خۆڵی ناو چاڵایی چاوەکانی کەللەسەرەکەی لابردو ددانەکانی پاک کردەوە، داکسیان کاسەسەرەکەی دایە دەستی (هاکۆب)ی چکۆلە کە لە کونێکی بچووک و قووڵی زەویەکەدا راوەستابوو. ئەویش بە بزەیەکی منداڵانەوە لێی وەرگرت بەبێ ئەوەی هیچ لە واتای مردن تێبگات. داکسیان گوتی: "من ئەوەشم بۆ هاکۆب روونکردۆتەوە کە لێرەدا چی روویداوە، ..... دەبێ ئەویش فێر بێ تێبگات" هەروەها ئەو هەواڵەشیان بە هاکۆب راگەیاندووە کە باپیرەی باوکی کە دەکاتە باپیرەی بۆرغۆس داکسیان، کە یەکێک بووە لە قوربانیانی یەکەمین هۆلۆکۆستی سەدەی بیستەم، لەلایەن جەندرمەیەکی تورکییەوە لە شاری مەرعەش لە ١٩١٥ دا سەری پەڕێنراوە.

لە ساڵی ١٩٩٢ دا لە خانەی نابینایانی ئەرمەنییەکان لە بەیرووت (ئەو شوێنەی کە دەبوا دواهەمین رزگاربوانی قەتلوعامی ئەرمەنیەکان لەگەڵ یاداوەریەکانیاندا ژیانی تیادا بەسەربەرن، ئەویش سەرەڕای خەم و ئازارەکانی شانزە ساڵ جەنگی ناوخۆی لوبنانی)، چاوم بە (زاکار بێربێریان) (zakar berber ian) کەوت، لە ژوورێکی بێ رووناکیدا، کە سۆپایەکی تاقانەی زۆر چکۆلەی کارەبایی تێدا بوو، ئەوەی بێهوودە ململانێی لەگەڵ ساردو سڕیی ناو ژورەکەدا دەکرد. ئەو ئەرمەنییە هەشتاو نۆ ساڵانەییە خۆی خزاندبووە ناو پاڵتۆ کۆنەکەیەوەو زەق زەق چاوە نابیناکانی بڕیبووە میوانەکانی.

دە ساڵی تر نابات کە زاکار بێربێریان وەکو هەموو ئەوانەی تر کە چیرۆکەکانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکانیان بۆم گێڕایەوە، چاوەکانی بۆ هەتا هەتایە لێک دەنێ. بەڵام وا لێرەدا چیرۆکەکەی دەگێڕمەوە، دەقاندەق هەروەکو خۆی بۆ منی گێڕایەوە:

لە ساڵی ١٩١٥ دا دوانزە ساڵان بووم و دانیشتوی (بەلەجیک) بووین لە کەناری فورات. چوار برام هەبوو. باوکم سەرتاش بوو. ئەوەی من بینیم، ئەو ڕۆژەی کە پۆلیسە تورکەکان بەرەو گوندەکەمان هاتن، هەرگیز لەیادم ناچێتەوە. ئەو دەمانە هێشتا نابینا نەبووم.

لە بەلەجیکدا مەیدانێکی بازاڕمان هەبوو هەر هەمووی سووتێنراو خشت و بەردی لەگەڵ خاکەکەدا یەکسان کران. من بەو دووچاوانەی خۆم بینیم کە لەوێدا چی روویدا. فەرمانیان بەپیاوەکان دا لە گوند بچنە دەرەوە. ئەوانەیان لەگەڵ خۆیاندا بردو جارێکی تر کەس چاوی پێیان نەکەوتەوە. ژنەکان و منداڵەکان دەبوا بەرەو کۆنە بازاڕەکە بچن. ئەوە بوو سەربازەکان هاتن و بە بەرچاوی دایکەکانیانەوە یەک بەیەکی منداڵەکانیان

دەبرد- لەوانەیە شەش یا حەوت یا هەشت ساڵان بووبن- و هەڵیاندەداشتە حەواو لێیان دەگەڕان بەقورسایی خۆیانەوە لەو حەوایەوە بکەونە سەر بەردە کۆنەکان. ئەگەر لەوە رزگاریان ببوایە، سەربازە تورکەکان سەرلەنوێ بەپێ لەقە سەریان دەکێشان بە بەردەکاندا. تێدەگەی؟

به بەرچاوی دایکەکانیانەوە. من هەرگیز دادو فیغان و قیژەو هاواری لەو چەشنەم گوێ لێنەبووە. من هەموو ئەوانەم لەناو سەرتاشخانەکەمانەوە بینی کە روویاندا. سەربازە تورکەکان لە جل و بەرگی فەرمیدا بوون و پۆلیسی دەوڵەتیشیان لەگەڵدا بوو. بێگومان دایکەکان نەیاندەتوانی هیچ شتێک بکەن کاتێک کە بەو جۆرە منداڵەکانیان دەکوژران. ئەوان تەنها دەیانتوانی بقیژێنن و بگرین.

یەکێک لەو منداڵانە لە قوتابخانەکەی ئێمەدا قوتابی بوو. لەگیرفانەکانیدا کارتێکی نومرەیان دەرهێنا کە تیایدا دیار بوو بەرزترین نومرەی بەسەر پۆلەکەیدا بەدەستهێنا بوو. لەوێدا مێشکیان پرژاند. تورکەکان برادەرێکی منیان لە قاچەوە بە کلکی ئەسپێکەوە بەست و لێی گەڕان بە هەموو گوندەکەدا بە دوای خۆیدا رایکێشێت تا گیانی دەرچوو.

ئەفسەرێکی تورک هەبوو بە رێکوپێکی سەردانی دوکانەکەمانی دەکرد بۆ سەرتاشین. لەو رۆژەدا براکەمی شاردەوە کە سەربازی هەڵاتووی سوپا بوو. بەڵام ئەوەشی پێڕاگەیاندین دەبێ هەمووومان رابکەین و خۆمان دەرباز بکەین. بەو جۆرە ئێمە (بەلەجیک) مان بەجێهێشت و بەرەو (ئاسما) کەوتینە رێ. ئا لەوێدا توانیمان خۆمان دەرباز بکەین چونکە باوکم دینەکەی خۆی گۆڕی بۆ دینێکی تر. ئەو ملکەچ بوو ببێتە موسڵمان. ئەوەندەی نەبرد دایک و باوکم نەخۆش کەوتن، پێم وایە پەتای کۆلێرا بوو. هەردووکیان مردن و منیش بە قورسی نەخۆش کەوتم و نزیک بە مردن بووم. لەو کاتەدا ئێمەیان دەگواستەوە. لەو رێگایەدا دەبوایە منیش بەو نەخۆشیە بمردمایە. بەڵام تورکێک خواردنی دەدامێ بۆ ئەوەی لەو مەرگە رزگارم ببێ..." .

بێربێریان لە دەرەنجامدا رەوانەی هەتیوخانەیەک کرابوو. (لەدرێژەی چیرۆکە پڕ لە چەرمەسەریەکەیدا گوتی):

"حەمامێکیان پێکردم (واتە لە هەتیوخانەکە)، بەڵام ئاوەکەی پیس بوو، ئەوان پێشتر بە هەمان ئاوی ئەو حەمامە منداڵانێکیان شتبوو کە چاویان نەخۆشی شینکەی هەبوو (جۆرە نەخۆشییەکە توشی چاو دەبێ و شینکاوێکی مەیلەو بۆر هەمووچاوی نەخۆشەکە دەگرێتەوەو کوێری دەکات). منیش هەر لەو ئاوی حەمامەدا خۆم شت و پاشان کوێر بووم. لەو کاتەوە ببڕای ببڕای نەمتوانی هیچ ببینم. ئەو هەموو ماوەیە لەچاوەڕوانیدا دانیشتووم بەشکو ئەمە خوایە بینایی بۆچاوەکانم بگەڕێتەوە. بەڵام

من دەشزانم لەبەرچی کوێر بووم. ئەوە هیچ پەیوەندی بەو ئاوەی حەمامەکەوە نییە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە باوکم لە دینەکەی خۆی هەڵگەڕایەوەو چووە سەر بڕوایەکی تر. خوا لەوەدا تۆڵەی لەمن کردەوە چونکە ئێمە لەبەرامبەر ئەودا کەمتەرخەم بووین" .

لەوانەیە بەهۆی ئەو تەمەنە درێژەی بێت کە دەنگی بێربێریان هیچ سۆزێکی پێوە دیار نەبوو. ئەوەش ئاساییە بۆ ئەوێک کە هەرگیز ناتوانێت هیچ ببینێت. ئەو نەیدەتوانی چیتر بەخۆی بڵێت چاوم هەنە، ئەو چاوانەی قەتماغە گۆشتێکی سەوزی کاڵ هەمان ئەو شوێنەی داپۆشیبوو کە رۆژێک لە رۆژان پێی دەوترا بیلبیلە.

ساڵی ١٩١٥ بۆ ناوچە ئەرمەنی نشینەکانی تورکیاو ناوچە بیابانیەکانی باکووری سوریا ساڵی کارەسات و نەهامەتی بوو کە دەسەڵاتدارانی پێشووی تورکیا بێئەندازە دڕندەو دڵڕەق بوون، تەنانەت ئەوەش یەجگار گرنگە لەیادی نەکەین کەهەندێک لە موسوڵمانەکان ژیانیان دەخستە مەترسییەوە بۆ یارمەتیدانی ئەرمەنییە کریستیانەکان. لە هەر گفتوگۆیەکدا کە لەگەڵ ئەرمەنییە بەتەمەنە نابیناکاندا سازم داوە ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە هەندێک لە تورکەکان وەک هەڵوێستی شەخسی لە ژێر کاریگەریی بڕوای ئایینیدا یان وەک هەستێکی مرۆڤانە یاساو بڕیارە فاشیستییەکانی سەرکردە تورکە لاوەکانیان (٧) پشت گوێ دەخست کە لە ئەستەنبووڵەوە بۆیان دەهات، بەو جۆرە تاک تاکێکی ئەرمەنیەکانیان یان بە خێزانەوە لەماڵەکانیاندا حەشار دەدا یان منداڵە بێ سەرپەرشتەکانیان (واتە هەتیوەکانیان) دەگرتە خێزانە موسوڵمانەکانی خۆیانەوە (٨).

والی تورکی لە شاری (دێرئەلزور) دا (عەلی سوعاد بەگ) لەگەڵ هەڵاتووە ئەرمەنییەکاندا زۆر بە نەرمی دەجووڵایەوە. هەتیوخانەیەکی بۆ منداڵە بێ دایک و باوکەکان دامەزراند. تا دەرەنجام لەلایەن ئەستەنبوڵەوە بانگێشتکرایەوەو لە شوێنی ئەودا (زەکی بەگ) دانرا کە شارەکەی کردە ئۆردوگایەکی کۆکردنەوە (٩). (واتە کۆکردنەوەی قوربانیەکان بەنییەتی ئەوەی پاشان لەناو ببرێن —و).

(٣)

مێژووی کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان لە کردەوەدا تایبەتە بەو چیرۆکە قێزەوەنانەی لەبارەی سەربازە تورکەکان و هێزەکانی پۆلیسەوە دەگێڕدرێنەوە. ئەوانە زۆر دڵسۆزانە فەرمانەکانی حکوومەتەکەی خۆیان جێبەجێدەکرد کە تایبەت بوون بە قڕکردنی ڕەگەزێکی مرۆیی لە خەڵکانی کریستیان لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا.

لە ١٩١٥ دا تورکیای عوسمانی چوو بووە جەنگێکەوە لە دژی (هاوپەیمانەکان) و جاڕی ئەوەی دەدا کە گەلی ئەرمەنی (ئەو گەلەی لە کوشتارەکانی سالأنی ١٨٩٤-١٨٩٦ یشدا کرا بووە نێچیرو قوربانیی راوەدوونانەکان) گوایە پشتگیری دوژمنە کریستیانە (کافر)ەکانیان کردووە. ئێستا ئەوە روون بۆتەوە کە نزیکەی دووسەد هەزار ئەرمەنی لە ئەرمەنیەکانی ژێر دەسەڵاتی روسیا لە لەشکری قەیسەریدا جەنگاون. (لێڤۆن ساهاکیان)ی نابینا- بەڵام زۆر وریا-ی تەمەن سەدو پێنج ساڵ (پێدەچێ بە هەڵە زیادی پێوەنرابێ) تاکو ئێستاش شوێنەواری ئەو برینە بەسەریەوە ماوە کە بەر شمشێری سەربازێکی ئەسپسواری ئەڵمانی کەوتبوو لە شەڕگەیەک لە پۆڵۆنیا، ئەویش کاتێک کە لە ساڵی ١٩١٥ دا سەربازی پیادەبووە لە لەشکری قەیسەریی روسیدا. لەو بێسەرەو بەری و پشێویەی شۆڕشی بەڵشەفیدا کە دوو ساڵ دواتر روویدا، ساهاکیان توانی بەرەو ماڵەوە بگەڕێتەوە، هەموو روسیای بەپێ تەیکرد بەرەو (ناگۆرنۆ کاراباغ) (nagorno karabach)، لەوێشەوە بەرەو ئێران هەڵات و سەرەنجام لە بەغدا لەلایەن ئینگلیزەکانەوە زیندانی کرا. پاشان کە

بەرهەڵداکرا هەر بەپێ بەرەو شاری حەلەب کەوتە ڕێ و لەوێدا رووبەڕووی پاشماوەی گەلەکەی بۆوە کە لە ژێر باری (برسیکردن) دا دەیانناڵاند. لەوێش لەمەرگ رزگاری بوو. بەڵام بەلایەکەی تریدا هەزاران ئەرمەنی تر هەبوون کە لە لەشکری عوسمانیدا خزمەتی سەربازییان کردبوو، کەچی شانسی مانەوەیان لە ژیاندا زۆر کەمتر بوو. تورکەکان بیانووی ئەوەیان بەدەستەوە بوو گوایە ئەرمەنییەکان لە دەریای ناویندا یارمەتی هێزە شەڕکەرە دەریاییەکانی هاوپەیمانانیان داوە، کەچی هەرگیز نەیانتوانی بەڵگەیەکی راستەقینە بۆ ئەو تۆمەتبار کردنە بخەنە بەردەست.

لەواقیعدا بزووتنەوەی (تورکیای لاو)- کەبە فەرمی ناوی کۆمیتەی یەکێتی و بووژانەوە (ئیتحادو تەرەقی) بوو- دەسەڵاتی تەواوی بەسەر ئیمپراتۆریا عوسمانیەکەی سوڵتان عەبدولحەمید دا هەبوو کە نوقمی گەندەڵی ببوو. لە بنەڕەتدا قسان لەسەر پارتێکی لیبراڵی بوو کە ژمارەیەکی زۆری ئەرمەنییەکانیش پشتگیر و لایەنگری بوون (١٠)، بەڵام وردە وردە بیرو باوەڕێکی ناسیونالیستی، راسیستی (رەگەز پەرستی) و پان- و تورکیستی بەسەر بزوتنەوەکەدا زاڵ بوو کە ئامانجی ئەوەی لەبەردەمی خۆیدا دانا تورکزمانە موسوڵمانەکان لە ئەنکەرەوە تا باکۆ بهێنێتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.

ئەو خەونە کە بۆ چرکەساتێک لە ١٩١٨ دا بەدیهات، بەڵام تا ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت چووە خانەی مەحاڵەوە بەهۆی دامەزراندنی کۆماری ئەرمینیای سۆڤێتی. ئەرمەنییە کریستیانەکانی ئاسیای بچووک کە لەڕووی رەگەزایەتییەوە تێکەڵەیەکن لە خوێنی ڕۆمی و بیزەنتی و فارسی، هەر زوو خۆیان لەو وێژنیگە (وهم) رزگارکرد کە لە بارەی سەرکردە تازەکانی ئیمپراتۆری تورکییەوە لەلایەن دروست ببوو (١١).

پاش سەرکەوتنی تورکەکان لە تەنگەی (دەردەنیل) بەسەر هێزە هاوپەیمانەکاندا ورەی سەرکەوتووانیان نیشانداو بەهەمان شێوازی نازیەکان کە بیست ساڵ دواتر بەرامبەر بە جوولەکەکانی ئەوروپا بە گومانەوە رەفتاریان کرد، ئەمانیش هەر بە چاوی گومانەوە دەیانڕوانییە ئەرمەنیەکان.

(وینستۆن چێرچڵ) (١٢) کە بە تەواوی درکی بە ڕۆڵی کارەساتهێنەری خۆی کردبوو لە بڕیاری هێرشکردنی هاوپەیمانەکان لە دژی تورکیا، پاشان لە کتێبی (پاش کارەسات) دا (١٣) (١٤) دەنووسێت: "ئەگەری ئەوە یەجگار زۆرە هێرشی بەریتانی بۆ سەر نیمچە دورگەی گالیپۆلی (gallipoli) ئەو هارییە بێبەزەییەی ڕژێمی تورکی وروژاندبێ و بێدار بووبێتەوە". هەرچۆنێک

بووبێت ئەو سەرکەوتنەی تورکەکان لە دەردەنیلدا بەسەر هێزە بەریتانی و ئوسترالیەکاندا بووە مایەی ئەوەی دلڕەقی و بێویژدانییەکی نوێ بکات بە بەرلەخۆبایی بوونی ڕژێمی تورکیدا. (تێبینی نووسەر: هەر بۆ وەبیرهێنانەوە، چارلزدیکنز، ئەو سەربازەی کە بەدەستی خۆی راگەیاندنەکەی جەنەڕاڵ ستانلی مۆد-ی هێنایە خوارەوەو دڕاندی کە لەگەڵ داگیرکردنی بەغدا وەک نیشانەی سەرکەوتن بەدیواری ئەو شارەدا هەڵواسرا بوو؛ هەروەها سەربازێکی تریش بەناوی فرانک ویڵز کە لە ١٩١٩ دا باوکی منی لە ئیعدام رزگار کردبوو، شایەتحاڵی ئەو جەنگە دۆڕاوە بوون کە تیایدا بەشدار بوون).

بەو جۆرە ئەو ڕژێمە ڕۆژی (٢٤)ی نیسانی ١٩١٥ی هەڵبژارد (ئەو ڕۆژەی کە لەو کاتەوە بۆ هەمیشە بووە ڕۆژی یادکردنەوەی بەکۆمەڵکوشتنی ئەرمەنییەکان) بۆ دەستپێکردنی شاڵاوی گرتنی هەموو کەسایەتییە گرنگ و ناودارە ئەرمەنییەکانی ئەستەنبوڵی پایتەخت و بە کۆمەڵ کوشتنیان. ئەو کوشتارە پرۆسەی قڕکردنی بە کۆمەڵ و سیستماتیکی هەموو گەلی ئەرمەنی لە تورکیادا بەدوادا هات.

لەسەرەتای بەهاری ١٩١٥ دا سەربازە ئەرمەنییەکان لە لەشکری عوسمانیدا لە یەکە شەڕکەرەکانەوە دوورخرانەوەو خرانە سەر بەتالیۆنەکانی ئیش. لەخانەی نابینایانی ئەرمەنیەکان.

لە بەیروت (نەڤارەت سۆریان (navarat saurian)ی ژنە تەمەن نەوەدو یەکساڵ وێنەیەکی باوکی بەرز کردەوە: پیاوێکی قۆزی سەرنج راکێش لە جل و بەرگی سەربازی تورکیدا. لەکاتی ئەو چاو پێکەوتنەدا لە ١٩٩٢ نەڤارت نزیکەی بەتەواوی کەڕببوو. بە دەنگێکی تیژو بەرز پێی وتم: "باوکم پیاوێکی عەجایب بوو، یەجگار ڕۆشنبیر بوو. کاتێک کە تورکەکان لە ١٩١٥ دا هاتن خێزانەکەمان بەرن، ئەو هەڵستاو جلکە فەرمییە سەربازیەکەی خۆی لەبەرکردو دایکیشم چەند نۆتێکی (نیشانەیەکی) ئازایەتی لەبەرۆکیدا تا وا دەربکەوێت کە پلەی بەرزی هەیە. هەر چوار مەدالیاکەی بە بەرۆکیەوە نابوو کە وەکو سەرباز لەبەر ئازایەتیەکانی بەدەستی هێنا بوون. ئەوجا پاش ئەو هەموو خۆگۆڕینە هەمووومانی برد بۆ وێستگەی شەمەندەفەرەکەی کۆنیا (قۆنیە) و هەمووومانی سەرخست و لەوێ رزگارمان بوو. بەڵام بۆ خۆی لەوێ مایەوە. ئەوەندەی پێنەچوو بوو کە تورکەکان فیڵەکەی باوکمیان بۆ ئاشکرا بوو. هەر لەوێ گوللەبارانیان کردبوو".

لە هەموو شارو گوندەکاندا پیاوە ئەرمەنییەکان لەلایەن پۆلیسەوە دەستگیر

دەکران و دەیانبردن، پاشان لەلایەن تیمی تایبەتی ئیعدامکردنەوە گوللەباران دەکران و بە کۆمەڵ فڕێ دەدرانە رووبارەکانەوە.

کە چاوم بە (مەیرێنی کالۆسیان) (mayreni kalousian) کەوت تەمەنی هەشتاو هەشت ساڵ بوو، بوونەوەرێکی تێکشکاوی لاواز کە سەرو قژی لە لەچکێکەوە پێچابوو. کاتێک لە خانەی نابینایان لە بەیروت چیرۆکە خەمناکەکەی خۆی بۆم دەگێڕایەوە هەموو لەشی هەڵدەلەرزی، چیرۆکێک کە هەندە خەمناک و کاریگەرو خەفەتهێن بوو لاوێکی ئەرمەنی کارمەندی ئەو خانەیە کە گوێی دەگرت، خۆی پێڕانەگیراو دایە پرمەی گریان.

"من خەڵکی —مووش- م. هەرکە بەفر دەتوایەوە هەموو ساڵێک جۆمان دەچاند. باوکم (مانۆک تارۆیان) (manouk tarouian) و براکانم خەریکی فەلاحەتی بوون. لەپڕ سەربازە تورکەکان هاتن. ئەوە ساڵی ١٩١٥ بوو. هەموو پیاوەکانیان بردە دەرەوەی گوندەکە (لەڕاستیدا شارۆچکە بووەو ئێستا شارێکی مام ناوەندیە- وەرگێڕ)، نزیکەی هەزار کەس دەبوون و تەپێندرابوونە گەوڕێکەوە. بۆ ڕۆژی دواتر هەموویان برد، هەموو پیاوەکانی بنەماڵەکەمان، ئامۆزاکانم، براکانم، باوکیشم لەگەڵیاندا بوو. تورکەکان پێیان دەوتن: حکومەت پێویستی پێتانە. پاتاڵ ئاسا دایاننە پێش خۆیان و بردیانن. نەماندەزانی بەرەو کوێیان بردن. هەر ئەوەندەمان بینی ڕۆیشتن. ئێمە هەموومان حەپەسا بووین و تووشی شۆک ببوین. دایکم (خاتون) (khatoun) تاقیبی ئەوەی کرد چییان بەسەردا هاتووە. لە نزیکی (مووش) شوێنێک هەبوو سێ ڕووبار پێکدەگەیشتن و بەژێر پردێکدا تێدەپەڕی. ڕووبەرێکی گەورەی پڕ لە ئاوو لمە. ئەو بەیانییە دایکم چووە ئەو ناوەو سەدان کەسی لەپیاوەکانی ئێمەی بینیبوو لەسەر پردەکە بەڕیز رایانوەستاندبون، روویان وەرگێڕا بوو، هەر دوانیان بەرامبەر بە یەکتر. ئەوجا لەپڕ لەمسەرو ئەو سەرەوە سەربازەکان تەقەیان لێکردون. بۆی گێڕاینەوە کە ئەرمەنییەکان هەروەکو فەردەکا بەسەر یەکتردا دەکەوتن. تورکەکان جل و بەرگەکانیان لەلاشەکان دادەکەندو پارەو شتی بەهاداریان دەخستە لاوەو دوای ئەوە لاشە بەدوای لاشەدا بەچوار پەل فڕێیان دەدانە ئاوەکەوە. بەدرێژایی ئەو ڕۆژە پیاوانی خەڵکی مووشیان لەوێدا ڕیزکردووەو کوشتوویانن. ئەوەتا شەو داهاتووە درێژەی کێشاوە. کاتێک کە دایکم گەڕایەوە لامان گوتی: پێویستە ئێمەش بگەڕێینەوە لای رووبارەکەو خۆمان هەڵدەینە ناویەوە.."

ئەوەی مەیرێنی لێرەدا باسیکردووە تاوانێکی لابەلای جەنگ نەبووە. ئەوە

یەکەمین هۆلۆکۆستێ

کردەوەیەکی ڕۆژانەیی بووە. لای شیوی کەماغ (kemakh) کوردەکان و هێزەکانی تیپی هەشتاو شەشی سوارەی تورکی پتر لە بیست هەزار ژن و منداڵیان قەتلوعام کرد. (تێبینی وەرگێڕ: لە هەر شوێنێکی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا ناوی کورد بە ئەرێنی یان نەرێنی هاتبێت، لەلایەن ئێمەوە هیڵی بەژێردا هێنراوە). لای پەتلیس تورکەکان لەیەکجێدا پتر لە نۆسەد ژنیان هەڵداشتە ناو رووباری دیجلەوە. کوشتارەکانی نزیک شاری ئەرزنجان بەرادەیەک بوو هەزاران لاشە بەر بەستێکیان لەسەر رووباری فورات دروست کردبوو، ناچاریان کردبوو بۆ ماوەی سەد مەترێک ڕارەوی خۆی بگۆڕێت.

هێنری مۆرگنتهاو (henry morgenthau)ی سەفیری ئەمریکی لە ئەستەنبووڵ کە جوولەکە بوو، لە بروسکەیەکدا بۆ وەزیری کاروباری دەرەکی پاش تێپەڕبوونی ماوەیەک بەسەر رووداوەکاندا نووسیویەتی: "راپۆرتەکان کە لەناوچە پەرت و جۆراو جۆرەکانەوە هاتوون باس لە هەوڵێکی سیستماتیک- واتە ڕێکو پێک و نەخشە بۆ کێشراو- وەرگێڕ- دەکەن بۆ کۆچپێکردن و ئاوارەکردنی زۆرە ملێی گەلی ئاشتپەروەری ئەرمەنی، گرتنی هەڕەمەکی و ئەشکەنجەدانی ترسناک، راگواستنی بە کۆمەڵ لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تری ئیمپراتۆریاکە، کە بەردەوام هاوکات بووە لەگەڵ دەستدرێژی بۆ سەر ژنان، تاڵانکردن و کوشتن و سەرەنجام بە کوشتنی بە کۆمەڵ و برسیکردنی ئەو گەلەو قڕتێخستنیان گەیشتوە. ئەم کردەوانە کاردانەوەیەکی خۆبەخۆی خەڵکەکە یان گرووپە دەمارگیرەکان نییە (لەسەر بناغەی دەمارگیری ئایینی لە دژی ئەرمەنییەکان — وەرگێڕ)، بەڵکو ئیستبدادێکی تەواوەو لەناو جەرگەی ئەستەنبوولەوە ڕێکخراوەو ئاراستەکراوە بەناوی (پێویستە سەربازیەکان)ەوە، ئەویش لە ناوچە گەلێکدا کە هیچ پێویست ناکات ئۆپەراسیۆنی سەربازی لەو چەشنەیان تیادا ئەنجام بدرێ." (١٥).

ڕۆژی دوای ئەوەی پیاوەکانیان بەو چەشنە لەسەر رووبارەکە کوشت، مەیرێنی و (خاتوون)ی دایکی لەگەڵ خوشکەکانیدا (مەگاد) (megad) ، (دیلبار) (dilabar)، (هێریکۆ) (heriko) و (ئارزۆن) (arzoun)، سەرەڕای هەردوو براکەی (دریڤان) (drivan) و (فیریاد) (feryad) (١٦) لەگەڵ تەواوی خەڵکی ئەرمەنیەکانی تری ناوچەکە لە (مووش)ەوە کۆچیان پێکراو کەوتنە کۆڕەوی (ڕێپێوانی مەرگ)ەوە.

"ئێمە یەکەمجار لە عارەبانەدا بووین کە گاجووت رایدەکێشا. بەڵام دواتر دەبوا چەندین هەفتە هەر بەپێ برۆین. ئێمە زۆر زۆر بووین، هەزاران بووین.

لە ڕێگا بۆ خۆراک و ئاو سواڵمان دەکرد. گەرماکەی بێئەندازەبوو. لە بەهاردا کۆچیان پێکردین، بەڵام لانی کەم تا جەژنی سانت یاکوب (یەعقووبی پیرۆز) رانەوەستاین کە دەکەوێتە مانگی دیسەمبەرەوە. لەو دەمانەدا من دوانزە ساڵان بووم. ڕۆژێکیان لە دایکم هەڵبڕام و لێک ون بووین. جارێکی تر هەرگیزاو هەرگیز نەمبینییەوە. یەکەمجار بەرەو (سێواس) یان بردین. لەو کاتانەدا رووسەکان هاتن، لەشکری قەیسەر، گەیشتبوونە مووش و ئەو پردەشیان تەقاندبۆوە کە باوکمیان لەوێ کوشتبوو. ئێمە ویستمان بگەڕێینەوە بۆ مووش، بەڵام رووسەکان شکستیان هێنا بوو. ئیتر براکانم ، خوشکەکانم و خۆشم تووشی کۆلێرا بووین. تەنها ئاڕزۆن و من نەبێت ئەوانی تر هەموویان بەو دەردە تیاچوون. پاشان ئەویشم لەدەستچوو. منیان هێنایە خانەی هەتیوان. هەرگیز نازانیت ژیانمان چۆن بوو. تورکەکان ڕێگایان بە چەتەو ڕێگرەکان دەدا هەموو ئەو کارانە بکەن کە خۆیان ئارەزوویان لێبوو. کوردەکان بۆیان هەبوو کچۆڵە هەرە جوانەکان بۆ خۆیان بەرن. چاک بەبیرم دێ کە سەریان دەخستنە سەر کۆپانی ئەسپەکانیان و دەیانبردن. منداڵانیشیان دەبرد. تورکەکانیش بۆ ئاو پارەیان لێوەردەگرتین".

ئێستا ئەوە بەزۆریی لەبیرچۆتەوە کە تورکەکان ڕەگەزێکی تری هاو ئایینی خۆیان هانداوە لە تیمەکانی کوشتندا بەشداری بکەن. بەو جۆرە دەیان هەزار ئەرمەنی بوونە قوربانی لەسەر دەستی کوردەکان (ئەویش هاوکات لەگەڵ دیمەنە بێکۆتاییەکانی دەستدرێژکردن و راوو رووتدا...)، ئەو کوردانەی کە هەندە نابات وەکو گەلێک لە دوای شەست ساڵ بۆ خۆشیان دەبنە قوربانی هەوڵەکانی سەددام حوسێن بۆ جینۆساید کردنیان. لە کەنارەکانی روباری خاپووردا، نە چەندان دوور لە مەرغەدە، ژنە ئەرمەنیەکانیان بە کوردو عەرەبە موسڵمانەکان دەفرۆشت. رزگاربووانی کارەساتەکە دەگێڕنەوە پیاوەکان بیست قرۆشیان لەبری کچەکان دەداو تەنها پێنج قرۆشیشیان لەبری ئەو منداڵ و ژنانە دەدا کە پێشتر دەستدرێژی کرابووە سەریان. ئەو ژنانەی بە تەمەنتر بوون، زۆربەشیان بە منداڵی بەرمەمکانەوە، فڕێ دەدرانە روبارەوەو دەخنکان.

(٤)

لە ١٩٩٢ دا (سرپۆهی پاپازیان) (serpouhi papazian) (١٧)ی بەتەمەنم لە گوندێکی سوریاییدا دۆزییەوە کە رزگار بویەکی کۆمەڵکوژیەکان بوو. بێوەژنی پیاوێکی عەرەبی موسڵمان بوو کە لە (دێرەلزوور) لە مەرگ رزگاری کردبوو. ئەو گوندە کە لە کۆخی بچووک بچووک پێکهاتبوو، سەدو شەست کیلۆمەتر لە باشووری مەرغەدەو سی کیلۆمەتر لە سنووری عیراقەوە دوور بوو، ئەوەندە نزیک بوو لەو سنوورە تا ئەو رادەیەی دانیشتوانەکەی لە ١٩٩١ دا لە شەوانی سایەقەدا گڕی ئەو مووشەکە (سکۆد)انەی سەددامیان بەسەر گوندەکەیانەوە دەبینی گوزەریان دەکرد، ئەویش کاتێک کە لەو نزیکانەوە لەناو خاکی عیراقەوە بەرەو ئیسرائیل دەهاوێژران. سرپۆهی پاپازیان پیرەژنێکی زۆر لاواز بوو، بەڵام زۆر چوست و چاپووک بوو، چاوەکانی گەش و بێ ددانیش بوو. بۆ خۆی وای دەزانی تەمەنی سەد ساڵە کە لە ڕاستیدا نەوەدو دوو ساڵان بوو. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو چیرۆکەی دەیگێڕێتەوە لە سەرووی هەموو گومانێکەوەیە: "من خەڵکی تاکیردە (takirda)م کە بەسواری ئەسپ دوانزە سەعات لە ئەستەنبووڵەوە دوورە. تەمەنم پانزە ساڵان بوو. تورکەکان هەموومانیان لە ماڵەکان دەرپەڕاند و خێزانەکەی ئێمەشیان لە کەشتییەکی پیسدا بارکرد کە ئێمەی لە (کۆنیا- قۆنیە) (konya) وە بەرەو کەنار گواستەوەو لەوێشەوە بەرەو (حەلەب) چووین، من و دایکم (رەنۆهی) (renouhi)، باوکم (تاتیۆس) (tatios)، پوورم (ئەزاز) (azaz) و خوشکەکانم (هارتووی) (hartoui) و (ئێڤا) (yeva). لەو ڕێگایەدا زۆریان لێدەداین و برسییان دەکردین. لە حەلەب دایکم و پوورم هەردوکیان بە نەخۆشی مردن. ناچاریان کردین بە تۆبزی هەموو ئەو ڕێگایە بەرەو (دێرەلزوور) لە ژێر هەتاوی گەرمدا تەی بکەین. هەموومانیان برد بۆ ئۆردوگایەکی تورکەکان. هەموو ڕۆژێک تورکەکان دەهاتن و

هەزارانیان لە ئەرمەنیەکان بەرەو باکوور رادەگواست. باوکم چیرۆکی زۆر ترسناکی لەبارەی ئەو خێزانانەوە بیستبوو کە پێکەوە کوژراون. لەبەرئەوە باوکمان دەستی کرد بە نەخشاندنی کورتکراوەی ناوەکانمان و ناوی خێزانیمان لەسەر مەچەکمان بە خاڵکوتان، ئەوەش بۆ ئەوەی ئەگەر هاتوو لێک دابڕاین، پاشان یەکتر بدۆزینەوە".

شوناسنامە لەسەر پێست بە خاڵکوتان! لەلای سرپۆهی پاپازیانی بەساڵاچوو رق و کینە نەبووەتە هاوزای بە کۆمەڵکوشتنەکانی تر. ئەو لەلایەن گەنجێکی عەرەبەوە رزگار کراوەو هەر وەکو زۆر ژنی تری ئەرمەنی کە پەناگەی رزگاربوونی خۆیان لەلای موسوڵمانە غەیرە تورکەکاندا (ئەوە ئاماژەیە بۆ عەرەبەکان و کوردەکان– وەرگێڕ) دەبینییەوە، ئایینەکەشی گۆڕی و بوو بە موسڵمان. ماوەیەکی زۆر دوای ئەوە ئاگادارکرایەوە چی بەسەر خێزانەکەیدا هێنراوە.

"تورکەکان هەموویان لە دێرەلزوورەوە بەرەو باکوور رەوانە کردبوو، بۆ ناو بیابانەکە. لەگەڵ زۆر کەسی تردا پەلبەست کرابوون. باوکم لەگەڵ خوشکەکانمدا، ئێڤاو هارتووی، لە تەنیشت یەکەوە لەمەچەکڕابەسترابوونەوە. ئەوجا دەیانبەنە سەر گردو بانێک کە پێی دەڵێن (مارغەدە یان مارجەدە) کە نازانم کێ بووە. هەڵیان دەدێرنە روبارە قوڕو لیتاویەکەوەو بەو جۆرە هەموویان لەوێدا بەیەکەوە خنکاون".

دە ساڵ دوای هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکان سەرپۆهی گەڕاوەتەوە لای گردەکەی مارغەدە لە هەوڵێکدا بۆ دۆزینەوەی ئێسک و پروسکی باوک و خوشکەکانی. گوتی: "هەرچی ئەوەی لە ١٩٢٥ دا لەو شوێنەدا بینیمەوە ژمارەیەکی بێئەندازە بوو لە پاشماوەی ئێسک و پروسک و کاسە سەر کە بەسەر یەکتریدا کەڵەکە ببون. جانەوەری کێوی و سەگی بەرەڵڵا خواردبوونی. من تێناگەم تۆ بۆچی ئەزیەتت کێشاوەو هاتووی بۆ ئێرەو هەرچی من دەیڵێم لە دەفتەرەکەتدا دەینووسیتەوە؟".

هەر لەو شوێنەدا کە (بۆغۆس داکسیان) مان لەگەڵدا بوو، بەدەم و چاوێکی گرژو خەمبارەوە لەناوەڕاستی ئەو هەموو ئێسک و کاسە سەرانەی سەرگردەکەی مارغەدە داکسیان نزیکەی هەمان چیرۆکی گێڕایەوە. یەکێک لە کاسە سەرەکان کە بە توندی گرتبووی لەناو دەستەکانیدا وەری و بوو بە خۆڵ. پێی گوتین: "مەڵێن بەزەییت پێیاندا بێتەوە... بۆ ئەوان هەموو شتێک کۆتایی پێهاتووە.. بەسەر چووە".

سەرپۆهی پێشتر لە قسەکانیدا ئەوەی لەیاد مابوو کە روبارەکە ڕێک بە تەنیشتی گردەکەدا دەڕۆیشت. بەڵام ئیزابیل ئێلسن و من لەسەرەتاوە هیچ شوێنەوارێکی ئێسک و پروسکمان لەکەنارەکانی روباری خاپوردا نەبینییەوە. تەنها کاتێک کە سەرگردەکە کەوتین لەسەرووی ڕێگا سەرەکییەکەوە کە بەرەو دێرەلزوور دەچوو،

نزیکەی دوو کیلۆمەتر لە دووری ئاوەکەوە بۆ ئەوەی سروشتی ناوچەکە لەبەر چاو بگرین، لە قووڵاییەکدا چاومان بە کەنارەکانی روبارێکی وشکەوە بوو کەوت. بۆمان دەرکەوت کە روباری خاپوور لەو حەفتاو پێنج ساڵەی رابوردودا ڕاڕەوی خۆی پتر لەیەک کیلۆمەتر گۆڕیوەو بەرەو ڕۆژهەڵات خزاوە. هەر لەوێشدا بوو کە بۆ یەکەمین جار ئیزابێل کەللە سەرەکەی دۆزییەوە. ئێمە لەوێ لەسەر ئەو شوێنەی گردە– بانەکە راوەستا بووین کە ئێڤاو هارتووی لەگەڵ باوکیاندا کوژرا بوون. لەوێدا وام بە خەیاڵدا هات کە دەشێ خاپووریش هەروەکو روباری فورات کە بەهۆی کەڵەکە بوونی کۆمەڵە لاشەکان لەبەردەمیدا ناچار ببوو رارەوی خۆی بگۆڕێت، ئەمیش بەهۆی پاشماوەی ئێسک و پرووسکی ئەو سەدان هەزار قوربانییە پێشی گیرابێ و لەئەنجامدا راڕەوی خۆی بەرەو ڕۆژهەڵات گۆڕیبێ. من گومانم لەوە نییە کە لە شوێنێک دا لەناو گڵە تەنکەکەی مارغەدەدا تاکو ئەمڕۆش لاشەی ئێڤاو هارتووی راکشاون.

بەڵام کوشتنگەکان (واتە شوێنەکانی کوشتن)ی ئەرمەنییەکان بەو بیابانەی سوریادا پەرت و بڵاون. هەشتا کیلۆمەتر بەرەو باکووری ئەو شوێنە، بە ڕووکاری ڕۆژهەڵاتی گوندی (شەددای)یدا، تووشی (ئۆشفیتز)ێکی بچووک دەبین: ئەشکەوتێک کە لەکاتی راگواستنی ئەرمەنییەکاندا سەربازە تورکەکان هەزارانیان تێ تەپاند بوو. بۆغۆس داکسیان و من نە چەندان بەزەحمەت ئەشکەوتەکەمان لەناوەڕاستی ئەو پەڵە زەویەدا دۆزییەوە کە ئێستا کێڵگەیەکی دەرهێنانی نەوتە لە سوریادا. دەمێک بوو بەشێکی ئەشکەوتەکە ڕمابوو، بەڵام دیار بوو کەدەبێ بەسینە خزێ بچینە ژوورەوە. هەر ئەوەشمان کردو بە یارمەتی چەرخەکانمان هەوڵماندا لەدیوی ناوەوەی ئەو ئەشکەوتە شوومەدا ڕێگا بدۆزینەوە. ئەشکەوتەکە لە شێوەی ژێر زەمینێکدا زیاتر لە کیلۆمەترێک درێژ دەبێتەوە. بە دڵتەنگییەکەوە وەک پسپۆڕو شارەزایەک داکسیان گوتی: "ئا لێرەدا نزیکەی پێنج هەزار کەسی ئێمەیان کوشتووە. بە زۆر هەموویان تەپاندبووە ژوورەوەو لەزاری ئەشکەوتەکەشدا ئاورێکی مەزنیان کردبۆوەو بەو جۆرە پڕببوو لە دووکەڵ. لە ژوورەوە هەموویان خنکا بوون. دەبێ تا ساتی مردنیان لە کۆخە کۆخ و تەنگە نەفەسیدا بووبن..."

بۆ ئێمە تەنها چەند چرکەیەکی خایاند تا دەستمان بەو شوێنەوار و وێرانە مێژووییە گەیشت. لێرەدا، لەم بیابانە ساردو وشکەدا، تورکەکان دررزێکی ژێر زەمینیان وەک یەکەمین ژووری بەگاز خنکاندن لەسەدەی بیستەمدا بەکارهێناوە. پرنسیپی بەکارهێنانی تەکنەلۆجیا بۆ جێبەجێکردنی کوشتنی بە کۆمەڵ بۆ یەکەمین جار لەم بیابانەی سوریاداکاری پێکراوە، ئەویش لەو

دەروازە بەرتەنگەی ئەو ئەشکەوتە ژێر زەمینییە بێتاوانەدا کە لە کونێکی سروشتیی ناو ئەو بەردەڵانەدا هەڵکەوتووە.

شتی تریش لەئارادا بوونە. (ئەنوەر پاشا)ی وەزیری بەرگری ئەو سەردەمانەی عوسمانیەکان (١٨) بە (هێنری مۆرگنتاو)ی سەفیری ئەمریکی وتبوو کە "ئەرمەنیەکانیان بەرەو شوێنێکی تری خەوانەوە" رەوانە کردووە. ئەوەش هەروەکو هەڵوێستی نازییەکان وا بوو کە دەیانوت جوولەکەکانی ئەوروپایان بەرەو رۆژهەڵات رەوانە کردووە بە مەبەستی "نیشتەجێکردنەوە" یان. گشت کڵیساکانی ئەرمەنەکانیان ئاورتێبەردا هەروەکو چۆن نازیەکانی ئەوروپا پەرستگاکانی جووەکانیان لەناو برد. ژمارەیەکی زۆری ئەرمەنییەکان لەکاتی گواستنەوەیاندا گیانیان لەدەست ئەدا ئەویش لەناو ڕیزی ئەو کۆچپێکردنە بە کۆمەڵەدا کە تورکەکان ناویان لێنابوو (قافیلە)، بەهەمان شێوەی جوولەکەکانی ئەوروپا کە پاشان بە تۆپزی دەخرانە ناو (کاروانەکانی گواستنەوە)وە بەرەو کەمپەکانی کۆکردنەوە. لە باشووری تورکیادا تورکەکان عارەبانەی گواستنەوەی پاتاڵیان بۆ گواستنەوەی پیاوە ئەرمەنییەکان بەکاردەهێنا بۆ رەوانە کردنیان بەرەو گۆڕە بە کۆمەڵەکانیان. تورکەکان زۆر زیرەکانە کوردەکانیان فریودا بوو و وەک (جەللاد) (١٩) بەکاریان دەهێنان هەروەکو چۆن پاشان لیۆانیەکان و ئۆکرانیەکان و کرواتیەکان لەلایەن نازیەکانەوە بەکارهێنران. تورکەکان خۆیان "ڕێکخراوی تایبەتی" یان دروستکردبوو (٢٠) بۆ جێبەجێکردنی کۆمەڵکوژیەکان، ئەوەش نموونەیەکی پێشڕەو بوو بۆ "تیمەکانی چالاکی تایبەتی"ی هیتلەریی- ئەڵمانی.

(٥)

زاناو شارەزایانی ئەرمەنی نەخشەیەکیان کێشاوە (٢١) کە تیایدا زۆر بە وردی شوێن پێی ڕاگواستنە بە کۆمەڵەکانی گەلەکەی خۆیان هەڵگرتووەو نیشانیان داوە، ئەوەش بە هەمان شێوەی ئەو نەخشەیەی ئەوروپای جوولەکەکان کە هەموو هێڵە ئاسنینەکانیان تیادا نیشانداوە بەرەو (ئاشفیتز)، (بیرکناو)، (ترێبلینکا)، (داچاو) و کەمپەکانی تری نازیەکان بۆ قڕکردنی بە کۆمەڵی جوولەکەکان. ئەرمەنیەکانی (سیڤاس) بەرەو (مەڵاتیە) ڕاگوێزران، لەوێشەوە بەرەو (حەلەب)ی سوریا. یان لە (موش)ەوە بەرەو (دیاربەکر) و لەوێشەوە بەرەو (راسولعەین)، یان لە ڕێگای (ماردین)ەوە بەرەو موسڵ و کەرکوک. ئەو نەخشەیە لە راستیدا ڕەوتی هێڵی بەیانیی (یان کێرڤی) ئازار چەشتنی ئەو کۆمەڵە مرۆییانە نیشان دەدات: هەندێک لەو کاروانانەی (ئازارو ئەشکەنجە) و (زەلیل کردن) سەرەتا سەدو پەنجا کیلۆمەتر ڕێپێوانیان پێدەکردن بەرەو حەلەب، لەوێشەوە سێ سەد کیلۆمەتری تری دەخرایە سەر بەرەو (دێرەلزوور) لە ڕۆژهەڵات و لەوێشەوە جارێکی تر بەرەو باکوورو سنووری تورکیا بۆ ماوەی سەدو پەنجا کیلۆمەتر دەیانگێڕانەوە بە پێچەوانەی ڕەوتی ڕوباری خاپوورو هاوتەریبی (گردە- بان)ی مارغەدە. بەشێک لە ئەرمەنیەکان لە کەنارەکانی سەر دەریای ڕەشەوە یان لەبەشە ئەوروپیەکەی تورکیاوە کۆچێکی زۆر دوورو درێژتریان پێدەکرا بەرەو بیابانی سوری، تەنانەت هەندێکیشیان زۆر بەرەو خوارتر ڕەوانە دەکران بەرەو فەلەستین.

ئەوەی یەکسەر لەو دڕندایەتییە ڕەگەزییەدا سەرنج ڕادەکێشێت هەر تەنها ڕادەی دڕندایەتییەکە نەبوو (چونکە بیست ساڵێک بەر لەو کۆمەڵکوژیانەش نزیکەی دوو سەد هەزار ئەرمەنی قڕکرابوون)، بەڵکو هەروەها سروشتی

سیستماتیکانە (واتە ڕێکوپێک و نەخشە بۆ کێشراوانە)ی ئەو هۆلۆکۆستە بوو.

لەراستیدا ئەوە سیاسەتێکی فەرمیی دەوڵەت بوو بۆ جێبەجێکردنی (کوشتنی رەگەزی) لەکاتی جەنگدا کە لەلایەن گرنگترین و باڵاترین سەرانی دەوڵەتەوە بەڕێوە چوو، ئەوانەی کە بە گوتەی مێژووناسێک "هەموو میکانیزمەکانی توندوتیژیی فەرمی و نافەرمیان لە چنگدا بوو" (٢٢) هەروەکو جوولەکەکانی ئەوروپا ژمارەیەکی زۆر ئەرمەنی هەبوون کە خاوەنی شەهادەی باڵابوون و ببون بە پارێزەر، کارمەندانی پایەداری دەوڵەت، ڕۆژنامەوان و بازرگان و .. تاد.

بە پیچەوانەی هۆلۆکۆستی جوولەکەکان (کە تاڕادەیەکی زۆر تا کۆتایی دووەمین جەنگی جیهانی هەر بە نهێنی مایەوە- وەرگێڕ)، هەر لەسەرەتای دەستپێکردنی جینۆسایدی ئەرمەنەکان لەسەر دەستی تورکەکاندا، جیهانی دەرەوە ئاگاداری لایەنە کردەییەکانی تاوانەکە بوو. لە ١٩١٥ دا بۆرغ گراف (واتە لۆرد) (٢٣) جێمس برایس (james brayce) لەگەڵ ئارنۆڵد توێنبی (Arnold toynbee) ی لاودا (٢٤) فەرمانی ئەوەیان پێدرابوو راپۆرتێک بۆ حکوومەتی بەریتانی ئامادە بکەن. ئەنجامی کارەکانیان لەژێر ناونیشانی (رەفتار لەگەڵ ئەرمەنیەکانی ئیمپراتۆریای عوسمانید- ١٩١٥ بۆ ١٩١٦) (٢٥) لەگەڵ حەوت سەد لاپەڕە لە راپۆرتی شایەتحاڵەکانی کوشتنە بە کۆمەڵەکاندا، نەک هەر یەکەمین لێکۆڵینەوەی مێژوویی بوو لەبارەی کوشتارەکانەوە، بەڵکو هەوڵێکی زۆر جیددیش بوو بۆ دیاریکردنی ئەو تاوانبارانەی ئەو تاوانە دژە مرۆییانەیان بڕیارو ئەنجامداوە. بەشێکی زۆری شاهیدە چاوینییەکان بریتی بوون لەو نێردراوە ئایینیانەی بەڕەچەڵەک ئەمریکی، ئیتاڵی، دانیمارکی، سویدی، یۆنانی و ئەڵمانی بوون، واتە سەر بە (ڕێکخراوە ناحکوومیەکان)ی ئەو سەردەمە بوون، ئەوە سەرەڕای دیپلۆماتە بێگانەکانی سەر بەو وڵاتانە و دۆسییە دیپلۆماسیە جۆراو جۆرەکان (٢٦).

وا دیار بوو دیپلۆماتە ئەمریکییەکان بووێرییەکی تایبەتیان هەبوو بێ وەک شایەتحاڵی چاوێنی. ئەوانە یەکەمین کەسانێک بوون کە هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکانیان تۆمارکرد. راپۆرتەکانیان کە لە ئەرشیفخانەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەدا پارێزراون تاکو ئێستاش دەچنە خانەی ئەو بەڵگەنامانەوە کە کەمترین گومانیان ناخرێتە سەر وەک شایەتییەک لەبارەی چارەنووسی ئەرمەنیەکانەوە.

لێسلی دەڤز (leslie davis)ی کۆنە پارێزەری تەمەن سی و هەشت ساڵ (٢٧) (دیارە لەکاتی کۆمەڵکوژیەکاندا تەمەنی ئەوەندەبووە — وەرگێڕ) کە کونسوڵی ئەمریکی بووە لە شاری خەرپووت (harput)، راپۆرتێکی یەجگار ترسناکی تۆمار کردووە لەبارەی ئەو گەشتە دوورودرێژانەی بەسواری ئەسپ کردوونی، ئەویش بەناو ئەو شوێنانەدا کە مردووە ئەرمەنیەکانی لێبوونە. لە دەوروبەری گوڵجەکمیر (goeljukmeer) و لەیەکێک لەو گەشتانەیداو لەماوەیەکی بیست و چوار سەعاتیدا "پاشماوەکانی ئێسک و پروسکی نە کەمتر لە دە هەزار ئەرمەنی" بەچاوی خۆی بینیوە. لاشەکانی بە جۆرێک بینیوە کە لە خوار قەراخی بەرزاییە ستوونییەکانەوە هەڵداشترابوون و بەسەر یەکتریدا کەڵەکە ببوون، یان لە ئاوی روبارو تێکەڵ بە لمی کەنارەکان ببوون، یان ئەو لاشانەی شیوو دۆڵە بەردەلانیەکانیان پڕکردبۆوە. "نزیکەی هەموو ژنەکان لەسەر پشت کەوتبوون و شوێنەواری ئەتککردنی دڕندانەی لاشەکانیان پێوە دیار بوو کە بە سەرەنێزەی شیرو خەنجەری جەندرمەکان کرابوون". لە میانەی گەشتێکی تریدا تووشی ژنێکی نیوە مردوو نیوە زیندوو بووە. کاتێک نان و ئاوی پێشکەشکردووە "بە قیژەو هاوارەوە گوتوویەتی دەیەوێت بمرێت" مامۆستایەکی دانشگا کە ناوی (دۆنابێد لۆلەجیان) (donabed lulejian) بوو و ڕەچەڵەکی ئەرمەنی بوو، کاتی خۆی لەلایەن (لێسلی دەڤس) ەوە ڕزگار کراوە، ئەویش بە کۆڵانەکانی گوندێکدا تێپەڕیوە کە پڕبووە لە لاشەی پیاوو ژن و مندالانی ئەرمەنی. پاشان ئەو مامۆستا ئەرمەنییە باسێکی سۆزو وروژێنی نووسیوەتەوە بەناونیشانی (ئازارو کەرامەت) کە بە وتەی (پیتەر باڵاکیان) (peter balakian) ی مێژووناسی ئەمریکی نووسراوێکی بەرەکەتە بۆ ئەو مێژووە. لەوێدا نووسراوە (لەشێوەی قەسیدە- وەرگێڕ):

".... لانی کەم چنگێک خۆڵ بۆ ئەو لاشانەی کوژراون
بۆ ئەو ئێسک و پروسکانەی بە دەرەوەن!
تەنها چنگێک خۆڵ.... زیاتر نا
بۆ ئەو مردووانەی داوای هیچ هەقێک ناکەن (.....)
ئێمە خۆشیمان بەو لاشانەی خۆشەویستانمان
نایەت خەڵکی تریان پێبناسێنین، ئەو لاشانەی
جڕو جانەوەر لێیان تێربوونە،
چاوەکانیان، ئەو چاوە هەرە جوانانەیان کرم لێی داون،
گۆناکانیان، ئەو گۆنایانەی هی ئەوەن هەر ماچیانکەیت،
کەڕوو.... ئا... کەڕوو لێیداون،
لێوە هەناریەکانیان بوونەتە خۆراکی خشۆکەکان
ئەوان راکشاون...
لەو هەردو کێوانە راکشاون،
نەنێژراون....
نەخراونەتە ژێر مشتێک خۆڵەوە،
جێهێڵراون،
کرم و دووپشک تێی داون...
چاوەکانیان بەتاڵن
ڕوویان ترسناکە لەناو ئەو هەموو بۆگەنەدا
بۆنێک وەک بۆنی قەسابخانە (......)
ژنانێک هۆ لەوێ راکشاون،
مەمکانیشیان بەدەرەوەن
دەست و قاچیان ڕووت و قووت
ئاخ بۆ تەنها مشتێک خۆڵ
تا ناموسیان دابپۆشێ!
(......)
ئای خودایە...
تەنها داوای مشتێک خۆڵ دەکەین بماندەیتێ...".

(٦)

لایەنێک لە شایەتحاڵەکانی کۆمەڵکوژیەکانی ئەرمەنییەکان ئەڵمانەکان بوون (٢٨) چونکە ژمارەیەک ئەفسەری لەشکری قەیسەریی ئەڵمانی بۆ ماوەیەک رەوانەی تورکیا کرابوون بۆ یارمەتیدانی لەشکری عوسمانی بۆ سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی لەشکرەکە. یەکێک لەوانە (ئارمین ڤێگنەر) (armin wegner)ی پسپۆڕی برینپێچی بوو بە پلەی ئەفسەری دووەم. ناوبراو بەسەرپێچی و بە پێچەوانەی فەرمانی فەرماندەکەی کە فیلدمارشال (موشیر) ڤۆن دەر گۆڵتز (von der goltz) بوو، رەفتاریکردو سەدان وێنەی قوربانیە ئەرمەنیەکانی لەکامپەکانی (راسولعەین) و (رەققە) و (حەلەب) و (دیرەلزوور) بۆ مێژوو گرت. تا ئەم ڕۆژگارەش ئەو فۆتۆ ترسناکانەی مردووەکان و ئەوانەشی لە گیانەڵڵادا بوون پڕبایەخترین دۆکیۆمێنتن لەبارەی تاوانەکەوە. لەلایەکی ترەوە ئەڵمانەکان سەرقاڵی دامەزراندنی تۆڕی هێڵە ئاسنینیەکانی تورکیا بوون و بەچاوی خۆیان ئەوەیان دەبینی کە چۆن فارگۆنی گواستنەوەی پاتاڵ بۆ یەکەمین جار بەکارهێنراون بۆ گواستنەوەی خەڵکەکە. نەوەد کەسیان دەتەپاندە ناو یەک فارغۆنەوەو بەو هێڵانەی شەمەندەفەر ڕەوانەی (ئانادۆڵیا) و (بەغداد) یان دەکردن، ئەوەش نزیکەی هەمان ژمارەی ئەو کۆمەڵە خەڵکانە بوون (واتە جوولەکەکان) کە پاشان ئەڵمانەکان دەیانتەپاندنە ناو فارغۆنەکانی خۆیان بەرەو کەمپەکانی نازیەکان. (فرانز گۆنتەر) (franzgunther)ی نوێنەری بانکی ئەڵمانی لە کۆنستانتینپۆل (ئەستەنبوڵ)- ئەو بانکەی لەباری داراییەوە پرۆژەی دامەزراندنی هێڵەکانی شەمەندەفەری تورکی لە ئەستۆ گرتبوو- یەکێک لەو

فۆتۆیانەی کە گواستنەوەی خەڵکەکەیان نیشان دەدا، نارد بۆ بەڕێوەبەرەکەی خۆی وەکو نموونەیەکی ئەو "دڕندایەتیە نامرۆییە"ی ڕژێمی عوسمانی.

ڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمەی جیهان، بەتایبەتی لەوڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا، بەیاننامەو ڕیپۆرتاژو وتاری زۆریان لەبارەی کۆمەڵکوژیەکەوە بڵاوکردۆتەوە. هەر لە سەرەتاوە ڕۆژنامەی (the newyork times) (٢٩) بەوە خۆی لە ڕۆژنامەکانی تر جیاکردبۆوە کە راپۆرتی ڕۆژانەی مەیدانیی بڵاودەکردەوە و ڕاستیەکانی کوشتارەکان، دەستدرێژیەکان، دەستگرتن بەسەر موڵک و ماڵ و قڕکردنی بە کۆمەڵی ئەرمەنیەکانی ئاشکرا دەکرد، یەکەمین وتار لەو بارەیەوە لە ژمارەی (٢٩)ی نۆڤەمبەری ١٩١٤ دا (٣٠) بەناونیشانی "دەمارگیرەکانی ئەرزەروم کریستیانەکان دەکوژن" بڵاوکردۆتەوە. نامەی نارەزایەتی (مۆرگێنتهاو)ی سەفیری ئەمریکی بۆ حکوومەتی تورکی لە (٢٨)ی ئەپریل- نیسانی ١٩١٥ دا لەژێر ناونیشانی "بانگەوازێک بۆ تورکیا بۆ ڕاگرتنی کۆمەڵکوژی" بڵاوکراوەتەوە. لە (٤)ی ئۆکتۆبەری هەمانساڵدا لە وتاری سەرەکی (the newyork times) دا ئاماژە بۆ "دەستپێکردنی کارەساتی تۆقێنەری ناو ئەرمەنیەکان" کراوە کە بە دوایدا نامەیەکی دوورو درێژ بڵاوکراوەتەوە لەبارەی وردەکاریەکانی دڕندایەتیەکان، دەستدرێژیەکان، راگواستنەکان و کوشتنی منداڵانەوە. لە (٧)ی ئۆکتۆبەردا لەلاپەڕەی سەرەکی ڕۆژنامەکەدا ناونیشانی "بەپێی خەمڵە سەرەتاییەکان (٨٠٠٠٠٠) هەشت سەد هەزار ئەرمەنی لەناوبراون، دە هەزاریش لە هەمان کاتدا خنکاون" دەبینرێ. بیرەوەریەکانی (مۆرگێنتهاو) نامەکانی (برایس) بۆ (خانەی لۆردان)ی بەریتانی ناوبانگێکی یەجگار زۆریان لەو بارەیەوە هەیە.

لەلایەکی ترەوە لە ڕۆژنامەی (the nation) ی ئەمریکیدا زنجیرەیەک وتاری زۆر بەهێزی (دەستەی نووسەران) بڵاوکراونەتەوە کە لەکۆتاییەکەیدا داواو بانگەوازێکی ئاراستەی (بەرلین) کردووە (دیارە تا ئەو کاتە ئەمریکا نەچوو بووە جەنگەوە لەدژی بەرەی ئەڵمانیاو بێلایەن بوو...) بۆ ئەوەی کۆتاییەک بەو کوشتارانە بهێنرێت کە تورکیای هاوپەیمانی ئەڵمانیا پێی هەڵساوە. هەروەها ژمارەیەکی زۆر لە چیرۆکەکانی کوشتنە بە کۆمەڵەکان لە ژمارەکانی مانگی حوزەیرانی ١٩١٩ی ڕۆژنامەی (the new york times) دا بڵاوکراونەتەوە. بۆ نموونە لە ژمارەی ڕۆژی (١)ی حوزەیرانی ڕۆژنامەکەدا ئەم تایتڵە بەرچاو دەکەوێت: "کچۆڵەیەکی ئەرمەنی باسی کوشتارە خوێناویەکان دەگێڕێتەوە" . تەنانەت لە شاری (هالیفاکس)ی

کەنەدیشدا (٣١) لە ڕۆژنامە لۆکاڵییەکەیاندا ڕاپۆرتی هەفتانەی مەیدانی لەبارەی جینۆسایدەکەوە بڵاوکراوەتەوە. سەرجەمی ئەو ریپۆرتاجانە لەبارەی بەکۆمەڵکوشتنی ئەرمەنییەکانەوە کە لەو ڕۆژنامەیەدا (هالیفاکس هیرالد) بڵاوکرابوونەوە پاشان کۆکراونەتەوەو لەکتێبێکی (٣٥٢) لاپەڕەییدا چاپ کراوە.

زۆر بە دەگمەن ڕێکدەکەوێت ئەو هەموو بایەخە بە پاکتاوکردنێکی ڕەگەزی و کوشتنێکی بە کۆمەڵ بدرێت. دیپلۆماتە بەریتانیەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا چیرۆکی کوشتارەکانیان لە دەستی یەکەمەوە پێگەیشتووە (واتە لە شایەتحاڵە ڕاستەوخۆکانەوە نەک لەڕێگای گێڕانەوەی دەم بەدەم- وەرگێڕ) خانم بێل (bell) (٣٢) کە پاشان پلەو پۆستی (oriental secretary) (سکرتێری کاروبارەکانی ڕۆژهەڵات)ی بەریتانیای مەزنی وەرگرت، لە شاری (بەسرە)ی ژێر دەسەڵاتی ئەوسای عوسمانیەکانەوە راپۆرتێکی پڕ لە زانیاری پێشکەشکردووە لەبارەی تاوانکاریە جێبەجێ کراوەکانەوە، ئەویش لەسەر زاری سەربازێکی تورکییەوە کە بە دیل گیرابوو:

"بەتالیۆنەکەمان لە ٣ی شوباتدا شاری حەلەبی جێهێشت و پاش دوانزە سەعات گەیشتە (راسولعەین) (.........) نزیکەی دوانزە هەزار ئەرمەنی لەوێبوون گوایە لەژێر چاودێری چەند سەد کوردێکدا بوون. ئەو کوردانە ئەگەرچی ناوی جەندرمەیان لێنرابوو، بەڵام لە ڕاستیدا جەللادی ئاسایی بوون (لە ئەسڵی گێڕانەوەکەدا دەڵێ قەسساب). هەندێک لەو کوردانە فەرمانی ئاشکرایان پێدرابوو کە ئەرمەنیەکان لەشوێنی جیاجیاوە بۆ مەبەستی جۆراوجۆر بگەیەننە شوێنی خۆیان، بەڵام ژێر بەژێرو بە نهێنیش فەرمانی ئەوەیان پێدراوە پیاوەکان، منداڵەکان و ژنە بەتەمەنەکان بکوژن (....). یەکێک لەو جەندرمە ناسراوانە خۆی دەیوت بە دەستی خۆی سەد پیاوی ئەرمەنی کوشتووە (.......) ئەو ئەمباراوە وشکەی ناو بیابانەکەو ئەشکەوتەکان پڕکرابوون لە لاشە (......).

ئەفسەرە تورکەکانی بەتالیۆنەکە بە بینینی ئەو دیمەنانە تووشی حەپەسان و شۆک بوون و مەلای فەوجەکەمان کە بەسەر چەند لاشەیەکدا کەوت دەستی کرد بە دوعا خوێندن و پاشان وتی سزای خودایی ئەو موسوڵمانانە ناگرێتەوە کەئەم کارانەیان کردووە (لە دەقی قسەکانی سەربازەکەدا کە لەسەر زمانی مەلاکەوە دەیگێڕێتەوە گوایە وتراوە: ئەم تاوانانە نەک ئەم کارانە) ئەو جامەلا

لەگەڵ دوعاو پاڕانەوەو ڕاگەیاندنی تۆبەی شەخسیدا چوو بۆ یارمەتیدانی هەڵدانەوەی سێ گۆڕ (.......). هیچ پیاوێک نییە لە دوای بینینی ئەوەی (ڕاسولعەین)ەوە بتوانێت تەماشای لەشی ئافرەتێک بکات بەبێ ئەوەی ئەو ئازار دراوە ئەتککراوانە نەیەنەوە بەرچاوی، ئەویش لەجیاتی ئەوەی ببنە سەرچاوەی هێزێکی کێشکەر (مەبەستی لەشی ئاسایی ئافرەتی زیندووە)..." (٣٣).

"تێبینی ژمارە (٣٣)ی وەرگێڕ: من هیچ گومانم لەوەدا نییە کە ئەو کوردانەی وەکو (مورتەزەقە) لەڕیزەکانی جەندرمەو لەشکری عوسمانیدا بوونە بەڕادەی جیاجیا بەشداربوونە لە جێبەجێکردنی تاوانەکانی لەناوبردنی بە کۆمەڵی ئەرمەنیەکاندا هەر لە گرتن و کۆکردنەوە و تاڵانکردن و دەستدرێژی سێکسی و ئەتککردنی ژنان و منداڵانەوە تا دەگاتە بەشداری کردن لە کوشتنی مەیدانی قوربانیەکان. ئەوەش هەروەکو ئەنفالچیەکانی لای خۆمان کە بەشداری ڕاستەوخۆیان کردووە لە جێبەجێکردنی ئەنفالەکاندا، بەڵام بەڕەچاوکردنی ئەو ڕاستیانەی کە ئەنفالچیەکانی لای خۆمان کوشتنی قوربانیەکانیان لەڕووی مەیدانییەوە ئەنجام نەداوە، هەروەتر نەبیستراوە دەستدرێژییان کردبێتە سەر ژنان و منداڵان یان ئەتککیان کردبن، چونکە ئەرکی سەرەکی ئەنفالچیەکانی لای خۆمان بریتی بووە لە کۆکردنەوەو ڕادەستکردنی قوربانیەکان لەبەردەستی لەشکری فەرمیدا نەک کوشتنی قوربانیەکان. لەلایەکی ترەوە ئەوەیان بە تەواوەتی جێگای گومانە کە گواستنەوەی ئەرمەنیەکان و سەرپەرشتیکردنی کەمپێکی گەورەی لەو چەشنەی (ڕاسولعەین) و لە ئەنجامدا هەموو تاوانە مەیدانیەکان بەو چەند سەد جەندرمە کوردە سپێردرابێ و (بە قسەی هەڵبەستراوی ئەو سەربازە دیلەتورکە گوایە) تورکێکی تیا نەبووبێ. لەو گێڕانەوە چەواشەکاریەشدا دیسانەوە هیچ گومانم لەوەدا نییە کە ئەوە شێوازی هەموو ڕەگەزپەرستێکی تورکە کە لەو سەردەمەوە تاکو ئێستاش تاوانەکان دەخەنە ئەستۆی کوردەکان، لە حاڵێکدا ڕاستییە دۆکیۆمێنتاری و مێژووییەکان ئەوە دەسەلمێنن کە هەموو نەخشەو پلانەکان لەلایەن باڵاترین دەسەڵاتی عوسمانییەوە داڕێژرابوون و بڕیاری جێبەجێکردنیان درابوو، لەباری مەیدانیشەوە ئەوە هێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی عوسمانی- تورکی بووە کە جێبەجێکردنی هەموو تاوانەکانی بە فەرمی لە ئەستۆدا بووەو بەوپەڕی دڵڕەقییەوە ئەنجامیان داوە کە دیارە مورتەزەقەی کوردیش لەبەردەستیاندا بەشداربوونە. هەر ئەم کتێبەش ئەو ڕاستیانەی سەرەوەی بەڕوونی و

زانستیانە ئاشکرا کردووەو هەمووتاوانەکانی خستۆتە ئەستۆی دەسەڵاتدارانی ئەو سەردەمەی دەوڵەتی تورکی- عوسمانی وەک داڕێژەری نەخشەو پلانی کۆمەڵکوژیەکانی ئەرمەنیەکان و بڕیاردەری جێبەجێکردنی تاوانەکان. لەڕووی مەیدانیشەوە بەو جۆرە بووە کە ئاماژەمان بۆ کرد و نووسەریش (ڕۆبەرت فیسک) لە توێی لێکۆڵینەوەکەیدا بێلایەنانە ئاماژەی بۆ کردووە..."

هەروەها پاش ئەوەی وڵاتە یەکگرتووەکان بەشداری جەنگی کرد (٣٤)، دیپلۆماتە ئەمریکیەکان بەردەوام بوون لە نووسینی ڕاپۆرتەکانیان لەبارەی کۆمەڵکوژیەکانەوە. لەوانە (جەی. بی. جاکسۆن) (J. B. jackson) ی قونسولی پێشووی ئەمریکی لە (حەلەب) لە حوزەیرانی ١٩١٥ دا ڕاپۆرتێکی لەبارەی کۆمەڵێک ژن و منداڵەوە نووسیوە کە پتر لە هەزار کەس بوونە (٣٥) و لە (خەرپووت)ەوە ڕادەستی کوردەکان کرابوون:

"ئەو کوردانە بەسواری ئەسپەکانیانەوە جوانترین ژن و کچ و منداڵیان دەستنیشان دەکردو هەڵیاندەبژاردن (.......). بەر لەوەی هەڵبژاردنەکان و جیاکردنەوەی هەڵبژێردراوەکان (یان دەستنیشان کراوەکان) تەواو بێت و بیاندەنە پێش خۆیان و بە پەلە بیانگواسنەوە، جل و بەرگەکانیان بەو ژنانەی مابوونەوە دادەکەند و ناچاریان دەکردن پاشماوەی ئەو ڕێگا دوورو درێژە بەڕووت و قووتی ببڕن. شایەتحاڵەکانی ئەو تاوانکارییە بۆ منیان گێڕایەوە کە پتر لە سێ سەد (٣٠٠) ئافرەت بەو حاڵەوە گەیشتنە (ڕاسولعەین)، قژیان لەبەربادا بە جۆرێک ئاڵۆسکا بوو وەکو ئاژەڵی کێوییان لێهاتبوو، ئەویش پاش ئەوەی ڕێگایەکی شەش ڕۆژییان لەژێر هەتاوێکی سوتێنەردا تەیکردبوو (.......). هەندێک لەو ڕاگواسراوانە خۆیان بە شەخسی هاتنە قونسوڵخانە (لە حەڵەب) بۆ ئەوەی لەشی خۆیانم نیشان بدەن کە چۆن لەبەر ئەو هەتاوە گەرمەدا زەیتوونی هەڵگەڕابوون، هەروەها پەڵەی شینەوە بووی شوێنەواری بەقامچی لێدانیان پێوەدیار بوو، بەشێکیشیان برین بەسەرو لەشیانەوە بوو (........)."

لەلایەکی ترەوە هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکان لە دوو توێی ژمارەیەکی زۆر نامەی تایبەتی و شەخسی و لەبیرەوەریە ڕۆژانەییەکانی زۆر کەسی ئەوروپاییدا باسکراوە (بەشێکی ئەو نامەو بیرەوەریانە هەرگیز بڵاونەکراونەتەوە) کە لەکاتی جێبەجێ کردنی تاوانەکاندا لە باشووری تورکیاو باکووری سوریای عوسمانیدا بوونە.

ئەمەی خوارەوە نموونەیەکە لەوانە کە بریتییە لە بڕگەیەک لە گێڕانەوەیەکی دوورودرێژ و لەلایەن (کایرڵ بارتەر) (Cyril barter)ەوە نووسراوە (٣٦) کە بازرگانێکی بەریتانی بوو و لە ١٩١٥ دا لە عیراقەوە دوورخرابۆوەو لە ژێر چاودێریی پاسەوانی چەکداری تورکیدا هێنرا بووە (حەلەب):

"دەتوانم ئەوە بڵێم ئێمە لە باشووری (دێرەلزوور)دا بە دووریی دوو ڕۆژ ڕێگا لەو شوێنەوە یەکەمین کۆمەڵە خەڵکی ئەرمەنییە ئاوارەکانمان بینی و بۆ ماوەی سێ مانگی تریش هەر لەوێدا تووشیان دەبوویتەوە. ئەو دۆخە پڕ لە مەترسییەی ئەوانی تیابوو بە نووسین وەسف ناکرێت. بە کورتییەکەی: پیاویان لە تەمەنی شانزە سالانەوە تا شەست سالانیان لەناودا نەبوو. دیارە هەموو ئەو خێزانانە کاتێک لەماڵەکانیانەوە دەرکرابوون و دوورخرابوونەوە پیاوەکانیان لەناودا بوونە. ئەو ئاوارانە، یان ئەوانەیان کە هێشتا لە ژیاندا مابوون بریتی بون لە پیرەمێرد و پیرەژن و منداڵان کە هەموویان وردە وردە لە برساناو بە نەخۆشی روو لە مردن بوون چونکە ئەمانە لەنێوان سێ مانگ بۆ شەش مانگ ماوەیان لە گوندەکانیانەوە بۆ ئەو شوێنە بڕیبوو، ئەویش بەو دەشت و دەرو بیابانەدا بەبێ خۆراک و ئاوی خواردنەوەی پێویست (.....) ئەو دیمەنانە تاکو ئێستاش لێم بوونە بەمۆتەکەو لێم نابنەوە".

کایرڵ بارتەر دوای ماوەیەکی تر راپۆرتێکی دوورودرێژ لەو بارەیەوە پێشکەش بە کۆمیتەی برایس دەکات (ئەو ڕاپۆرتە لەلایەن هەمان کۆمیتەوە بەبێ ناوی نووسەرەکەی لەکاتی خۆیدا چاپ و بڵاوکراوەتەوە) کە تیایدا ئەوە دەگێڕێتەوە چۆن عارەبانەیان لە (حەلەب)ەوە دەبرد بۆ ئەوەی لاشەی ئەرمەنییە مردووەکانیان بە کۆمەڵ پێ بگوازنەوە. "لاشەکان هەروەکو فەردە خەڵوزی بەردینی فڕێ دەدرانە سەر یەکتری.." هەروەها (بارتەر) شایەتحاڵی گواستنەوەی بە کۆمەڵی قوربانیەکانیشە بەشەمەندەفەر و باسی ئەوەش دەگێڕێتەوە کە چۆن تورکەکان ئەرمەنییەکانیان لە شوێنی ژیانیان دەردەپەڕاندو ".. بەرەو وێستگەکانی شەمەندەفەر دەیاندانە پێش خۆیان و هەروەکو پاتاڵ دەیانپەستاندنە فارغۆنەکانەوەو بەرەو دیمەشق و شوێنانی تری وەک حیجاز رەوانەیان دەکردن".

دیلێکی جەنگی بەریتانی لە تورکیادا بەناوی (ئی. ئێچ. جۆنز) ەوە کە ئەفسەری دووەم بووە، زۆر بە چاکی بیرەوەریەکانی لەبارەی چارەنووسی ئەرمەنییەکانی نیشتەجێی (یۆزگات)ەوە یاداشت کردووە کاتێک کە بۆ خۆی

لەو نزیکانە لە کەمپی دیلەکانی جەنگدا بووە.

نووسیویەتی: "کوشتارەکە لە شیوێکدا ئەنجامدراوە (٣٧) کە نزیکەی بیست کیلۆمەتر لە شارەکەوە دوورە. لەناو ئەو پاسەوانانەی بەسەر ئێمەوە بوون کەسانێکیان تیادا بوو کە تا ئەوەندەی دەستیان شل و ماندوو بووە پیاوانی ئەرمەنی و ژنان و منداڵانیان کوشتووە. لەناو خۆیاندا زۆر شانازییان بەو کارەوە دەکرد. ئەوانە لە زۆر ڕووەوە (یان لە ڕووکەشدا) هیچ بە خەڵکانی شەڕانگێز و خراپ نەدەچوون". لە ١٩٢٣ دا خوێندکارێکی لاو بەناوی (جۆن دی کۆرسی ئێرلاند) (jone de courcy ireland) کە پاشان وەک نووسەرێک لە بواری گەشتی دەریایی و مێژوودا ناوبانگی دەرکرد، سەردانێکی کۆشکی (گاندۆلفۆ) (gandolfo)ی دەرەوەی شاری (ڕۆما)ی کردبوو و لەوێدا چاوی بە کۆمەڵێک منداڵی ئاوارەی ئەرمەنی کەوتووەو بەمجۆرە باسیان دەکات: "ئەسمەری خوێن گەرمی سەرنج راکێش بوون، هەرچەندە گرژی و نیگەرانی بەسەروچاویانەوە دیار بوو، بەڵام زۆر هێمن و لەسەر خۆ لەو ناوەدا دەسووڕانەوە".

ڕزگار بووەکانی هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکان وردە وردە دەمردن و دەبوا نەوەکانیان چیرۆکەکانیان لێوەرگرن و بیانگێڕنەوە. کۆمەڵێک لەو ئەرمەنیانەی لەکاتی گواستنەوە بە کۆمەڵەکانی ١٩١٥ دا توانیبوویان خۆیان لە مەرگ ڕزگار بکەن و خۆیان گەیاندبووە شاری (سمیرنا)ی یۆنانی (کە پاشان لەلایەن تورکەکانەوە ناوی کرا بە —ئیزمیر- ی ئێستا)، لە ١٩٢٢ دا کاتێک تورکەکان ئەو شارەیان داگیرکرد ئەو ڕزگار بووانە بۆ جاری دووەم ڕووبەڕووی لەناوبردنی بەکۆمەڵ بوونەوە. (ئێللن سارکەسیان چێستنۆت) (ellen sarkisian chestnut) کە کچی یەکێک لەو ڕزگار بووانەیە بۆی نووسیوم (٣٨):

"باوکم کە ناوی سەرکیسە بە ئەزیەتێکی زۆر لە مەرگ لە بیابانی سوریدا ڕزگاری ببوو و توانیبووی ئەو (جەستەفانیەی خۆی)دەرباز بکات و هەڵبێت بۆ شاری سمیرنا (......). ئەو لەگەڵ دوو هاوەڵی خۆیدا ڕێک لەو کاتەدا دەگەنە سمیرنا کە ئاتاتورک (دەقاندەق وانووسراوە)و پیاوەکانی دەسەڵاتیان بەدەستەوە گرت.

لەگەڵ چەند سەدیۆنانییەکی خەڵکی ئەو شارەدا (لەلایەن هێزە تورکیەکانەوە) گیران و بردیانن بۆ کۆنە مەیدانێکی چۆڵکراوی ئەمبارکردنی کۆنە فارغۆن و پاشماوەی ئاسنەواڵەی شەمەندەفەرەکان. ئالەوێدا هەر

هەموویان بە چەکی ئۆتۆماتیکی گوللەباران کران. باوکم لەوێش ڕزگاری ببوو چونکە هەر زوو بووڕابۆوە، لەهۆش خۆی چوو بوو و کەوتبوو. بەڵام پاشان بەختەکەی نەیهێنابوو کاتێک کە سەربازە تورکەکان بەناو لاشەکاندا کەوتبوون و بەسەری ڕم و (سونکی) یەکانیان ئەوانەیان دەکوشتەوە کە لەگیانەڵڵادا بون. چەند جارێک سەرە ڕمەکانیان بەلاشەکاندا دەکرد. زۆر بە سەختی لەناوچەوان و قاچەوە بریندار کرابوو، بەڵام توانیبووی بە چنگەکڕکێ و سینە خزێ خۆی بگەیەنێتە لای بەندەرەکە.

لەپێش باوکمەوە دووکچۆڵە دەڕۆیشتن کە سەرتاپایان لە ترساندا هەڵدەلەرزی و وەکو بێهۆشیان لێهاتبوو لە تاو ئەو دیمەنەی دیبوویان. نەیتوانیبوو هەروا بە ئاسانی جێیان بهێڵێ. پەلی هەردووکیانی گرتبوو و تا توانیبوویان بۆ خۆ دەربازکردن هەڵاتبوون. ئەوەی لە بەندەرەکە بینیبوویان هەتا دوا هەناسەی باوکم لە ژیاندا لەبیری نەدەچۆوە. دەیان هەزار کەسی تۆقیو پاڵیان دابووە یەکترییەوە، ئەویش لەکاتێکدا کە گڕو چڕە دووکەڵی ئەو شارەی لەگیانەڵڵادا بوو سات لەدوای سات لێیان نزیک دەبۆوە. (.........). هیچ دەستێکی یارمەتیش لەلایەن کەشتیە جەنگیەکانی بەریتانیاو فەرەنسا و ئەمریکاوە بۆ ئەو خەڵکە درێژ نەکرا. بەڵام لە پڕ باوکم چاوی بە کەشتیەکی دوور کەوتبوو کە خەریکی بارکردنی (یان سەرخستنی) ئەو خەڵکە بوو. بۆ ئەوەی هەر سێکیان بگەیشتنایەتە ئەو کەشتیە دەبوا خۆیان هەڵدەنە ئاوەکەوە و ئەو ماوەیە بە مەلەوان ببڕن. هەر چۆنێک بووبێ ئەوەیان کرد بوو. لە ئەنجامدا لەلایەن دەریاوانە ئیتاڵیەکانەوە ڕزگار کرابوون...".

(٧)

یەکەمین نووسەر کە ناوی (هۆلۆکۆست)ی لە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان ناو (وینستۆن چێرچڵ) بوو (٣٩) کە لە لیستێکدا هەموو ئەو تاوانە جەنگیانەی تۆمارکردبوو کە لەماوەی جەنگدا لەلایەن تورکەکانەوە ئەنجام درابوون. نووسیویەتی: "کوشتنی ئەو هەزاران کەسە لە ئەژمار نەهاتووەی ئەرمەنییە بێدەسەڵاتەکان، پیاوان، ژنان و منداڵان، هەموویان پێکەوەو قڕکردنیان لە هەموو هەرێمەکاندا لە ڕێگای هۆلۆکۆستێکی بەڕێوە براوەوە (مەبەستی نەخشە بۆ کێشراوە) (.......) کردەوەیەکە هەرگیز مرۆڤ ناتوانێت جارێکی تر راستی بکاتەوە...)

بەلای (چێرچڵ)ەوە "ئەو پاکتاوە رەگەزیەی لە ئاسیای بچووکدا روویداوە لەخۆیدا (لەناوەڕۆکیدا) ئەوەندە تەواوکار بووە (٤٠) کە مەگەر هەر لەو جۆرە تاوانانە بوەشێتەوە (.........) هیچ گومانێکی مەعقول لەو بارەیەوە نییە کە ئەو تاوانە لەبەر هۆکاری سیاسی نەخشەی بۆ کێشراوەو جێبەجێکراوە. دەرفەتێکی لەبار بۆ تورکەکان هاتە پێشەوە تا ئەو سەرزەمینانە لە ڕەگەزێکی کریستیان پاکتاوبکەن، ئەو ڕەگەزەی بەلایانەوە دژی هەموو ئامانجەکانی تورکەکان بوو، ئەو ئامانجە ناسیونالیستانەی کە تەنها لەسەر حیسابی ئەو تاوانانە دەکرا بەدی بهێنن و بپارێزن سەرەڕای ئەوەی لەباری جوگرافیەوە ڕووی لەوە بوو ناوچە موسوڵمان نشینەکانی قەوقازیاش بگرێتە خۆی..".

چێرچڵ بەڕاستی دانی بەوەشدا ناوە کە قەتڵوعامی "ئابروبەرانە"ی ئەرمەنییەکان "بەدڵنیاییەوە لەباری ئایینی و هەستی مرۆڤانەو سیاسییەوە" بایەخپێدانی بەریتانی و ئەمریکییەکانی "وروژاندووە"، بەڵام سەرنجی ئەوەشی داوە کە ئەوکارە قێزەوەنانە تەنها "هەستی تووڕەیی پیاوان و ژنانێکی ئاسایی و خێرخوازی پەرت و بڵاوی سەرزەمینە ئینگلیزی زمانەکانی بێدار کردۆتەوە" و هیچی تر (٤١).

کەچی خەڵکانێکی تر هەبوونە (هەرچەندە کەمتر خێرخواز بوونە) بەجۆرێکی تر بایەخیان بە هۆڵۆکۆستی ئەرمەنییەکان داوە کە بۆ خۆیان بە شەخسی لەوێ بوونە و پێدەچێ لەو ڕێگایەوە شارەزاییەکی بەسوودیان بۆ ئەوروپای نوێ و دلڕەق جێهێشتبێ.

وەک نموونەیەک، (فرانز ڤۆن پاپن) (franz von papen) (٤٢) کە لەکاتی یەکەمین جەنگی جیهانیدا سەرۆکی هەیئەی ئەرکانی لەشکری چوارەمی تورکیا بووە، دواتر لە ١٩٣٣ دا لەبەردەستی هیتلەردا بە پلەی جێگری راوێژکار خزمەتی کردووە (٤٣). لە ماوەی دووەمین جەنگی جیهانیدا ناوبراو بووە بە سەفیری ئەڵمانی لە تورکیادا. کەسایەتییەکی تری ئەڵمانی کە ئاگاداری هەموو وردەکاریەکان جینۆسایدی ئەرمەنیەکان بووە بریتیە لە فەریق (٤٤) (هانزڤۆن سیخت) (hans von seeche) کە لە ١٩١٧ دا لە دەستەی ئەرکانی گشتی لەشکری عوسمانیدا بووەو لەواقیعدا سەرۆکایەتی ئەو دەستەیەی کردووە (٤٥). ناوبراو لە سالانی بیستەکاندا بناغەکانی سەرلەنوێ پێکهێنانەوەی لەشکری ئەڵمانی دارشت (٤٦). لە ساڵی ١٩٣٦ یشدا کە کۆچی دوایی کرد، هیتلەر بە شەخسی ئامادەی ڕێو ڕەسمی بە ڕێخستنی تەرمەکەی بوو. لەوانە لەعنەتی تر لاوێکی ئەڵمانی بوو بە ناوی (ڕۆدۆلف هۆس) (Rudolf hoss) کە هەر بە هەرزەیی چوو بووە ڕیزی هێزە چەکدارەکانی ئەڵمانیاوە لە تورکیادا. ئەم هەرزەکارە پاشان لەساڵی ١٩٤٠ دا کرا بە فەرماندەی کەمپی (ئۆشڤیتز) و ئەوجا لە ١٩٤٤ دا بەرزکرایەوە بۆ بارەگای فەرماندەیی سەرەکی (SS) بە پلەی جێگری پشکنەری گشتی هەموو کەمپە نازییەکانی کۆکردنەوە (٤٧).

لە لێکۆڵینەوەیەکی زۆر زانستیانەدا کە لەسەر پایەی دۆکیۆمێنتاری دامەزراوە، مێژوو نووسی ئەرمەنی (ڤاهاک دادریان vahak dadrian) بەدواداچوونی بۆ ناسنامەی (ماکس ئێرڤین ڤۆن شێوبنەر- ریختەر) (max Erwin von scheubner-richter) کردووە وەکو یەکێک لە کاراترین ئامۆژگاریدەرەکانی نازیزم. (شێوبنەر- ریختەر) جێگری کونسولی ئەڵمانی بووە لەناوچەی (ئەرزەروم) و شایەتحاڵێکی چاوێنی بووە بۆ ئەو کوشتارە بە کۆمەڵەی ئەرمەنیەکانی ناوچەی (بەتلیس) کە تورکەکان ئەنجامیان دابوو. لەبارەی ئەو کوشتارەوە راپۆرتێکی تێرو تەسەلی پێشکەش بە راوێژکاری ئەڵمانی (واتە سەرەک وەزیر) کردبوو. تێکڕا پانزە راپۆرتی لەبارەی کۆچپێکردن و کۆمەڵکوژیەکانەوە رەوانەی بەرلین کردووە کە لە دواهەمینیاندا رایگەیاندووە ئەو کۆمەڵە ئەرمەنییەکەمانە نەبێت کە ڕزگاریان بووە، ئەگینا هەموو ئەرمەنییەکانی تورکیا لەناوبراون. زۆر بە وردی

باسی ئەو میتۆدانە (ڕێگایانە) (ڕێبازانە) دەکات کە تورکەکان بۆ شوێنەونیی بەکاریان هێناون لە چۆنێتی جێبەجێکردنی پلانەکانی جینۆسایدا، هەروەها ئەو تەکنیکانەی بۆ بەتەڵەوە کردنی ئەرمەنیەکان دایانهێناون (٤٨)، ئەوجا چۆنێتی پێکهێنان و کاری تیمەکانی کوشتن، تەنانەت ئاماژەی ئاشکرای بۆ ئەوەی کردووە کە ئەرمەنییەکان "ئەو جوولەکانەی ڕۆژهەڵاتن کە هەرچی بازرگانی تەڵەکەبازو زرنگ هەن لەوانن" تەنها دوای پێنج ساڵ لەو کارەساتانە (شێوبنەر- ریختەر) لەگەڵ هیتلەردا کۆدەبێتەوەو دەبێتە یەکێک لە گرنگترین راوێژکارەکانی هیتلەر. لەپاڵ کارەکانی تریدا زنجیرەیەک وتاری راسیستانە (٤٩) (رەگەزپەرستانە)ی لە ڕۆژنامەیەکی (میونشن- میونیخ)دا بڵاوکردۆتەوە کە تیایاندا بانگەواز بۆ ئەوە کراوە شاڵاوێکی "بێبەزەییانە و بەردەوام- بێ ناوبڕ" لەدژی جوولەکەکان بەرپا بکرێت بۆ ئەوەی ئەڵمانیا "خاوێن بکرێتەوە". کاتێک کە هیتلەر دەستبەکار بوو بۆ بەرپا کردنی کوردەتاکەی لەدژی رژێمی (بایەر)و لەمیانەی ڕێپێوانە بەناوبانگەکەی نازیەکان بەشەقامەکاندا، ناوبراو لە ڕیزی پێشەوەی نازیەکاندا قۆڵی بە قۆڵی هیتلەرەوە بوو. هەر لەوێدا کە لەلایەن پۆلیسەوە تەقەیان لێدەکرێ فیشەکێکی بەردەکەوێ و دەسبەجێ دەمرێ.

ئێمە نازانین هیتلەر تا چەندە لەو دۆستە دڵسۆزەیەوە وردەکاریەکانی هۆڵۆکۆستی ئەرمەنیەکانی بیستووە، بەڵام هەر چۆنێک بووبێت هیتلەر (چەندین ساڵ بەر لە کوشتنی شێونبەر- ڕیختەر کەلە ١٩٣٣ دا کوژراوە- وەرگێڕ) لە ١٩٢٤ دا ئاگاداری زۆر وردەکاری بووە کاتێک بۆ یەکەمینجار ئاماژەی بۆ ئەو کۆمەڵکوژییە کردو وتبووی ئەرمەنیەکان بوونە قوربانیی ترسنۆکیی خۆیان. پاشان لە مانگی ئابی ١٩٣٩ دا- لە پەیوەند بەمەسەلەی پۆڵۆنیاوە- لە گوتارێکی رازاوەدا بابەتە- فەرمانەکەی خستە بەردەمی جەنەڕاڵەکانی، ئەم پرسیارە بەدناوە پڕ لە واتایەشی لێکردبوون: "تا ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت کێ باس لە لەناوبردنی بە کۆمەڵی ئەرمەنیەکان دەکات؟"

لەو بارەیەوە تورکەکان هەوڵێکی چەند بارەیان دابوو بۆ ئەوەی هیتلەر هەرگیز ئەو جۆرە تێبینی و ئاماژانە دەرنەبڕێت. بەڵام (ڤاهاک دادریان) لە لێکۆڵینەوەکەیدا پێنج (ئاماژە)ی جیاجیای ئەو پرسیارەی هیتلەری دۆزیوەتەوە کە لە چواریاندا هەمان شێوازی دەربڕین و کۆمەڵە وشە بەکارهێنراون. دووان لەو (ئاماژانە) لە ئەرشیفەکانی (سەرکردایەتی باڵای ئەڵمانی) دا پارێزراون.

سەرەڕای ئەوەش، لێکۆڵیارە مێژووناسە ئەڵمانیەکان ئەوەیان ئاشکرا کردووە لەمیانەی چاوپێکەوتنێکی ڕۆژنامەوانی لەگەڵ هیتلەردا کەلەلایەن سەرنووسەری ڕۆژنامەیەکی ئەڵمانیەوە لە ١٩٣١ دا سازکرابوو، هیتلەر بەهەمان شێواز ئاماژەی

بۆ کۆمەڵکوژی ئەرمەنیەکان کردووەو وتوویەتی: "خەڵک لە هەموو شوێنێکدا چاوەڕوانی سیستمێکی نوێی جیهانین. ئەوە ئامانجی ئێمەیە کە سیاسەتێکی بەرفراوان بۆ راگواستنی دانیشتوان پێشکەش بکەین (٥٠) (.........). تۆ سەرنج بدەرە قڕکردنی ئەرمەنیەکان.."!

ئاماژەیەکی تری گرنگی هیتلەر (٥١) بۆ یەکەمین جینۆسایدی سەدەی بیستەم لەو بۆنەیەدا بوو کە هیتلەر فەرمانی راگواستنی بەکۆمەڵی جوولەکەکانی (هەنگاریا) ی راگەیاند. هیتلەر لەو بۆنەیەی ساڵی ١٩٤٣ دا (کە وەک نەریتێکی پادشایی بۆ ئەدمیرال نۆرتیـ وەسی بەسەر عەرشی هەنگاریادا ڕێکخرا بوو) بەم ئاماژەیە کۆتایی بە گوتارەکەی هێنا لەبارەی "هەرەسی گەلێک کە ڕۆژێک لە ڕۆژان شانازی بەخۆیەوە دەکردـ واتە فارسەکان، ئەوانەی ئێستا ژیانێکی پەژارانە بەسەر دەبەن، هەروەکو ئەرمەنیەکان...".

لێکۆڵینەوەی مێژوویی لەبارەی ناسنامەی کەسایەتی ئەو ئەڵمانیانەوە کەشایەتحاڵی لەناوبردنی بەکۆمەڵی ئەرمەنیەکان بوونەو ئەو ڕۆڵەی پاشان لە جەنگی هیتلەردا گێڕاویانە، تاکو ئێستاش تەواو نەبووەو بەردەوامە. هەندێک لەو ژن و پیاوە کرێکارە سوخرەکێشە (٥٢) ئەرمەنیانەی دواهەمین مانگەکانی کاری سوخرەیان لە تەواوکردنی بەشێک لەو هێڵی شەمەندەفەرە ئەڵمانیەدا کە بەرەو بەغدا دەڕۆیشت، بۆ ماوەیەکی کورت لەلایەن سەرپەرشتیارە ئەڵمانیەکانیانەوە پارێزران. بەڵام ئەڵمانەکانی تر تەنها تەماشایان دەکرد چۆن ئەرمەنیەکان لەبەرچاویان دەمرن بێ ئەوەی هیچ بکەن (٥٣) ئەو پرسیارەی هیتلەر کە ئاراستەی جەنەڕاڵەکانی خۆی کردبوو هەرچەندە تۆقێنەریش بووبێت، شتێک نییە تەنها لەگەڵ خۆیدا بەراورد بکرێت (٥٤) (چونکە هەموو جیهان ئاگاداری وردەکاریەکانی لەناوبردنی بەکۆمەڵی ئەرمەنیەکان بوون لەلایەن تورکەکانەوە) (٥٥)، بەڵام لانی کەم لەو بارەیەوە گرنگە ئەو ڕاستییەی لەو پرسیارەدایە بە هەند وەربگیرێت، واتە ئەوانەی دەستپێشخەریی ئەو جۆرە تاوانانەی جەنگیان کرد پاداشتەکەیان ئەوە بوو سزا نەدرێن (٥٦).

یەکێک لە دەرەنجامە راستەوخۆو هەنووکەییەکانی یەکەمین جەنگی جیهانی بریتی بوو لە پێکهێنانی دادگایەکی تایبەتی — سەربازییـ تورکی (٥٧) بۆ سزادانی بەرپرسیارانی تاوانەکان و ئەندامانی پەرلەمانی تورکیش دانیان بەوەدا نا کە تاوانی دژەمرۆیی یان دژە مرۆڤایەتی ئەنجام دراوە. پێکهێنانی دادگایەکی تایبەتیـ سەربازی (٥٨) کە لە مێژووی عوسمانیدا دیاردەیەکی دەگمەن بوو، بووە مایەی ئەوەی دۆکیۆمێنتە حکوومیەکان وەکو بەڵگەی تاوانەکان لە پرۆسەکانی دادگاییکردنەکەدا بخرێنە بەردەست و بەکاربهێنرێن. لەو دۆکیۆمێنتانەدا زنجیرەیەک کورتەنامە لە

ڕێگای تەلەگرافەوە (برووسکە) لەنێوان کارمەندانێکدا ئاڵوگۆڕکراون کە ناوەڕۆکی شێوە نازیانەی سات و سەوداکە ئاشکرا دەکەن. کارمەندێک لەو کارمەندانە لەبارەی ئەرمەنیەکانەوە دەڵێت: "ئەوانە ڕەوانەی چارەنووسی خۆیان کران". ئەوەی دووەم لەو بەرەوە دەپرسێت: "مەبەستت چییە؟" وەڵامەکەش دەنگدەداتەوە: "مەبەستم ئەوەیە کە لەناوبراون. کوژراون". لە ئەنجامدا سێ کارمەندی پلە دووی خوارەوە لە سێدارە دران. هەر سێ بەرپرسیارە سەرەکییەکەش کە بریتی بوون لە (جەمال (jernal و (ئەنوەر) (anver) و (تەلعەت) (yalaat) پاشا بە غیابی حوکمی لەسێدارەدانیان بۆ بڕایەوە (٥٩).

بەڵام کەمایەسی گەورەی دادگای تاوانەکانـی تورکی بریتی بوو لە نەبوونی ویستی سیاسی بۆ درێژەپێدانی دادگاییەکەو ئەوجا هاش و هوشی سەرنج ڕاکێشی هاوپەیمانە ڕۆژئاواییەکان و پڕکردنی دەزگاکانی راگەیاندن لە بەڵێنی پەلکێش کردنی تاوانبارانی جەنگ لە تورکەکان بۆ بەردەم دادگا کە هەرگیز بەس نەبوون بۆئەوەی تورکیا ناچاربکەن بەشێوەیەکی ڕیشەیی چارەسەری کەیسەکە بکات. ئەوەش لە حاڵێکدا کە خودی هاوپەیمانەکان پێشترو لەمانگی ئایاری ١٩١٥ دا لەنامەیەکی ئاگادار کردنەوەدا بۆ ڕژێمی عوسمانی (بەکۆمەڵکوشتنی ئەرمەنیەکان) یان (٦٠) گۆڕیبوو بەدەستەواژەی (تاوانەکانی دژی مرۆڤایەتی) ئەوەی کە دوای ئەو هەڵوێستە لاوازەش ڕوویدا بریتی بوو لە هەوڵە سیستماتیکەکانی تورکیا (کە تا ئەمڕۆش بەردەوامە) بۆ نکوڵی کردن لەوەی کۆمەڵکوژیەکانی ئەرمەنیەکان هەرگیز ڕوویان دابێت. ئەوەش مەترسیدارە بارتەقای مەترسی ئەو هەڵوێستە زەبوونانەیەی هاوپەیمانەکان و بێدەسەڵاتی و لاوازییان لەئاست پەلکێش کردنی تاوانبارانی جینۆسایدی ئەرمەنیەکان بۆ بەردەم دادگا.

تەلعەت پاشا کە پێشتر وەزیری ناوخۆ بوو، دواتر لە بەرلین (٦١) لەسەر دەستی کەسێکی ئەرمەنی کوژرا کە هەموو کەس و کارەکانی لە کۆمەڵکوژیەکاندا تیاچووبوون. پرۆسەی دادگاییکردنی (سۆغۆمۆن تێهلیریان) (soghomon tehlirian)ی بکوژی و حوکمی بێتاواندانەکەی لە ١٩٢١ دا بووە هۆی ئەوەی وردەکاریەکانی هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکان لەسەر ئاستی رای گشتی ئەڵمانیدا شۆرەتێکی بەربڵاو پەیدا بکەن. (فرانز ڤێرفڵ) (franz werfel)ی ڕۆماننوسی جوولەکەی ئەڵمانی لەو چیرۆکەیدا لەبارەی بەرهەڵستی ئەرمەنیەکانەوە لەدژی بکوژە تورکەکان لە ژێر ناونیشانی (چل ڕۆژەکەی موساداغ) دا نووسیویەتی ئاگادارکردنەوەیەکی پێشبینئامێزی سەرنج راکێشمان دەکات بۆ هۆلۆکۆستی ئایندە (مەبەست هۆلۆکۆستی جولەکەکانەـ وەرگێڕ) ناوبراو لە ١٩٣٣ دا لە زۆر

شاری ئەڵمانیدا زنجیرەیەک گوتاری پێشکەشکرد، بەڵام لەلایەن ڕۆژنامەی (داس شوارزە کۆرپس) (das schwarze korps)ی نازییەوە بەوە تاوانبارکرا کە تۆمەتی هەڵبەستراوی خستۆتە پاڵ تورکەکانەوە گوایە "تورکەکان تاوانی کوشتنی بە کۆمەڵی ئەرمەنیەکانیان ئەنجامداوە" هەمان ڕۆژنامە (دوبارە لە بابەتێکدا کە ئاماژەی پەنهانی تیایە بۆ پەیوەندییەکی وروژێنەر لەنێوان هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکان و هۆلۆکۆستی جوولەکەکان کە هێشتا ڕوونەدابوو و دەبوا ڕووبدات) حوکمی ئەوەی داوە "ئەرمەنییە ئەمریکییەکان هانی جوولەکەکانیان داوە بۆ زیادفرۆشتنی کتێبەکەی (ڤێرفڵ) لەوڵاتە یەکگرتووەکاندا".

دیارە کاری زۆر ئەنجامدراوە لەبارەی "فێڵی گەورەی شوێنەونی"ی یەکەمین جینۆسایدی سەدەی بیستەمەوە. وینستۆن چێرچڵ بەردەوام بوو لەسەر دووپاتکردنەوەی ڕاست و دروستی ئەو کارەساتە. لە ساڵی ١٩٣٣ دا، واتە لە هەمان ساڵدا کە ڤێرفڵ بەپانتایی ئەڵمانیادا گوتارەکانی پێشکەش دەکرد (٦٢)، وینستۆن چێرچڵ نووسیویەتی (٦٣):

"گەلی ئەرمەنی لە یەکەمین جەنگی جیهانیدا سەرگەردان و پەرت و بڵاوهاتە دەرەوە، لەزۆر ناوچەدا بە تەواوەتی لەناو براون و لەڕێگای بەکۆمەڵکوشتنەوە بووەتە ئارامابیەکی رابوردو، ئەوەش بەناوی زیانە جەنگییەکانەوە، هەروەها لەڕێگای ناچارکردنیان بۆ کۆچپێکردن وەکو ڕێگایەکی زۆر ئاسان بۆ ڕاوکردنیان هەتا مەرگ (......). لە ئینگلاند و وڵاتە یەکگرتووەکاندا ئاگاداری هەموو ڕووداوەکان بوون لەبارەی ئەرمەنیەکان و ئەو بەڵایانەی بەسەریاندا دەهێنران (........) دەبوا هۆکارانی ئەو میحنەتەو دیکتاتۆرە خوێنڕێژەکان لەڕێگای جەنگەوە یان بەهۆی شۆڕشێکەوە لەبەرچاوان ون کرابان (واتە لەناوببرابان- وەرگێڕ) وڵاتە گەورەکان لە ساتەکانی سەرکەوتنیاندا (٦٤) دۆستی ئەرمەنیەکان بون (٦٥) و دەبوا مافەکانی ئەوانیشیان لەبەرچاو بگرتایە".

(٨)

بەڵام هەر دەبوا خیانەت لە ئەرمەنییەکان بکرابایە (واتە لەلایەن وڵاتە گەورەکانەوە- هاوپەیمانەکان- کەسەرکەوتووی جەنگ بوون- وەرگێڕ).

ئەرشیفەکان چیرۆکێکی تاڵمان لەبارەی لاوازی و بێهەڵوێستی و بێدەسەڵاتی و بەڵێنە درۆینەکانەوە بۆ دەگێڕنەوە. ئەو ڕاستییە بۆنموونە لە برگەی (٩-د) ی ڕێککەوتننامەی ئاشتی- سیڤەردا تۆمار کراوە کە لە نێوان هاوپەیمانەکان و ئیمپراتۆریای عوسمانیدا لە (١٠)ی ئۆگۆستوسی ١٩٢٠ دا واژۆکراوە. لەوێدا نووسراوە: "تورکیادان بە ئەرمینیادا دەنێ وەکو دەوڵەتێکی سەربەخۆو ئەونێوانگەریەی سەرۆک (وۆدرۆ ویلسۆن) (Woodrow wilson) یشی پەسەند کردووە لەبارەی دیاریکردنی سنووری نێوان هەردوولادا".

هەروەها لە ماددەی (٦٤)ی هەمان ڕێککەوتننامەی ئاشتیدا نووسراوە: "ئەگەر گەلی کورد لە ماوەی ساڵێکدا (......) لەڕێگای ئەنجومەنی کارگێڕیی کۆمەڵەی گەلانەوە... رایبگەیەنن کە زۆرینەی گەل لەو ناوچانەدا ئارەزووی سەربەخۆییان هەیە لە تورکیاو ئەگەر ئەنجومەنیش پێدانی ئەو سەربەخۆییە پەسەند بکات، تورکیا دەبێ دان بە بڕیارێکی لەو چەشنەدا بنێ و دەبێ دەست لە هەموو ئەو ناوچانە هەڵبگرێت..."

چواردە خاڵە بەناوبانگەکەی (ویلسۆن) یەکەمین هەوڵی وڵاتە یەکگرتووەکان نیشان دەدەن بۆ دامەزراندنی (سیستمێکی نوێی جیهانی) کە خواست و مەرجی جێمتمانەی تیادایە. لە برگەی پێنجەمیدا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە : "گونجاندنێکی ئازادانە، بابەتیانە و بێلایەنانەی تەواوی هەموو ئیدیعا کۆلۆنیالییەکان (....) بەرژەوەندی گەلانی پەیوەندیدار

(واتە ئەوانەی لەژێر دەسەڵاتی حکوومەتە کۆلۆنیالیەکاندان و داگیرکراون — وەرگێڕ) دەبێ لەڕووی بایەخەوە لەهەمان پلەی تای تەرازووی داواکاریە رەواکانی ئەو حکوومەتانەدا بێت.."

لە برگەی دوانزەهەمیشدا ئاماژەی روون و ئاشکرا دەکات بۆ ئەرمەنییەکان و کوردەکان و دەڵێ: "ناوچە تورکنشینەکانی ئیمپراتۆریای ئێستای عوسمانی مافی سەروەریی (یان سەربەخۆیی) زەمانە تکراویان هەیە، بەڵام نەتەوەکانی تریش کە هەنووکە لەژێر بەڕێوەبەرایەتی تورکیدان دەبێ دڵنیابکرێن لەوەی کە گومانیان لە ئەمنییەتی ژیانیان نەبێت و (هەل و) دەرفەتی لەباریان هەبێت بۆ گەشەکردنێکی سەربەخۆ (....)."

دیار بوو (ویلسۆن) دەیزانی کۆمارێکی ئەرمەنی ناوچەیەکی فراوانی تورکیای ئێستا دەگرێتەوە کە هەرێمەکانی (ئەرزەڕۆم) و (وان) یشی دەگرتەخۆ. بەڵام هەر زوو تورکەکان و بۆلشەویکەکان بەر لە کۆتایی دیسەمبەری ١٩٢٠ دا (واتە دوو مانگ دوای واژۆکردنی ڕێککەوتننامەی سیڤەر- وەرگێڕ) هەموو شتێکیان هەڵوەشاندەوەو لەکارخست. لە بەرامبەر ئەوەدا سەرۆک ویلسۆن چیتر ئەو بەدەسەڵاتە نەبوو (٦٦) بتوانێت (گەردەلوولێکی بیابان) (٦٧) بۆ سەر ناوچەکە بەرپا بکات و لەشکرە پەیوەندیدارەکان تێک بشکێنێ و پێشگیری لەوە بکات کۆمەڵکوژییەکی نوێ لەناو ئەرمەنییەکاندا رووبدات. کوردەکان کە تا ئەوپەڕی درندایەتی بەشداربوون لە جینۆسایدی ئەرمەنییەکاندا، ئەوانیش ئەو کەڕەتە حوکمی مەرگیان بەسەردا داسەپێندرا. (واتە لە پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ بێبەشکران- وەرگێڕ). گەرم و گوڕیی بەریتانیەکان بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی پارێزراوی خۆیان (واتە ژێر مانداتی خۆیان- وەرگێڕ) کە وەک بەربەستێک بێت لەنێوان تورکیاو ئێران و عیراقدا، هەر زوو خامۆش بۆوە دوای ئەوەی شانشینی یەکگرتوو (بەریتانیا) بڕیاری دا رای گشتی عەرەبی لە عیراقدا بۆ خۆی رابکێشێ، ئەویش لە ڕێگای بەستنەوەی ناوچە کوردیەکانەوە بەپاشکۆی عیراقەوە، هەروەها پاش ئەوەی کە ڕوون بۆوە یەکێتی سۆڤێتی تازە هەڵکەوتوو سوود لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لەو چەشنە دەبینێ و یاری پێ دەکا.

گۆشەگیری و دوورە پەرێزیی ئەمریکی هۆکارێک بوو بۆ ئەوەی ئەرمەنیەکان بۆ چارەنووسی خۆیان جێبهێڵدرێن. تورکەکان لە (cilicie) و لەناوچەی

مەرعەش (marash) هێرشێکیان کردە سەر لەشکری فەرەنسی و وە دەریان نان و (٥٠٠٠٠) پەنجا هەزار ئەرمەنی تریان قەتلوعام کرد کەوایان دەزانی (واتە ئەرمەنیەکان) لەژێر باڵی پارێزگاریی فەرەنسیەکاندان. هەر لەو کاتانەدا بوو لە (یەریڤان) یش کوشتارێکیان لێکردن. چێرچڵ پاشان لەمیانەی باسکردنی پەیماننامەی لۆزان (٦٨) دا کە بۆ دواهەمین جار ئاشتی نێوان تورکیاو زلهێزەکانی جێگیرکرد، نووسیویەتی: "مێژوو دەبێ بێهوودە بە دوای وشەی ئەرمینیادا بگەڕێت".

بەڵام ئەوە زۆر گرنگە لەیاد نەکرێت تەنها یەک وڵات هەبوو (بەهۆی دەرەنجامەکانی جەنگی باوکمانەوە) کە ئەڵتەرناتیڤێکی دیموکراتی و واقیعی بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوین هەڵبژارد: ئەویش وڵاتە یەکگرتووەکان بوو. قسەی من تەنها لەبارەی (چوار بنەما یان پرنسیپ)ەکەوە نییە کە لەخۆیدا داکۆکییەکی بەهێزە لە پەرەپێدانێکی دیموکراتیانە. سەرۆک ویلسۆن لە گوتارێکیدا لەبەردەم کۆنگرێس رایگەیاند کە "ناکرێ لەسەر مرۆڤ وەکو پاتاڵ سات و سەودا بکرێت یان وەکو بەردەکانی ناو گەمەیەک بەپێی ئارەزوو لەم خانەو شوێنەو بۆ ئەو خانەو شوێنێکی تر بگوازرێتەوە". دیپلۆماتە ئەمریکییەکان و نێردراوە موژدە دەرە ئایینیەکان کە بە ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بڵاوببوونەوە، بە دەربڕین و وشەی زۆر جوان و ڕێکو پێک داکۆکییان لە عەرەبەکانی چوار چێوەی ئیمپراتۆریاکە دەکرد بۆ ئەوەی (وەک ئەوەی ئەو سەردەمە ناویان لێنابوو) لە ئومەتێکی مۆدێرنی عەرەبیدا بەبێ تورکیا یەکبخرێن بۆ ئەوەی پەرە بەخۆیان بدەن و لەجیهاندا پێشبکەون. بەڵگەیەکی تری بەهێزی مەبەستەکانی ئەمریکا پێکهێنانی (کۆمیتەی کینگ- کرەین) (-king crane commisie) بوو لەلایەن ویلسۆنەوە کە بەرەو ڕۆژهەڵاتی ناوین رەوانەکرا تا ڕاستەوخۆ لەگەلانی ناوچەکە بکۆڵنەوەو بپرسن چییان دەوێ.

ئەوە هەرگیز هەڵەی ویلسۆن نەبوو کە لەلایەکەوە نەخۆشی و لەلایەکی ترەوە ئەقڵییەتی گۆشەگیری و دوورە پەرێزیی گەلی ئەمریکی ئەو دەرەنجامەیان لێکەوتەوە وڵاتە یەکگرتووەکان لەسەر شانۆی نێودەوڵەتیدا پاشەکشە بکات. بەڕەچاو کردنی ئەوەی کە ڕوویدا، ئەو پاشەکشێیە یەکێک لە گەورەترین تراجیدیاکانی ئەم سەردەمە مۆدێرنەمان بوو، چونکە ئەوە لە هەلومەرجێکدا ڕوویدا کە ئەمریکا هێشتا ڕۆڵێکی بێلایەنانەی دەگێڕا لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا. ئێمەی ئەورووپی جڵەومان گرتە دەست. فەشەلیشمان

هێنا. کاتێک پاش چارەکە سەدەیەکی تر وڵاتە یەکگرتووەکان جارێکی تر پێی نایەوە ناوچەکە، ئەویش بەهۆی پترۆڵەوە، ڕاستەوخۆ بووە لایەنگرێکی بێ مەرج و بەخێوکەری یەکەمی ئیسرائیل.

لۆرد برایس (lord bryce) کە راپۆرتەکەی (٦٩) لەبارەی بە کۆمەڵکوشتنی ئەرمەنیەکانەوە بووە مایەی ئاگادار کردنەوەی رای گشتی، لە ڕێگای زنجیرەیەک گوتاردانەوە کە لە ساڵی ١٩٢٢ دا لە سەرانسەری ئەمریکادا پێشکەشی کرد، ناڕەزایی لە بەرامبەر راستیی هەلوێستەکانی هاوپەیمانەکان دەربڕی بەوەی (لە بەرامبەر تورکەکاندا- وەرگێڕ) هیچ پێداگرییان نەکردو تەنازولیان کردو داماڵینی چەکی لەشکری تورکییان نەخستە ژێر چاودێرییەوە، لە دەرەنجامدا تورکەکان دەرفەتی ئەوەیان بۆ رەخسایەوە جارێکی تر "لووت بەرزی و لەخۆبایی بوونە کۆنەکەیان" بەدەست بهێننەوە.

هەروەها لەویستێکی نارۆشنەوە پێشنیازی ئەوەی کرد کە هاوپەیمانەکان لەو بیانووە سادەیەی (شەکەتیی دوای جەنگ) یان زیاتر بەدەستەوە بوو بۆ رەتکردنەوەو ڕێگرتن لەوەی ئەرمەنیەکان قەرەبوویەکیان بدرێتێ. دەڵێ: "چۆن کار گەیشتە ئەوەی هاوپەیمانەکان بەو خوێنساردی و پشوو درێژییەوە مامەڵە لەگەڵ رژێمی تورکیدا بکەن- ئەو ڕژێمەی لە ١٩١٥ دا یەک ملیۆن کریستیانی هاووڵاتی خۆی قەتلوعام کرد — (....) و بەرامبەر بەو هەموو تاوانانە ئەو هەڵوێستە سەروو ئاساییە یان هەبێت-؟ ئەوە لوغز و مەتەڵەکەیە، هەرچەندە وەک بۆ من روونە لەلای هەندێک لە ئێوە مانانیشەوە لێکدانەوەی بۆ هەیە. بەڵام نهێنییەکە لەو جۆرە نهێنیانەیە کە (هیرۆدۆتس) لەبارەی هەندێک چیرۆکەوە بیستبوونی و کاهینە میسریەکان بۆیان گێڕا بۆوە، کەچی بەناوی خۆیەوە رایگەیاندبوون گوایە لەلایەن ئەوەوە (واتە لەلایەن هیرۆدۆتەوە) بەخێر ئاشکرا کراون". (٧٠) ئەرمەنیەکان وەکو برایس دەڵێت لە یەکەمین جەنگی جیهانیدا لە هەموو گەلانی تر زیاترتووشی ئازارو چەرمەسەری بوون و "زۆر دڵڕەقانە بۆ خۆیان و گیروگرفتەکانیان جێهێڵران".

ئەو نهێنیە چی بوو گوایە (برایس) بە ئەوپەڕی بڕوابوون بەخۆ پەی پێبرد بوو؟ ئایە هەر ئەو زمانە لووس و رازاوەیە بوو کە بۆ راگەیاندنی ناپەیگیری و راڕایی و دەستەپاچەیی هاوپەیمانەکانی پاش جەنگ بەکارهێنرا؟ یان

مەبەستی ئەوە بوو بەریتانیای مەزن و فەرەنسا دەیانەویست تورکیا بهێننە ڕیزی هاوپەیمانەتی خۆیانەوە بەرەچاوکردنی مەترسییەکانی دەوڵەتی نوێی بەڵشەفیکی کە پێشبینی ئەوەی لێدەکرا لە کورتماوەدا هەڕەشە بۆ سەر کێڵگە نەوتییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دروست بکات؟.... لە ڕێگای هێڵی شەمەندەفەری قەوقازییەوە لەشکری بەریتانی وەک دەست پێشخەرییەک بۆ هێرش لەدژی بەڵشەفیکەکان ئاراستەکرا (ئەوانەی هەروەکو چاودێرێکی ئەو سەردەمانە گوزارشتی لێکردبوو، بۆنی کێڵگە نەوتیەکانی —باکۆ- یان کردبوو) بەریتانیەکان دەیانویست بەو جۆرە لەماوەیەکی کورتدا گەرەنتییەک بۆ سەربەخۆیی جۆرجیاو ئازەربایجان و دەوڵەتێکی لاوازی ئەرمەنی دابین بکەن. بەڵام کاتێک لە ١٩٢٠ دا لەشکری شانشینی یەکگرتوو (بەریتانیا) خۆی کێشایەوە، ئەو سێ گەلە خرانە سەر یەکێتی سۆڤیەت.

لە تورکمانستاندا کە شانشینی یەکگرتوو ئەوپەڕی بەرژەوەندی لەوەدا بوو پێشگیری بکات لە دەستڕاگەیشتنی ئەڵمانیا بە سەرچاوەیەکی گەورەی بەروبوومی لۆکە، هێزە چەکدارەکانی بەریتانیا لەدژی رووسەکان بەکردەوە جەنگیان بەرپا کردو شەڕیان هەڵایساند، ئەویش بەهاوکاریەکی تەواوی لایەنگرە تورکەکانی ئەنوەر پاشا، .... ئەمە ئاڵووێرێکی نامۆو ناوێزەی هاوپەیمانەتی بوو لە بەرامبەر روسیای تزاریدا کە نوقمی قەیرانی شۆڕشی ١٩١٧ ببوو پاش ئەوەی هاوپەیمانێکی بەریتانیا بوو.

(٩)

ئەرمەنیەکان تەنها لەگۆشەیەکی بچووکی سەرزەمینەکانی باوباپیرانی خۆیاندا توانیبوویان خۆیان بپارێزن و بەزیندوویی دەربچن، ئەویش لەناوچەی ئەلێکساندریتا (alexandretta) و لە قەڵا گرتووخانەکەی (مووساداغ) (musa dag) بوو کە هەنووکە وێرانەیەو بیست کیلۆمەترێک کەوتۆتە لای ڕۆژئاوای (ئانتیۆچی) (antiochie) یەوە، واتە ئەو شوێنەی کە ئەرمەنیە ئابلوقە دراوەکان تیایدا ئەوپەڕی خۆڕاگرییان نیشاندا هەروەکو لە ڕۆمانەکەی (ڤێرفڵ) (werfel) دا نووسراوە. ناوچەی ئەلێکساندریتا کە دەکەوێتە ئەوپەڕی باکووری ڕۆژئاوای سوریاوە کەوتە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسای کۆلۆنیالییەوە.

ئەوەش بەو واتایە بوو لە ساڵی ١٩١٨ دا هەزاران ئەرمەنی بتوانن بگەڕێنەوە سەر ماڵ و حاڵە تالانکراو و وێرانکراوەکانیان.

بەڵام بۆ ئەوەی لە بەشی زۆری ئەو خیانەتە لەبیرکراوە تێبگەین (کە لەلایەن فەرەنساوە بەرامبەر بە ئەرمەنیەکان ئەنجامدراوە — وەرگێڕ) پێویستە خوێنەر سەردانێکی گوندی (ئانجار) (aanjar) بکات، ئەو گوندە چکۆلانە پڕ لە ئازارو خەمەی لوبنان کە ماڵەکانی بەگوڵێکی زۆر دەورە دراون.

دەستپێک لەگەڵ ڕێگای چوونە ژوورەوەی گوندەکەدا دەستپێدەکات: بە بەردەمی دەرگای ماڵەکاندا کە شانیان بەشانی یەکترەوەیە، تا دەگاتە باخچەکەی قەشە (ئاشۆد کارکاشیان) (ashod karkashian) ڕوبارۆچکەیەک لە ڕیزەگوڵی سوورو پەمەیی کەروێشکە دەکەن و پێدەچێ گاڵتەیان بەو هەموو ئازارە بێپایانەی ئەو کۆمەڵە ئەرمەنییە بێت کە ئەو گوندەیان لە ڕۆژهەڵاتی لوبنان لە ١٩٣٩ دا لەسەر گۆماوەکانی مەلاریادا دروست کرد. دیارە شانازی بەخۆیانەوە دەکەن کە ئێستا کانێ پاسپۆرتی لوبنانییان لە باخەڵدا هەڵگرتووە، بەڵام ئەوان نهێنیگەلێکی

زۆر قورسیشیان لە ناوەوەی خۆیانداو لە ناخیاندا لەبارەی رابوردووی ئەرمەنیەکانەوە هەڵگرتووە: ئەو کۆمەڵە ئەرمەنییە لەسەدەیەکدا دووجاران لەسەر خاک و زێدی باوباپیرانی خۆیان وەدەرنران، یەکەمجار لە ١٩١٥ داو جارێکی تریش لە ١٩٣٩ دا. ئەوان بە حەق تاوانی هەردوو کۆچاندنەکە دەخەنە ئەستۆی تورکەکان، بەڵام لە هەمان کاتدا و بەهەمان رادە فەرەنسیەکانیش تاوانبار دەکەن (بەتایبەتی بۆ کۆچپێکردنەکەی ساڵی ١٩٣٩- وەرگێڕ) تا رادەیەکیش هیتلەر تاوانبار دەکەن. بەڵام بەتایبەتی و لە پلەی یەکەمدا فەرەنسا بەتاوانبار دەزانن. (ڤیکتۆریا) (victoria)ی خوشکی قەشەکارکاشیان لە ١٩٣٩ دا تەمەنی تەنها دە ساڵ بوو، بەڵام زۆر بە چاکی رووداوەکانی ئەو دووەمین کارەساتەی لەیاد ماوە کە بەسەر خێزانەکەیدا هاتووە، کارەساتێک کە بە بەراورد لەگەڵ کۆمەڵکوژیەکانی ١٩١٥ دا دەکرێ بەجینۆسایدێکی بچووک ناوببرێ ئەگەرچی بەهەمان رادەش ترسناک بوو وتی: "لەشکری فەرەنسی بەدرێژایی رێگا لەگەڵماندا بوون، بەڵام ئێمە بە بەرچاویانەوە دەمردین. براکەم (ڤارۆژان) (varoujan) ئەو کاتە تەمەنی تەنها دوو ساڵ بوو، بەڵام بینیم چۆن لە ئامێزی دایکمدا گیانی ئەدا. وەک زۆربەی ئێمە ئەویش تووشی مەلاریا ببوو. دیار بوو فەرەنسیەکان نەیاندەزانی دەبێ چی لە ئێمە بکەن. یەکەمجار ئێمەیان بۆ چل ڕۆژ برد بۆ (عەبباسید) (abassid) لە سوریا. پاشان ئێمەیان لەکەشتیەکدا بارکردو دوای حەوت ڕۆژ لە تەرابلوس (لە باکووری لوبنان) دایانگرتین.

ئەوجا ئێمەیان لە شەمەندەفەرێکی گواستنەوەی پاتاڵدا بارکرد بەرەو رایاک (rayak) پاشان لە رایاکەوە هێنایانین بۆ ئانجار کە تا ئێستاش هەر لێرە ماوینەتەوە....".

وەکو زۆربەی ئەرمەنییەکانی گوندی ئانجار قەشەکارکاشیان و خوشکەکەی لە (مووساداغ) ەوە کۆچیان پێکرابوو، ئەو موساداغەی ئێستا کانێ دەکەوێتە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیاوەو لەکاتی جێبەجێکردنی جینۆسایدی ١٩١٥ دا قەڵای پتەوی ئەرمەنییەکان بوو کە توانی بۆ ماوەی چل ڕۆژ خۆی لەبەردەم هەموو پێشهاتە کارەساتبارەکان رابگرێت. سەرەنجام ئەرمەنییەکانی موساداغ لەلایەن کەشتیەجەنگیە فەرەنسی و بەریتانییەکانەوە گوازرانەوە بۆ وڵاتی میسرو پاش یەکەمین جەنگی جیهانیش لەژێر چاودێری لەشکری فەرەنسیدا گەڕاندیاننەوە بۆ زێدی خۆیان. بەو جۆرە لەوێدا لە بەشێکی مانداتی فەرەنسی بەسەر سوریاوە ژیانیان گوزەراند تا لە ساڵی ١٩٣٩ دا فەرمانڕەوایانی فەرەنسی موساداغ و گەورە

شاری ئەلێکساندرێتا (واتە ئەسکەندەروونە) یان "بەخشییە" تورکیا، ئەویش لە هەوڵێکی نەزۆکانەدا بۆ راکێشانی تورکیا بۆ ڕیزی هاوپەیمانەکان لە دژی هیتلەر.

منداڵەکانی کارکاشیان (٧١) هەموویان لەدایکبووی دوای یەکەمین هۆلۆکۆستی ساڵی ١٩١٥ ن، بەڵام بەشی زۆری دراوسێکانیان بێدایک و باوک بون. تەنانەت دوای ئەوەش کە هێنران بۆ ئانجار کە لەو کاتەدا لە قەڵەمڕەوی (لوبنانی گەورە) لەژێر مانداتی فەرەنسیدا بوو، کۆتایی بە ئازارەکانیان نەهات. لەو بارەیەوە قەشە کارکاشیان دەڵێ: "ئەم شوێن و دەوروبەرە دارستانێکی سروشتی و مۆڵگەی مێشوولە بوو. فەرەنسیەکان بیست و پێنج لیرەی لوبنانییان دا بە هەر کەسێک (خێزانێک) بۆئەوەی دارو بەردی ئەم شوێنە ببڕنەوەو بشکێنن و خانوو بۆ خۆیان دروست بکەن. بەڵام بەشێکی زۆری خەڵکەکە تووشی مەلاریا بوون و بەو دەردەوە مردن.." لەماوەی یەکەمین و دووەمین ساڵی ئەو بەڵایەی بەسەریاندا هاتبوو، واتە لە ١٩٤٠ دا کاتێک بەشی زۆری ئەوروپا نوقمی جەنگ ببوو، ئەرمەنیەکانی ئانجار هەزار ژن و پیاویان بە نەخۆشی مەلاریا لێفەوتا. کێلە قەبرە درز بردووەکانیان تاکو ئێستاش لە باکووری گوندەکەدا ماونەتەوە.

دیوارەکانی کەنیسەی پۆڵسی پیرۆز (سینت پۆڵس) لە ئانجار بەوێنەکانی تراجیدیای ئەرمەنییەکان داپۆشراون. یەکێک لەو فۆتۆیانە کە لە ساڵی ١٩١٥ دا گیراوە، ڕزگاربووەکانی موساداغ نیشان ئەدات کە لە ئەوپەڕی بێزاری و بێتاقەتی و بێهیواییدان و لە هەوڵی ئەوەدان سەرکەشتییەکی جەنگیی هاوپەیمانەکان بکەون.

لە فۆتۆیەکی تردا چەند ئەفسەرێکی فەرەنسی دەبینرێن کە لەکاتی گەڕانەوەیاندا لە شاری ئەسکەندەروونە سڵاو بۆ پێشوازیکارانیان دەکەن کە پێکهاتبوون لە گەورە پیاوانی ئایینی لە ئەرمەنیەکان و ژمارەیەک پیاوانی سەر بە (تیپی سەربازیی ئەرمەنی)ی سەر بە لەشکری فەرەنسی. لە ساڵی ١٩٣٠ دا مۆنۆمێنتێکیان بۆ یادی ئابڵووقەدانە بەناوبانگەکەی ١٩١٥ دروستکرد کە پاشان لەلایەن تورکەکانەوە تێکدرا. کاتێکیش بۆ دووەمین جار بەر لە دەستپێکردنی دووەمین جەنگی جیهانی ناچار کران بە کۆمەڵ ئاوارە ببنەوە، ئەرمەنییەکان ئێسک و پرووسکی مردووەکانی خۆیانیان لەگەڵ خۆیاندا برد، هەروەکو چۆن سێڕبییەکان ئەوەیان دەکرد (٧٢) پاشماوەی ئێسک و پروسکی هەژدە (شەهید)ی ساڵی ١٩١٥ کە لاشەکانیان لەلایەن تورکەکانەوە هیچ دەستکاری نەکرابوون تا ئەو کاتەی فەرەنسیەکان لە ١٩١٨ دا ئەرمەنیەکانیان هێنایەوە، لە ساڵی ١٩٣٩ دا هەر لەگەڵ ئاوارەکاندا بارکران و لەگەڵ زیندووەکاندا هێنران بۆ ئانجار. ئێستا هەموویان لە تابووتێکی لەمەڕمەڕ

دروستکراودا لە تەنیشت کەنیسەی پۆلسی پیرۆزدا نێژراون. بەزمانی ئەرمەنی لەسەر ئەو مەرمەڕە نوسراوە: "بۆ یادی هەتا هەتایی".

بەڵام یادەوەرییەکان بۆ دانیشتوانی ئانجار وردە وردە کزو هێمنتر بوونەتەوە. قەشە کارکاشیان دەڵێ: "دوای ئەوەی لە ئەلکساندرێتەوە هێنراینە ئێرە، لە دە ساڵی یەکەمدا ئەو شەش هەزار کەسەی بەر ئەم شوێنە کەوتن دەیانەویست بگەڕێنەوە. کەچی لە دوای دووەمین جەنگی جیهانیدا بەشێکی زۆری خەڵکەکەمان بەرەو ئەمریکای باشور کۆچیان کرد. ئێستا چیتر نامانەوێ بگەڕێینەوە. بەڵام پارساڵ خۆم بە گەشت چوومەوە ئەوێ. بەڵێ، ئێستا کۆمەڵەیەکی زۆر بچوکی ئەرمەنی لەو پارچە سەر زەمینەی ئێستای تورکیادا لە دەوروبەری مووساداغ ماونەتەوە، نزیکەی (٣٠)سی خێزانێک دەبن، تەنانەت کەنیسەی ئەرمەنیەکانیشیان نوێکردۆتەوە. تورکەکان ئێستا لەوێ لەگەڵ ئێمەدا نەرم و خۆشگۆن.

من وای تێدەگەم ئەوان دەزانن چی لەو سەرزەمینەدا روویداوە، لەبەر ئەوە ڕێزمان لێدەگرن چونکە چاک دەزانن کە لەسەر زێدی ئێمەدا دانیشتون".

کاری ئابڕووبەرانەی فەرەنسیەکان سەبارەت بە رادەستکردنی سەنجەقی (یان هەرێمی) ئەسکەندەروونە بە تورکەکان (کەمووساداغ بەشێکی بوو) (٧٤) یەکێکە لەو چیرۆکە خەمناکانەی دووەمین جەنگی جیهانی کە زۆر بەدەگمەن باسدەکرێ و لەیادماوە. فەرەنسا لەوە تۆقیبوو تورکیا هەروەکو چۆن لە یەکەمین جەنگی جیهانیدا بەرەی ئەڵمانیای هەڵبژاردبوو ئەمجارەش بچێتەپاڵ وڵاتانی میحوەرەوە (٧٥). لەبەر ئەوە فەرەنسا پەنای بردە بەر ریفراندۆمێک لە هەرێمی کوردستاندرێتە بۆ ئەوەی دانیشتوانەکەی لە ئەرمەنیەکان و تورکەکان ناسنامەی خۆیان و ناوچەکە هەڵبژێرن. تورکەکان دەیان هەزار تورکیان بەسواری شەمەندەفەری بارو لۆری گواستەوە بۆ ئەو ناوچانەی سەر بەو (سنجەق)ە بوون بۆ بەشداری کردن لەو ریفراندۆمە کە بێگومان بەو جۆرە "گەل" بڕیاریدا بەشێک بن لە تورکیا. قەشە کارکاشیان وتی: "رژێمی فەرەنسی بڕیاریدا بوو ویلایەتەکە تەسلیم بە تورکیا بکات. بێگومان ئەرمەنیەکان درکیان بەوەکرد چیتر ناتوانن لەوناوچەیەدا بمێننەوە، لەبەرئەوە داوایان لە حکوومەتی فەرەنسی کرد بۆ شوێنێکی تر بیانگوازنەوەو نیشتەجێیان بکەن. نەیاندەویست هیچ سەروکاریان لەگەڵ تورکەکاندا هەبێت. بەو جۆرە چۆڵیان کرد. فەرەنسیەکان تەنها چاویان لە بەرژەوەندییەکی بچووکی هەلپەرستانەی خۆیان بوو. لەوەدا من فەرەنسیەکان تاوانبار دەکەم".

بەوجۆرە سنجەقی ئالێکساندرێتە کرا بە هەرێمی (حەتای) (hatay) ی تورکی و شاری ئەلێکساندرێتەش گۆڕدرا بۆ ئیسکەندەروون. ڕۆپەی گاڵتەجاڕیەکەش

لەوەدا بوو کە تورکیا تەنها لە دواهەمین ڕۆژەکانی جەنگدا خۆی لە دژی هیتلەر بە هاوپەیمانەکانەوە گرێدا، ئەوەش لەو کاتانەدا بوو کە هیتلەر لە حەشارگە ژێر زەمینیەکەیدا لە بەرلین نزیک بە خۆکوشتن ببۆوەو رایخی سێهەمیش رووی لە هەرەس بوو. بەڵێ، ئەلێکساندرێتە لەپیناوی هیچدا کرا بەقوربانی.

گیانی مردووەکان تا ئێستاش باڵەفڕەیانەو کۆچیان نەکردووە (واتە ئەو کێشەیە هەروا بەزوویی کۆتایی پێنەهات. لە کوردەواریدا دەڵێن جارێ چلەی بەسەر نەچووە- وەرگێڕ). لە ١٩٩٨ دا (مەسعود یەڵماز)ی سەرەک وەزیرانی تورکیا هەڕەشەی ناڕاستەوخۆی ئاراستەی سوریا کرد کەهاوپشتی گەریلا جەنگاوەرەکانی پارتی کرێکارانی کوردی (پ. ک. ک) ی رادیکاڵ بوو (٧٦) و لەبەری ئەوبەری سنوورەکانی تورکیاوە چالاکیەکانیان لەدژی تورکیا ئاراستەو پشتگیری دەکرد. ناوبراو بۆنەی فەرمیی یادکردنەوەی ساڵانەی رادەستکردنی ئەلیکساندرێتەی لەلایەن فەرەنسیەکانەوە بۆ تورکیا بەهەل قۆستەوە تا رابیگەیەنێت کە: "ئەوانەی چاویان بڕیوەتە خاکی تورکیەوە کوێرن، تەنانەت یەک سانتیمەتر چوارگۆشەی ئەم خاکەیان چنگ ناکەوێت.."

بەڵام ئەلێکساندرێتە بەشە خاک و سەرزەمین و زێدی ئەرمەنییەکان بووە (٧٧). زۆر روون و ئاشکرایە کە ڕێککەوتننامەی سیڤەر بێجگە لە هەندێ وشەی مردووی سەر کاغەز هیچی تر نەبووە.

جیهان ژمارەیەکی زۆر جینۆسایدی گەورەو بچووکی بەخۆیەوە بینیوە کەهەندێکیان بەهۆی زۆریی شایەتحاڵەکان و بەڵگەکانەوە بۆ ئێمەو مانان ئاشکرا بوونە، بەڵام بۆ هەندێکی تریان هەر وەکو کوێر واینەو ئاگادارییەکمان لەبارەیانەوە نییە لە چەشنی ئەو منداڵە ئەرمەنییە دەربازبووانەی جینۆسایدی ئەرمەنیەکان کە بەهۆی چڵکاوەکانی خۆشۆرگەی خانەی هەتیوانەوە هێزی بینایی چاویان لەدەست دابوو. ئەوانە لەساڵی ١٩١٦ دا هێنرابوونە ئەوێ.

(مارک لێڤینی) (mark levene) لەتوێی کتێبێکدا (٧٨) ریپۆرتاجێکی وردو دوورو درێژی لەبارەی ئەو گەلکوژیانەوە پێشکەشکردووە کە ناوبانگی کەمتریان هەیە (یان هەر کەس باسیان ناکاو لەبیرچوونەتەوە- وەرگێڕ) لەچەشنی جاڕی بەرپاکردنی شاڵاوی لەناوبردنی بەکۆمەڵی ئاشوریەکان (ئەوانەی ژێر دەستی عیراق- وەرگێڕ) کە لە ساڵی ١٩٣٣ دا لەلایەن لەشکری دەوڵەتی نەوزادی عیراقەوە راگەیەندرا. (ئەو خوێنەرانەی ئاگاداری ئەو کتێبەن با دەستیان بڵند بکەنەوە) (٧٩) لە نزیک شاری دهۆکەوە سەربازەکان تێکڕای دانیشتوانی گوندی (سوممێل) یان بەکۆمەڵ لەناوبرد. ئەو جووتە ئافرەتەی بەزیندوویی رزگاریان بوو پاشان بوون

بە نێچیری (گرووپەکانی دەستدرێژی) (مجموعات الاغتصاب).

کوردەکان کە رەگەزی زۆرینەو باڵادەستی ناوچەکەیان پێکدەهێنا، بەشدارییان لەوکۆمەڵکوژیەدا کرد- بەهەمان شێوەی هەژدە ساڵ بەر لەو کارەساتە کاتێک نزیکەی هەمان ئەو کوردانەی ئەو سنوورانەی تورکیا بوون کە ئەرمەنیەکانیان دەڕفاندو دەیانکوشتن.

هەموو ئەوانەش لەسایەی دەسەڵاتی بەریتانیەوە لە عیراقدا روویاندەدا. پشکنەری کارگێڕیی- لۆکاڵیی لە عیراقدا کۆلۆنیل (ستافۆرد) (r.s. stafford) لەو بارەیەوە راپۆرتێکی ئاراستەی لەندەن کردووەو ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئەفسەرە عیراقیەکان بڕیاریان داوە ئاشوورییەکان بەکۆمەڵ لەناوبەرن بەنییەتی ئاشکرای ئەوەی "ئەو گەلە بە یەکجارەکی نەهێڵن" ئەم ئاشوریانە لەسەرەتاوە لە تورکیاوە ئاوارە بوونەو راوە دوونراون. کاتێک کە گوندەکانیان بەر شاڵاوەکانی جینۆساید کەوتووە (لەتورکیای عوسمانید+ وەرگێڕ)، یەکەمجار پەنایان بردۆتە بەر ئێران (٨٠)، پاشان لەلایەن بەریتانییەکانەوە هێنرانە ناوچەیەکی نزیک شاری موسڵ کە دواتر دەبێتە بەشێک لەو دەوڵەتەی ناوی نراوە عیراق (٨١).

ڕووبەڕوو بوونەوەی زۆر لەگەڵ دەوڵەتی عیراقدا روویداوەو (لێڤینی) زۆر بەوردی باسیکردوون هەر لە ساڵی (١٩٣٣) وە تا دەگاتە کوشتنی بەشێک لە ئاشوریەکان لەمیانەی شاڵاوەکانی ئەنفالی ١٩٨٨ی سەددام. (بڕوانە ئەو کتێبەی وەرگێڕ کە بە ناونیشانی- توونی مەرگ- ەوە لە ١٩٩٥ دا چاپی یەکەمی بلاوکراوەتەوە. لە دواهەمین پاشکۆی ئەو کتێبەماندا لیستی ناوی بەشێک لەو ئاشوریانەمان بڵاوکردۆتەوە کە لە دەرەنجامی شاڵاوەکانی ئەنفالی ٨ دا بێسەرو شوێن کراون- وەرگێڕ) کەچی تەنانەت لەدوای یەکەمین کۆمەڵکوژیشەوە لە ١٩٣٣ دا بەریتانیەکان نەیانهێشت بەدواداچوون و لێکۆڵینەوە لەلایەن (کۆمەڵەی گەلان) ەوە لەو بارەیەوە ئەنجام بدرێت چونکە کارێکی لەو چەشنە ئەگەری ئەوەی لێدەکەوێتەوە رژێمەکەی شای عیراق هەرەس بهێنێ کە تازە دەسەڵاتدار بوو، وە بۆ ئەوەی دوای ئەو یەکەمین شەپۆلی کوشتنانە بتوانێت بەبێ قرەو دەسبەجێ بۆمبەکانیان پێشکەش بەهێزە ئاسمانیە تازەدامەزراوەکەی عیراق بکات بۆ تەواوکردنی شاڵاوی دژە ئاشوریەکان (٨٢). بەریتانیا هەروەها هۆشداری دابوو کە لێکۆڵینەوەو بەدواداچوونێکی ئاشکرای ئەو دۆزە ئەگەری ئەوەی هەیە ببێتە مایەی وروژاندنێکی گشتی و تەقینەوەی هەستی دژە بێگانە (٨٣)، واتە ئەو شتەی کە پاش حەفتا ساڵی تر روویدا (٨٤).

(١٠)

هەر باسێک لەبارەی کۆمەڵکوژییەوە لە ڕۆژنامەی (دە ئیندیپێندینت the independent) کرابێت ئەوە دەسەلمێنێت ئەو بابەتە تا چەندە بەلای خەڵک و خوێنەرانەوە زیندووە. پاش بڵاوکردنەوەی وتارەکەم بەناونیشانی (یەکەمین هۆلۆکۆست)ەوە، بەڕێوەبەری (ئەنجومەنی نیشتمانی)ی لێتلاند (letland) لە شانشینی یەکگرتوودا (بەریتانیا) نامەیەکی بۆ ناردووم (٨٥) بۆ ئەوەی وە بیرمی بێنێتەوە کە لە ساڵانی نێوان ١٩٣٠ و ١٩٣٣ دا نزیکەی (١١) یانزە ملیۆن کەس "لەڕێگای برسی کردنەوە" لە ئۆکرانیا لە ناوچوونە (٨٦). نووسیویەتی: "بۆ ئەوانە ڕۆژێکی تایبەتی بۆ یاد کردنەوە لە ئارادا نییە" ئەی چی دەڵێی لەبارەی ئەو چەند ملیۆن موسوڵمانەی لەسەدەی نۆزدەهەمدا لەناوبران کە لە ناوچەکانی بەڵقان و لە روسیاوە وڵاتبەدەرکرابوون "وەک بەشێک لە ئەندامە لەبیرکراوەکانی خودی ئەوروپا" (٨٧) هەروەکو چۆن مێژوونووسێک بەو جۆرە وەسفی کردوون؟ ... خوێنەرانێکی تر فشارم بۆ دێنن توێژینەوەیەک ئەنجام بدەم لەبارەی هۆلۆکۆستی کۆنگۆییەکانەوە کە لە دەورانی فەرمانڕەوایی شا (لیۆپۆلد) (leopold)ی دووەم لە سەدەی نۆزدەهەمدا روویداوەو لە ئەنجامدا چەند ملیۆن کەسێک گیانیان لەدەست داوە (لەڕێگای رەفتارکردنی خراپەوە لەگەڵیاندا، یان شەکەت و ماندووکردنی تاقەت پرووکێن، یان بەهۆی برسێتی و نەخۆشینەوە) ئەویش لەو کەمپانەی کارکردندا کە سوک و ئاسان کاری کۆیلایەتییان پێئەنجام دەدان. ئەی چی دەکەی لە هەمبەر ئەو ئیسپانیانەی لەبەر هۆگەلێکی راستەقینە بڕوایان وایە کە کوشتنە بەکۆمەڵەکانی (٣٠) سی هەزار کەس لە خەڵکانی ئۆپۆزسیۆن (بەرهەڵستکار)ی سیاسی و سەربازی لەسەر دەستی (فرانکۆ) ئەوانەی تاکو ئێستاش لە (٦٠٠) شەش سەد گۆڕی بەکۆمەڵی پەرت و بڵاو بە ئیسپانیادا نێژراون- ئایە شێوەیەک

لە شێوەکانی جینۆساید بووە؟ "تێبینی: ئەو کوشتارە بە کۆمەڵانە لە ساڵی ١٩٣٩ دا روویانداوە، ئەویش پاش سەرکەوتنی هێزە فاشیەکان بە فەرماندەیی جەنەڕاڵ فرانکۆ بەسەر هێزە میللی و دیموکراتیخوازەکانی ئیسپانیادا کەسێ (٣) ساڵ بوو حکوومەتیان بەڕێوە دەبرد. ئاشکرایە هۆی سەرەکی شکستی شۆڕشگێڕەکان ئەوە بوو یەکێتی سۆڤیەت بۆ بەرژەوەندیەکانی خۆی پشتی لە شۆڕشگێڕەکان کردو پەیماننامەیەکی دۆستایەتی و ستراتیجی لەگەڵ ئەڵمانیای نازیدا واژۆ کرد کە بەو جۆرە دەرگای بۆ پڕچەک کردنی فاشیەکانی ئیسپانیا لەلایەن نازیەکانی ئەڵمانیاوە ئاوەڵا کرد و شۆڕشگێڕەکانی بۆ چارەنووسی خۆیان جێهێڵا کە بە قەتلوعامی سی هەزار کەس تەواو بوو — وەرگێڕ".

مێژوونووس (نۆرمان داڤیز) (Norman davis) لە ١٩٩٨ دا نامەیەکی بۆ نووسیوم (٨٨) بۆ ئەوەی وەبیرم بێنێتەوە ئەو پرسیارەی هیتلەر لەبارەی ئەرمەنییەکانەوە کردوویەتی، واتە "کێ هەیە تا ئەمڕۆکانە قسەیەک لەبارەی لەناوبردنی ئەرمەنییەکانەوە بکات؟" (٨٩) بۆ یەکەمین جار لەلایەن (لویس لۆشنەر)ی سەرۆکی بیرۆی (یەکێتی راگەیاندن) لەبەرلین و لە ئۆگۆستۆسی ١٩٣٩ دا تۆمار کراوە. داڤیز نامەکەی بەم وشانە کۆتایی پێدێنێت کە "تۆ خەریک بوو تووشی هەڵەی ئەوە ببیت رستەی (کێ هەیە ئەمڕۆکانە لە لەناوبردنی بەکۆمەڵی پۆڵۆنیەکان بپرسێتەوە؟) بخەیتە سەر بابەتەکە".

بەڵام بەڵێ، هەر بەدوای دووەمین جەنگی جیهانیدا کیتابێک بەبێ ناوی نووسەرەکەی بڵاوکرایەوە (٩٠) کە بەشێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو لەلایەن (تۆ بڵێی کێ؟) شاعیری بەناوبانگەوە (تی. ئێس. ئێلیۆت)ەوە پێشەکی بۆ نووسراوە (٩١) لەوێدا باس لە ئازارەکانی ئەو چەندین ملیۆن پۆڵەندیانەکراوە کە لە دوای داگیرکردنی پۆڵۆنیا لەلایەن ئەڵمانیاوە لە ١٩٣٩ دا بە کۆمەڵ گواستراونەتەوەو بەهۆی برسێتی یان لەڕێگای ترەوە لەناوچوونە. لەو کتێبەدا بڕگەیەکی تیادایە هەمیشە هەست و سۆزم دەوروژێنێ کە باس لە هیوایەکی ناخی دایکێکی پۆڵۆنی دەکات بۆ ئەوەی شەمەندەفەری گواستنەوەی خەڵکەکە لەکاتی شەودا بەڕێ بکەوێت نەک بە ڕۆژ:

"... چونکە شەمەندەفەرەکە بەدەوری گردۆڵکەیەکدا پێچی کردۆتەوە کە نزیک کێڵگە جێهێڵراوەکەی ئەوان بووەو ئاواتی ئەوەی خواستووە منداڵەکانی ئەو دیمەنە نەبیننەوە چونکە ئەگەر وا نەبێت دەبێ منداڵەکانی ئەو ئازارانە سەر لەنوێ بچێژنەوە. بەداخێکی گرانەوە شەمەندەفەرەکە بە ڕۆژی ڕووناک بەڕێکەوتووە. کاتێک

کە کێڵگەکەیان بەرچاو کەوتووە دراوسێکان و کەسە نزیکەکانی خۆیان بەسەر گردۆڵکەکەوە بینیوە راوەستاون و قەشەی گوندەکەش مەسیحێکی لەخاچدراوی بەدەستەوە بووە (......). کاتێک کە کولخانەی ماڵەکان، بێستانەکان و پەڵە زەویە کێڵراوەکان بەتەواوی دەرکەوتن، (تۆمۆس)ی کوڕی بەدڵێکی کەسەرەوە و بەدەنگێکی خەمبارەوە هاواری کردووە: دایکە.. دایکە.. ئەوە بێستانەکەمانە... ئەوە جۆگەلەکەمانە... ئەوە (......) مانگاکەیە دەلەوەڕێ! ئاخر دەدایە بۆ دەبێ ئێمە بڕۆین؟..."..

ئەو بەڕێکەوتنە بەڕۆژ، بێتاوانیی تۆمۆس، خۆشەویستییەکەی بۆ مانگاکەیان، عەزابی دایکەکە کە سات بەدوای سات ڕوونتر بۆی دەردەکەوت کە شەمەندەفەرەکە بەلای گوندو ماڵەکەیاندا تێدەپەڕێت، ئەوجا ئەو پرسیارە قورس و بێوەڵامەی منداڵەکە، هەموو ئەوانە سەدای دەنگی ملیۆنان خەڵکی ترە کە بە هەمان هێڵی شەمەندەفەرەکەدا تێپەڕ دەکرێن کاتێک کە هۆلۆکۆستی جوولەکەکان لەمانگان و ساڵانی دوای ئەوەدا ئەنجام ئەدرێ. ئەوە بەهەمان شێوە سەدای دەنگی یەکەمین هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکانیشە کە بیست و چوار ساڵ لەوەوبەر روویدا بوو. (رافاییل لێمکین) کە جوولەکەیەکی لەدایکبووی پۆڵۆنیایە، بۆ یەکەمین جار لە ساڵی ١٩٤٤ دا وشەی (جینۆساید)ی بۆ کۆمەڵکوژی ئەرمەنیەکان بەکارهێناوە (سەرنج بدە ئەوەی کە یەکەمینجار بۆ کۆمەڵکوژی ئەرمەنیەکان بەکارهێنراوە نەک بۆ کۆمەڵکوژی جوولەکەکان کە پتر بە تەواو بوونی جەنگ لە ١٩٤٥ دا دوورنماو قەبارە ترسناکەکانی دەرکەوت- وەرگێڕ)، .. ئەوەش زاراوەیەک بوو کە یارمەتی ئەوەی دەدا بناغەیەکی مەعنەوی و قەزایی بۆ کولتوورێکی تایبەت بە مافەکانی مرۆڤ بگەیەنێت.

کەوا بوو جینۆسایدێک بەو هەموو بەڵگانەوە، بەو هەموو چیرۆکانەی شایەتحاڵەکانەوە، لەگەڵ ئەو هەموو راپۆرتانەی دیپلۆماتەکان و تەلەگرافەکانەوە، سەرەڕای پاشماوەکانی ئێسک و پرووسکی ملیۆن و نیوێک قوربانی، چۆن دەتوانرێ نکوڵی لێبکرێت؟ چۆن دەتوانرێ لە ئاستی تاوانێکی لەو چەشنەی بە کۆمەڵکوشتنی ئەرمەنیەکاندا خۆ لەگێلی بدرێ و پەردە پۆش بکرێ؟ یان هەر وەکو هیتلەر کە پێشنیاری کردبوو لە بیر بچێتەوە؟ یان بڵێی یەکەمین هۆلۆکۆست لەم جیهانەدا- ئای کە گاڵتەجارییەکی ئازاربەخشە- هەر بەنیوەو ناچڵییەوە دانی پێدا بنرێ، بەڵام ئاماژەیەک بێت بۆ شوێنانێکی تری کەمتر بەناوبانگی سەر لیستی دڕندایەتی مرۆیی لەسەر نەخشەی سەدەی بیستەمی تاواندا کە بووە مایەی بەرهەمهێنانی ئەو قەبارە

گەورەو بەر فراوانەی باربەریزم وەک مزگێنی دەرێکی شووم بۆ دڕندایەتیەکانی سەدەی بیست و یەک؟

بەداخەوە ئەگەری هەموو ئەوانە لەئارادایە. کاتێک من بۆ یەکەمینجار لە ١٩٩٣ دا وتارم لەبارەی کوشتاری ئەرمەنیەکانەوە نووسی تورکەکان وتیان هەموو ئەوانە هەڵبەست و درۆن- هەر وەکو ئەو هەموو کتێب و لێکۆڵینەوە لە ئەژمار نەهاتووانەی تر کە لەو بارەیەوە نووسراون. خوێنەرە تورکەکان بۆ سەر نووسەرەکەمیان نووسیوە وداوایان لێکردووە کە لە (the independent) دەرم بکات.

نووسیویانە ئەگەر هاوڵاتی ئەرمەنیش لەناوچووبن (ئەو وشەی -ئەگەر-ە بۆ من زۆر مایەی تێڕامانە)، ئەوە ئیتر دەرەنجامی ئەو پشێوییە بووە کە لەکاتی یەکەمین جەنگی جیهانیدا بەسەر ئیمپراتۆریای عوسمانیدا زاڵ ببوو، ئەوە پشێوییەکی کۆمەڵایەتی ئەوتۆ بوو کە خەڵکێکی بێ ئەژماری تورکیشی تیادا لەناوچوون لەکاتێکدا کە میلیشیاو بەکرێگیراوە ئەرمەنیەکان بە ئەنقەست لایەنی روسیای قەیسەرییان لەدژی تورکیا هەڵبژارد بوو. "ئەوە تاکو ئێستاش پاساوی سەرەکی تورکە شۆڤێنیەکانە بۆ ئەو کارەساتەی بەسەر ئەرمەنیەکاندا هێنرا. لە کارەساتی ئەنفالەکانی لەمەڕ خۆشمان لە ١٩٨٧-١٩٨٨ دا شۆڤێنیزمی عەرەبی لە عیراقدا پاساوێکی هەر لەو چەشنەی بەکارهێنا بۆ جێبەجێ کردنی جینۆساید گوایە تێکڕای خەڵکی گوندنشینی کوردستان لایەنی ئێرانیان لە دژی عیراق هەڵبژاردووە- وەرگێڕ".

بەو جۆرە هەموو بەڵگەنامەکانی کۆمیسیۆنە ئەوروپاییەکان کە لێکۆڵینەوەیان لەبارەی کۆمەڵکوژییەکانەوە کردبوو، ڕیپۆرتاجە زیندووەکانی دەستی یەکەمی ڕۆژنامەوانە ڕۆژئاواییەکان لەبارەی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنیەکانی شاری (سمیرنا) (کە ئێستا شاری بەناوبانگی -ئیزمیر-ی گەشتیارییە و ئەو گەشتیارە بەریتانیانەی لەوێدا خۆیان بەرهەتاو دەدەن بێئاگان لەوەی چ کوشتارو خوێنڕێژییەک لەسەر ئەو کەنار ئاوەو دەوروبەریدا روویداوە)، هەروەها ئەو تۆمەتانەی (مۆرگێنتهاو) و (چێرچڵ) خستیانە ئەستۆی تاوانکارانی کۆمەڵکوژیەکان، هەمووئەوانە (لەلایەن تورکەکانەوە، لەکۆن و لە ئێستاشدا- وەرگێڕ) بەو پڕوپاگەندە لە دژی تورکیا لێکدرانەوە.

(گولەر کۆکنار) (guller kelner) کردووە کە تیایدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات گوایە ئەرمەنیەکان "بەگشتی چوونە پاڵ دوژمنەوە تا بۆ ئەوان بجەنگێن، .... ببوونە تابووری پێنجەم و جەنگێکی ناوخۆیان لەدژی موسوڵمانەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەستپێکرد..." (٩٣).

لەلایەکی ترەوە خانم (سۆنا چاکیر) (suna cakir) بۆ خۆمی نووسیوە: ئەوەی پێی دەڵێن جینۆسایدی ئەرمەنیەکان درۆو دەلەسەو هەڵبەستراوێکی بێ پەردەیە (.....) (٩٤) کە لە خەیاڵێکی نییەت خراپەوە سەرچاوەیان گرتووە. (تایگن تات) (aygen tat)یش لە واشینتۆنەوە ئیمێلێکی بۆ ڕۆژنامەکەم ناردووە بۆ ئەوەی رایبگەیەنێت ئەو وتارەی من لەبارەی جینۆسایدی ئەرمەنیەکانەوە نووسیومە "هەڕەشەیە". دواهەمین بڕگەی نامەکەی (تات) دەپرسێت: "بۆچی دەبێ تورکیاو تورکەکان بچنە ژێرباری خەتای ئەو رووداوانەوە کە لە ١٩١٥ دا روویان داوە؟". (ئیبراهیم تانسەل) (ibrahim tansel) دەڵێ (گوێ بدەرە ئەو قسە سەرنج راکێشە) کە: "ئەوەی ناونراوە جینۆسایدی ئەرمەنیەکان بەشێک بووە لەوەڵامی گوندنشینەکان (ئیبراهیم دەقاندەق بەو جۆرەی نووسیوە). جا بۆ ئەوەی پێشگیری بکرێت لە خوێنڕشتنی زیاتر ئەرمەنیەکانیان لە ئەنادۆڵەوە راگواستەوە بۆ لوبنان". ئەو شەپۆلە لەکاردانەوە مایەی نیگەرانین: چونکە تاوانکارانی جینۆسایدی ئەرمەنیەکان وەک قوربانی نیشاندراون و قوربانییەکانیش کراون بە تاوانکارو درۆزن.

هەر نامەیەکی تازە کە بۆم نێردراوە نکوڵی یەکی تری خستۆتە سەر کێوی کەڵەکەبووی نکوڵییەکانی پێشووتر. ژمارەیەک لەو نامانە بەروون و ئاشکرا پێیانەوە دیارە کە (نامەی زنجیرەیی)ن و بە هەر کەسێکیان گەیشتبێت ئەویش بۆ زنجیرەکەسێکی تری ناردووەو پاشان هەموویان بە هەمان میتۆدو ناوەڕۆکەوە ڕەوانەی لای منیان کردووە. (ئێس. زۆربا) (s. zorba) ی دانیشتووی (ڕۆچیستەر)ی سەر بە شاری نیۆیۆرک قسە لەبارەی "قوربانییە شوومە بەد بەختەکانی رووداوە شوومەکانی پێش سەد ساڵ لەمەوبەر" (٩٦) دەکات تا ئەوەی دوای چەند ڕستەیەکی تر دەگاتە ناولێنانی کۆمەڵکوژیەکان بە "جینۆسایدی هەڵبەستراو" ئیمێلێکی تر بە "رق هەڵگر" تۆمەتبارم دەکاو پاش ناوزەد کردنم بە "بێئاگاو نەزان" و "لەخۆبایی"، بەشێوەیەکی زۆر بێ پەردە دەڵێت: "لەوانەیە جینۆسایدێک روویدا بێت، بەڵام ئەوە هەرگیز ئەرک و کاری تۆ نییە دەستی تێوەردەیت و لەو بارەیەوە حوکم بدەیت. ئەوە ئەرکی مێژووناسانە بکەونە دوای راستیەکان". ئەمە ئەو بڕگە نەشازەی گۆرانییەکی سوواوە کە بە بەردەوامی دووبارە دەکرێتەوەو تەنانەت لەلایەن سیاسەتکارانی ئیسرائیلیشەوە (ئەگەرچی بڕوانەکردە نییە) بە نەغمەیەکی تایبەتی دەوترێتەوە. بەڵام ئەوەیان قسەی زیاتر هەڵدەگرێت (یان کورد گوتەنی: ئەو هەویرە ئاوی زیاتر دەکێشێ- وەرگێڕ).

نابێ وا تێبگەین ئەو هەموو تێبینیانە هەروا لەخۆیانەوە پەیدا بوونەو بۆ خۆیان لەسەر پێی خۆیان راوەستاون. ئەوانە لەلایەن دیپلۆماتە تورکەکانەوە پشتگیری و

ئاراستە کراون.

(تورکماز هاکتانیر) (korkmaz haktanir)ی باڵیۆزی تورکی لە لەندەن، لەنامەیەکدا بۆ (the independent) شکاتی ئەوەی کردووە کە "ئەندامانێکی زۆری بنەماڵەکەم و کۆمەڵگا کەشیان ئازارێکی زۆریان پێگەیشتوەو لەسەر دەستی تیرۆریستە ئەرمەنیەکاندا گیانیان لەدەستداوە" (٩٧).

بۆ ئەو مەبەستە دوو فۆتۆی رەوانە کردووە کە لاشەی ئافرەتانێک نیشان دەدەن زۆر دڕندانە ئەتککراون و لەلایەن ئەرمەنیەکانەوە (بەگوتەی نووسەری نامەکە) لە گوندەکانی (سوباتان) (subatan) و (مێرسینی دەرە) (merseni dere) لە ١٩١٥ دا کوژراون. وای لێکداوەتەوە گوایە (فیسک) (fisk) (٩٨) "بێویژدانانە قەتماغەی برینە کۆنەکانی هەڵداوەتەوە"- ئەوەش هەرچۆنێک لێکی بدەیتەوە دانپێدانانێکە کە برینی راستەقینەی ئاشکرا لە ئارادا بووە.

هاوپیشەکەی (هاکتانیر) لە ئیسرائیل (بارلاس ئۆزەنیر) (barlas ozener) شتێکی کردووە زۆر لەوەی سەرەوە سەرنج راکێشترە، بەتایبەتی ئەگەر بیر لەوە بکەینەوە ناوبراو لە چ جۆرە وڵاتێکدا کارئەکات، لەنامەیەکدا بۆ گۆڤاری ئۆرشەلیم پۆست (Jerusalem post magazine) نووسەری بابەتێک خەتابار دەکات کە لە بارەی "جینۆسایدی گومانلێکراو"ی ئەرمەنیەکانەوە نووسراوە لە هەوڵێکدا بۆ نووسینەوەی سەرلەنوێی مێژوو. نووسیویەتی: "ئەفسانەی (هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکان) دەستبەجێ لەیەکەمین جەنگی جیهانیدا داهێنرا بەهیوای ئەوەی ئەرمەنیەکان لە بەرامبەر (ئازارەکانیان) پاداشتێک و پارچەیەک لەلاشەی ئیمپراتۆریای داڕووخاوی عوسمانیەکانیان بەربکەوێت" (٩٩). چ پەیوەندییەک هەیە لەنێوان بەهەند وەرگرتنی چارەنووسی ڕزگاربووانی هۆلۆکۆستی جوولەکەکان لەگەڵ ئەو نکوڵیکردنە پۆلاینییەی جینۆسایدی ئەرمەنیەکان کە لە خۆبایی بوون دەورووژێنێ؟ بە گوتەی (ئۆزەنیر) خانمی ڕۆژنامەوان (مارلین هێنری) "پێنووسەکەی بۆ ئەوە بەکارهێناوە هێرش بکاتە سەر کنێستی نوێ و حکوومەتی نوێی ئیسرائیلی و پەیوەندیەکانی تورکیا- ئیسرائیل".

بەڵام هیچ پێویستی نەدەکرد دیپلۆماتە تورکەکان نیگەرانی ئەوە ببن کە ئیسرائیل لەو بارەیەوە بۆیان ببێتە مایەی سەرئێشە. کاتێک لەساڵی ١٩٨٢ دا کۆنگرەی هۆلۆکۆست لە (تەلئەبیب) ڕێکخرا، حکومەتی تورکی ناڕەزایەتی خۆی دەربڕی لەدژی پێشکەش کردنی بابەتێک لەبارەی کوشتاری ئەرمەنیەکانەوە، لەئەنجامدا، بەشێوەیەکی چاوەڕوان نەکراو، بەڵام بەڕاستی روویدا، (ئێلی ڤیسڵ) (elie wiesel)ی ڕزگاربووی کامپی (ئاوشڤیتز)ی نازیەکان خۆی لە ئەندامەتی

کۆنگرەکە کێشایەوە، ئەویش پاش ئەوەی وەزیری ناوخۆی ئیسرائیل رایگەیاند وروژاندنی ئەو بابەتە زیان بە پەیوەندییەکانی ئیسرائیل – تورکیا دەگەیەنێت. کەچی لەگەڵ ئەوەشدا کۆنگرەکە هەر بەردەوام بوو و چەندین وتاری تیادا لەبارەی جینۆسایدی ئەرمەنیەکانەوە پێشکەش کرا. تەنانەت دوای هەوڵە نەزۆکەکانی (شیمۆن پێرێز) و داواکردنی لەبەناوبانگترین زاناو شارەزای ئیسرائیلی لە بواری کۆمەڵکوژیدا (ئیسرائیل چارنی) (Israel charney) بۆ ئەوەی دۆسیەی بە کۆمەڵکوشتنی ئەرمەنیەکان نەکەنەوە، کۆنگرە هەر لەکار نەکەوت.

(پێرێز) زیادەڕەوی زۆر زیاتریش دەکاو تا قوڕقوڕاگەی نوقمی زۆنگاوی بێئاکاریانەی (هۆلۆکۆست نکوڵی) دەبێت. لە ئەپریلی ساڵی ٢٠٠١ دا و دەستبەجێ لەمیانەی سەردانێکی فەرمیدا بۆ (ئانکارا) وەک وەزیری کاروباری دەرەکی ئیسرائیل (جاڕ)ێک لەو بارەیەوە ئەدا. لە چاوپێکەوتنێکی ڕۆژنامەوانی لەگەڵ پەیامنێری ئاژانسی ئانادۆڵیادا پێرێز دەڵێت (١٠٠):

"ئێمە دژی ئەو هەوڵانەین کە بەراورد لەنێوان هۆلۆکۆست و ئەرمەنیەکان دەکەن. هیچ بەڵگەیەک نییە ئەوە بسەلمێنێت (یان دەریبخات) کە هیچ پەیوەندییەکی بە هۆلۆکۆستەوە هەبێت (١٠١). ئەوەی تووشی ئەرمەنییەکان بووە تراجیدیا بوو، بەڵام کۆمەڵکوژی نەبووە" ئەگەر بشێ ئەو (راوبۆچوون)ەی ئەرمەنیەکانیش لەبەرچاو بگیرێت، دەبێت (هەروەکو پێرێز دەڵێت) "زۆر بەوردی و بایەخەوە (لێکۆڵینەوە- وەرگێڕ) ئەنجام بدرێت بەجۆرێک کە راستیە مێژووییەکان نەشێوێندرێن"ئەو تێبینیە گێرەشێوێنانەی پێرێز (کە راستەوخۆ پێچەوانەی هەموو راستیەکانن کە دەبێ پێرێز بە دڵنیاییەوە ئاگاداریان بووبێت، پێچەوانەی روونکردنەوەکانی شایەتحاڵەکان و پەیوەندی راستەوخۆی نێوان جینۆسایدەکەی ساڵی ١٩١٥ و لەناوبردنی بەکۆمەڵی جولەکەکانی ئەوروپان). بوونە مایەی وروژاندنی کاردانەوەیەکی بەهێز لەلایەن (ئیسرائیل چارنی)یەوە کە لەسەدا سەد گەورەترین زانای متمانە پێکراوی ئیسرائیلییە لە بواری کۆمەڵکوژیدا.

چارنی لەنامەیەکی تایبەتدا بۆ شیمۆن پێرێز نووسیویەتی (١٠٢): "من وای دەبینم تۆ ئەو سنوورە مەعنەویەتان بەزاندووە کە هیچ جوولەکەیەک ڕێگا بە خۆی نادات بیبەزێنێت (........). دەشێ تۆ بەهۆی ئەوەی چاکتر دەزانن پێداویستی و بەرژەوەندی دەوڵەتی ئیسرائیل لەچیدایە، ناچاربووبن لە ژێرباری لێپرسراوەتیدا ئەو بابەتە لە تورکیادا بەوجۆرە باسبکەن، بەڵام وەکو جوولەکەیەک و هاووڵاتیەکی ئیسرائیلی من شەرم لەخۆم دەکەم بۆ ئەو ئاستەی کە تۆ بۆی دابەزیویت تا ئەو رادەیەی کە بە ئەنقەست نکوڵی کردن لە جینۆسایدی ئەرمەنیەکان رابگەیەنیت،

ئەوەش لەهەمان ئاستی ئەوەدایە نکوڵیت لە هۆڵۆکۆستی جولەکەکان کردبێت".

هەروەها چارنی ئەوە بەبیری پێرێز دێنێتەوە کە لەکۆنگرەیەکی ساڵی ٢٠٠١ دا کە تایبەت بوو بە هۆڵۆکۆستی جوولەکەکان و لە فیلادلفیا (ئەمریکا) ڕێکخرا بوو، ژمارەیەکی زۆری لێکۆڵیارەکان کە لەناویاندا مێژووناسی ئیسرائیلی هەبووە، بەیاننامەیەکی گشتییان واژۆکردووە تیایدا ئاماژەی ئاشکراو ڕوون بۆ ئەوە کراوە کە بە کۆمەڵ کوشتنی ئەرمەنیەکان ڕاستییەکە حاشا هەڵناگرێ، ئەوەش لە بەیاننامەکەدا جێگیرکراوەتەوە کە لە کۆبوونەوەیەکی ساڵی ١٩٩٧ ی یەکێتی زانایانی جینۆساید بڕیارێک دراوەو ڕاگەیەندراوە کە ئەرمەنیەکان قوربانیی جینۆسایدێکی تەواوکار بوونە (١٠٣). هەروەها چارنی کۆڵی لەو هەڵوێستەی خۆی نەدا (١٠٤) کاتێک کە کتێبە دوو بەرگییە زۆر نایابەکەی بەناونیشانی (ئینسکلۆپیدیای جینۆساید) بڵاوکردەوە کە تیایدا چل و پێنج لاپەڕەی تەرخانکردووە بۆ شایەتحاڵە ڕاستەقینەکان و ڕاپۆرتە دیبلۆماسی و ڕۆژنامەوانیەکانی سەروبەندی بەکۆمەڵکوشتنی ئەرمەنیەکان، بەتایبەتی هەواڵە ریپۆرتاجیەکانی (the new york times)، هەروەها (بەشێوەیەکی زۆر دەگمەنانە) چەندین دەقی دوورو درێژی بڵاوکردۆتەوە کە لە سەرچاوە ئەسڵییە تورکییەکانەوە وەریگرتوون. یەکێک لەو سەرچاوە هەرە نایابانە (ئەحمەد رەفیق)ی مێژووناسی پایەبەرزی تورکییە کەکاری لەگەڵ فەرماندەیی گشتی دەزگای هەواڵگری عوسمانیدا دەکردو بەجۆرێکی یەکلاکەرەوە ڕوونی کردۆتەوە کە "ئامانجی ئیتیحاد- واتە کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرقی- بریتی بوو لە پاکتاو و لەناوبردنی ئەرمەنییەکان" (١٠٥).

چارنی ئاماژەی ڕاست و دروستی بۆ ئەوە کردووە کە نکوڵی کردنەکە (ی پێرێز) لەسەر پایەی ئارەزوویەک دامەزرابوو بۆ یارمەتیدانێکی پێشوەختی پەیوەندیە ئیسرائیلی- تورکییەکان، ئەو پەیوەندیانەی کە خودی تورکیا خستنیە مەترسییەوە کاتێک لە ١٩٨٢ دا خۆی هەڵقورتاندە کاروبارەکانی کۆنگرەکەی (چارنی)یەوە لەبارەی جینۆسایدەوە. بەپێی گوتەی (ئیلی ڤیسڵ) بۆ ڕەواندنەوەی لێکحاڵی نەبوون "لەڕێگای کارمەندێکی ئیسرائیلییەوە ئەوەی پێ ڕاگەیاندووە (......) کە تورکەکان ئاماژەیان بۆ ئەوە کردووە (١٠٦) گرفتێکی پڕ لە مەترسی سەرهەڵئەدات ئەگەر بێت و ئەرمەنییەکان بەشداری لەوکۆنگرەیەدا بکەن".

(١١)

ئایە دەیانەوێ (لەڕێگای نکوڵی کردن لە جینۆسایدی ئەرمەنیەکانەوە — وەرگێڕ) ئەوە بڵێن ئەرمەنییەکان نەدادپەروەری، نە دان پێدانان بەتاوانێکی گەورەی لەوچەشنە کە دەرهەقیان کراوە، نە قەرەبووکردنەوەی زەرەرو زیانەکانیان، نەگێڕانەوەی موڵک و ماڵیان، نە تەنانەت داوای لێبوردنێکیش نایانگرێتەوە؟ ئەی پاشماوەی ئێسک و پروسکی ئەو ملیۆن و نیوە لە قوربانییەکان کە تورکەکان تاکو ئێستاش دان بەبوونیان دانانێن؟ چما تورکیا ئەوەندە نیگەرانەو لە رابوردووی خۆی دەترسێت کە نەوێرێت هیچ نەبێت وەکو ئەڵمانیا بکات کە بەرامبەر بە جوولەکەکان کردی- بۆ ئاسوودەیی ویژدانی خۆی لەڕێگای نیشاندانی پەشیمانی و پەسەندنی تۆمەتەکەو دانپێدانان و قەرەبووکردنەوە؟ هەروەکو (جۆناپان ئێریک لویس (jonathan eric lewuis) ی سەر بە ئەنیستیتۆتی (ڕێمارکۆ) (remarque)ی دانشگای نیۆیۆرک وتوویەتی (١٠٧): "چۆن دەبێ تەفروتوناکردنی ئەو بەشە هەرە گرنگەی چینی بازرگانانی ئیمپراتۆریای عوسمانی لە دۆزی ناوەندیی مێژووی مۆدێرنی تورکیا جیا بکرێتەوە؟ هەموو زێدو زەوی و خانوو و موڵک و ماڵی ئەرمەنییەکان ئێستا کانێ نەوەی ئەوانە (واتە نەوەی ئەو تورکە عوسمانیانە) بەروبوومەکەی دەخۆن کە لە رابوردوودا تاوانەکەیان ئەنجامداوە. ترس لەوەی کە دەبێ قەرەبووی زیانەکان بدرێتەوە تەنها یەکێکە لەو هۆکارو بیانوانەی کە ڕژێمی تورکی والێدەکات نکوڵی بکات لە تاوانی بەکۆمەڵکوشتنی ئەرمەنیەکان و دان پێدانانی".

ئەو نکوڵی کردنە جارێ هەروا بەردەوامە. کاتێک کە پاپا یۆحەننا پۆڵسی دووەم (لەسەرەتای هەشتاکانی سەدەی رابوردوود+وەرگێڕ) جورئەتی ئەوەی کرد ئاماژەیەک بۆ "جینۆسایدی ئەرمەنیەکان" بکات وەک دەستپێکی رووداوگەلێکی ترسناک کە بەدوایدا هاتن، ڕۆژنامەی (میللییەت)ی تورکی بەشێوەیەکی گاڵتەجاڕانە بە مانشێتێکی پان لەلاپەڕەی یەکەمیدا نوسیبووی: "پاپا تووشی خڵەفان بووە" (١٠٨). دکتۆر (سەلاحی سۆنیەل) (salahi sonyel) -کە زۆر ناڕەوایانە-

وتبووی گوایە ئەو گوتەیەی هیتلەر لەبارەی ئەرمەنییەکانەوە وتویەتی هەڵبەستراو بووە، هەوڵی ئەوەی دا کێشەکە لە تاوانی نازییەکان (سەبارەت بە جینۆساید کردنی جولەکەکان–وەرگێڕ) جیابکاتەوە (١٠٩) ئەویش لەڕێگای ئاماژە پێکردنێکی راستەوخۆوە بۆ ئەوەی گوایە قسەکەری هیتلەر لەبارەی پۆڵۆنیاوە بووە نەک لەبارەی جوولەکەوە. ئەوە بە هەنجەت و بیانوویەکی قەناعەتبەخش دەچێت– بەڵام تەنها تا ئەو کاتەی کە لەوراستیە تێدەگەین کە لە ساڵی ١٩٣٩ دا یەک لەسەر سێی گەلی پۆڵۆنی لە جوولەکە پێکهاتبوون، واتە هەمان ئەو بەشەی کەهیتلەر نیازی لەناوبردنیانی هەبوو. ئەمە هەمان ئەو (سۆنیەل)ەیە کە یەکێک لە لێکۆڵینەوەکانی خۆی وەک وتارێک نارد بۆ من لە ژێر ناونیشانی: "چۆن پڕوپاگەندەی ئەرمەنییەکان لەدژی خەلیفەی عوسمانیدا ویستی کاریگەری بخاتە سەر کریستیانە خۆشباوەڕەکانی ڕۆژئاوا؟" جیاوازی راستەقینەی نێوان هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکان و هۆلۆکۆستی جوولەکەکان بێگومان هەر ئەوەیە ئەڵمانیا دانی بە بەرپرسیارێتی خۆیدا ناوە، کەچی ڕژێمە یەک لەدوا یەکە تورکییەکان ئەوەیان هەڵبژاردووە نکوڵی لە روودانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان بکەن.

لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لۆبییە تورکییە بەهێزەکان هێرش دەکەنە سەرهەر ڕۆژنامەوان و ئاکادیمیستێک کە پێشنیاری ئەوە بکەن بە کۆمەڵکوشتنی ئەرمەنییەکان راستییەک بووە. (دیارە ئەوەش زەمینەی بۆ رەخساوە بەو جۆرە بێت، لانی کەم تا ئێستا – وەرگێڕ)، چونکە تورکیا– کە چیتر پیاوە نەخۆشەکەی ئەوروپا نییە– ئێستا ڕێکو راست لەلایەن هەمان زلهێزە ڕۆژئاواییەکانەوە دەستی سۆزو نەرم و نیانی بەسەردا دەهێنرێ کە هەر بۆخۆیان بوون لە سەدەی رابوردودا (١١٠) زۆر بە توندی ئیدانەی کردەوە دڕندەییەکانی تورکیایان دەکرد. بەڵام ئێستا ئەندامێکی بەڕێزی پەیمانی ناتۆیە– واتە هاوپەیمانمانە بۆ نموونە لە بۆردومانکردنی ساڵی ١٩٩٩ ی سێربیا– و نزیکترین هاوپەیمانمانە لە ئیسرائیل و کارخانەیەکی دڵسۆزی چەکی ئەمریکی و فەرەنسیە لە ناوچەکەدا. ئێمە هەروەکو چۆن لە ئاستی دەستپێکردنی راوەدوونان و لەناوبردنی بەکۆمەڵی کوردەکاندا بێدەنگبووین، تا ئێستاش ئەوەمان بەچاک زانیوەو هەڵمانبژاردووە کە یەکەمین هۆلۆکۆستی سەدەی بیستەم پشت گوێ بخرێ.

پەتای ئەو نکوڵی کردنە ئابڕووبەرانەیە ئێستا تەنانەت جۆرنالیستەکانیشی گرتۆتەوە. کاتێک لە سێپتەمبەری ٢٠٠١ دا پاپا سەردانی ئەرمینیای کرد، یەکێتی راگەیاندکاران بە ئاشکرا ناچار بوو بە ئابوونە دەرەکانی خۆی بڵێت کەوا "تورکیا سوورە لەسەر ئەوەی نکوڵی لەو تۆمەتە هەڵبەستراوانەی ئەرمەنییەکان بکات کە

دەیدەنە پاڵ لەشکری عوسمانی– تورکییەوە گوایە جینۆسایدی ئەنجامداوە، وشەیەک کە تەنها لەدوای دووەمین جەنگی جیهانییەوە هاتە ئاراوەو بەکارهێنراوە" (١١١). ئەگەر بە تەواوەتیش چاو لە وشەی نایابی "سوورە لەسەر" بپۆشین (تۆ بڵێی ئەگەر تورکەکان زۆر سووربن لەسەر ئەو —سووربوون–ەیان مانای ئەوەی نەبێت کە لەسەر هەقن؟ دەشێ وابێ!)، بەڵام بەکارهێنانی وشەی (تۆمەتە هەڵبەستراوەکان) شایەتیی لەسەر نموونەیەکی هەرە ئاست نزمی ڕۆژنامەوانی دەدات،.... ئەو ئاماژەیەش بۆ پێناسەکەی (لیمکین) کە بۆ جینۆساید کردوویەتی (هەر بەو بۆنەیەوە بۆ وەبیر هێنانەوە دەڵێم ئەوپێناسەیەی کە یەکەمجار بۆ چەمکی کۆمەڵکوژی یان جینۆساید کراوە دەگەڕێتەوە بۆ گەرمەی جەنگ نەک بۆ دوای دووەمین جەنگی جیهانی) ئەوە دووپات دەکاتەوە باس لەبارەی ئەرمەنییەکانەوە نەبووە. هەروەها (bbc) یش کەهەواڵی سەردانەکەی پاپای بڵاوکردەوە، بنەماو پرنسیپە پەسەندکراوەکانی بەشێوازێکی زۆر تایبەتی (واتە بە شێوازێکی چەواشەکارانە– وەرگێڕ) بۆ گوێگرەکانی خۆی روونکردەوە کاتێک کە رایگەیاند "پتر لە ملیۆنێک ئەرمەنی لەکاتی هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا لەناوچوون" (١١٢). تۆ لێرەدا بەتایبەتی سەرنج بدەرە وشەی "لەناوچوون" کە لەبری وشەی "لەناوبران یان کوژران یان قڕکران" بەکارهێنراوەو تێفکرە چۆن ئەو کارەساتە بەو شێوازە پەنهانە لەکاتی هەرەسهێنانی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا روویداوە– ئەوەی کە لە هەموو حاڵەتێکدا ناڕاستە چونکە ئەو ئیمپراتۆریایە تا ماوەیەکیش دوای یەکەمین جەنگی جیهانی لە ژیاندا بەردەوام بوو، لەحاڵێکدا لەناوبردنی ئەرمەنییەکان لە ١٩١٥ دا ئەنجامدراوە.

بەڵام لەوەش سەیرتر هەڵوێستی (the new york times) بوو کە بە ئەوپەڕی بێحەیاییەوە رەفتاری کرد، ئەو ڕۆژنامەیەی لەکاتی خۆیدا (واتە لەسەردەمانی روودانی تاوانەکاندا– وەرگێڕ) ئەوەندە بوێر بوو تا رادەی ئاشکراکردنی بێپەردەی راستییەکان لەبارەی جینۆسایدی ئەرمەنییەکانەوە لە ١٩١٥ دا. ئەوەش پێشڕیزییەکی (سەبقێکی)ڕۆژنامەوانی– جیهانی بوو بۆ ئەو سەردەمە. بوێری و ئازایەتی ئەو سەردەمە ئێستا پێچەوانە بۆتەوەو بووە بە ترسنۆکی.

وەک نموونە بڕگەی یەکەمی وتاری سەرەکی ڕۆژی ٢٦ی مارتی ١٩٩٨ی ڕۆژنامەکە لێرەدا دەنووسینەوە لە لایەن (ستیڤن کینزەر) (Stephen kinzer) ەوە لەبارەی ئەو حەفتا هەزار ئەرمەنییەوە نووسراوە کە لە تورکیای ئێستادا ماون و دەژین:

"لە بەشی هەرە زۆری ماوەی فەرمانڕەوایی عوسمانیەکاندا پەیوەندییەکانی نێوان تورکەکان و ئەرمەنییەکان زۆر باش بووە، بەڵام بەهۆی ئەو کوشتارەی

ئەرمەنییەکانەوە کە لە بەهاری ساڵی ١٩١٥ داو لەلایەن هێزە نیمچە چەکدارەکانی پێشووی عوسمانییەوە لە ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵیا ڕوویداوە، برینێکی قووڵ کەوتۆتە نێوانیانەوە. تاکو ئێستاش مشتومڕی گەرم و گوڕ و توند لەبارەی وردەکارییەکانی ڕووداوەکەوە لە ئارادایە، بەڵام ئەوەیان لە هەمووی ڕوونترە کە ژمارەیەکی زۆر ئەرمەنی مردوون یان لەدواوە لەگیانەڵڵادا بۆ مردن بەجێماون لەکاتی ڕاگواستنە زۆرە ملێکاندا، ئەویش لە هەڵچوونێکی گشتیدا کە لە ئێستادا ناوی (پاکتاوی ڕەگەزی) (التگهیر العرقی) لێنراوە".

من ناڕەزایەتی جیددیم لە دژی سەرتاپای ئەو بڕگەیە هەیە. بەر لە هەر شتێک ژمارەی ملیۆن و نیو یان تەنانەت ملیۆنێکیش بێت لە قوربانیانی ئەرمەنی بە تەواوەتی سڕدراوەتەوە- ئەوە قەبارەی ئەو ئامارە یەکلاکەرەوەیە کە ئەرمەنییەکانی خەستەخانەی جینۆسایدەوە (١١٣) و وەک قوربانیانی یەکەمین هۆلۆکۆستی سەدەی ڕابوردوو ناساندنی. ئێمە دەبێ ئەوەی کینزەر ناوی لێناوە "ژمارەیەکی زۆر" مردوو هەروەکو خۆی (واتە بۆ مەبەستەکەی خۆی- وەرگێڕ) پەسەند بکەین، واتە ئەوەی کە (the new york times) لە دەرەوەی هێڵی سووری تورکیدا دەهێڵێتەوە. لە ئەنجامدا جینۆساید تا ئاستی (پاکتاوی ڕەگەزی) بچووککراوەتەوە، دەستەواژەیەک کە پتر لە کاتی جەنگی سێڕبییەکاندا لەدژی موسوڵمانەکانی بۆسنەو ئەلبانیەکانی کۆسۆڤۆ ناوبانگی دەرکرد، ئەوەش بە بەراورد لەگەڵ کوشتارەکانی ساڵی ١٩١٥ دا وەکو قەبارە لە ئاستێکی زۆر بەرتەسکدا ڕوویداوە. پێویستە ئەو ڕاستیەش بزانرێ ئەوەی لەوڵاتانی بەلقان ڕوویاندا بەڕاستی هەڵچوون و پشێوییەکی گشتی "پاکتاوی ڕەگەزی" بووە، واتە کردارێکی کوتوپڕی خۆبەخۆ (عەفەوی) بووە (لەناو گەرمەی جەنگدا+ وەرگێڕ) نەک کۆمەڵکوژییەکی پێشوەخت نەخشە بۆ کێشراو کەنییەتێکی پێشوەختی لە پشتەوە بوبێ. ئەوجا کەمێک سەرنج بدەرە دەستەواژەی "هێزە نیمچە- چەکدارەکانی عوسمانی" کە لە شوێنی دەستەواژە ترسناک و ڕاستەقینەکەی (هێزە چەکدارەکانی عوسمانی)دا دانراوە (١١٤)، یان ڕاستتر لە شوێنی (هێزە چەکدارە تورکییە- عوسمانییەکان) دانراوە کە دەبوا کینزەر لەبارەی ئەوەوە بینووسیبا. ئەوجا ئەوەمان پێڕاگەیەندراوە کە تا ئێستاش "مشتومڕی گەرم و گوڕ و توند" لەبارەی ئەو کێشەیەوە دەکرێ. ئەمە چ دادپەروەرییەکی ترسناکی (the new york times) ە کە لەلایەکەوە بیرمان دەخاتەوە کەمپینێک لەئارادایە، بەڵام لەلایەکی ترەوە ئەوەمان لێدەشارێتەوە کە ئەو کەمپینە لەڕاستیدا لەسەر پایەی نکوڵی کردن لە ڕاستینەی ئەو جینۆسایدە دامەزراوە، ئەوەش بێ ئەوەی وشەی ئەوتۆ بەکاربهێنێت لە هەمان ئاست و شێوەی

ئەودرۆ بۆگەنانەدایە کە گوایە هۆلۆکۆستی جولەکەکان هەرگیز ڕووینەداوە. وتارێکی تری کینزەر کە لەبەردەستدایە تایتڵێکی لەم جۆرەی لەخۆگرتووە: "ئەرمینیا هیچ لەیاد ناکات- بەڵام چاکترە جارێک لە جاران ئەوە بکەن".

من گومانێکی دڵتەنگکەرم لەوە هەیە ئەو ڕۆژنامەوانەی (the new york times) ئەو پڕووپووچیەی بۆ ئەوە بەرهەمهێناوە تا بە ئەنقەست و پێشوەخت ڕژێمی ئێستای تورکی لەخۆی نەوروژێنێ. ئەو نەیدەویست خەڵکەکە وتارەکەی بە "رووژێنەری مشتومڕو دەمەقاڵە" وەرگرن. ئەو نەیدەویست ئاژاوە بنێتەوە (١١٥). بەو جۆرە لە قورسایی ڕاستییەکانی سوک کردەوە و تورکەکانیش لەخۆشیاندا بزەی سمێڵیان دەهات (١١٦). بەلای تورکەکانەوە ئەوە سەلماندنی ڕاست و دروستیی حیسابەکە بوو. لێگەڕێ با ئێمەش جارێک لە جاران سەرمان بۆ ئەو ژمارەو قەبارە گەورەو ترسناکەی هۆلۆکۆستی جوولەکەکانی ئەوروپا دانەوێنین (١١٧). تۆ بڵێی کینزەر بتوانێت بەهەمان ئەو دەستەواژانەی بۆ کوشتاری ئەرمەنییەکان بەکاری هێناون لەبارەی ئەوکوشتارە زەبەللاحەی جولەکەکانیشەوە بنووسێت؟ تۆ بڵێی ئەوەمان پێ ڕابگەیەنێت کە پەیوەندیەکانی نێوان ئەڵمانەکان و جوولەکەکان تەنها "برینی قووڵ" یان کەوتۆتە نێوان بەهۆی ئەو کۆمەڵکوژیانەی نازیەکان ئەنجامیان دا؟ تۆ بڵێی بۆ چرکە ساتێک ئەوەی بەبیردا هاتبێت بنووسێت کە تاکو ئێستاش "مشتومڕی گەرم و گوڕ و توند" لەبارەی هۆلۆکۆستی جوولەکەکانەوە لەئارادایە؟ تۆ بڵێی بوێرێ بەراورد لەنێوان بەکۆمەڵکوشتنی جوولەکەکان لەگەڵ جەنگی بۆسنەدا بکات؟ بێگومان نە، چونکە هەرگیز ناوێرێت کارێکی لەو چەشنە بکات. کەوا بوو هۆی چییە بەو چەشنە تۆوی گومان لەبارەی جینۆسایدی ئەرمەنییەکانەوە بڵاودەکاتەوە؟

کاتێک کە پرسی دامەزراندنی مۆزەخانەیەکی تایبەت بەجینۆسایدی ئەرمەنییەکان لەواشنتۆن هاتە ئاراوە، کینزەر لەوتارێکیدا کە لە ٢٧ی ئەپریلی ٢٠٠٢ لە (the new york times) دا بڵاوکراوەتەوە، دیسان گەڕاوەتەوە سەر خووی نکوڵی کردن:

"واشنتۆن دەمێکە ئینستیتوتێکی گرنگی بەناوی مۆزەخانەی هۆلۆکۆستەوە هەیە کە هەمو ئەو کەرەستە دۆکیۆمێنتاریانەی لەخۆگرتووە لەبارەی هەوڵەکانەوە بۆ قڕکردنی گەلێک. ئەو چیرۆکەی لەوێدا گێڕدراوەتەوە لەسەرووی هەموو گومانێکەوەیە. بەڵام ڕووداوەکانی ساڵی ١٩١٥ تاکو ئێستاش بابەتێکە کە مشتومڕی چڕو زۆر هەڵدەگرێ".

دیسان گەڕاینەوە بۆ هەمان سەرەتا. هۆلۆکۆستی جوولەکەکان "گومانهەڵنەگر"ەو

ئەوەش راست و حاشاهەڵنەگرە. بەڵام ئەو ڕاستیە بەڵگە نەویستە لێرەدا بەخراپ بەکارهێنراوە (واتە بۆ چەواشەکاری بەکاهێنراوە وەک ئەوەی گوتەیەکی حەق بۆ گەیاندنی ناحەقییەک بوترێ- وەرگێڕ)، ئەویش بۆ ئەوەی لەبایەخی راستییەکانی هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکان کەمبکاتەوە، ئەوەی کە ئەگەر لۆژیکانەتر و ڕاشکاوانەتر دەری بڕیبا دەبوا بووترێت "لەسەرووی هەموو گومانێکەوە" نییەو بابەتێک پێکدەهێنێت بۆ "مشتومڕی چڕو زۆر". "توندی" و "چڕیی" ئەو مشتومڕانە کە لە هەردوو وتارەکەی کینزەردا بەکارهێنراون ئەوە دووپات دەکەنەوە کە دەشێ تورکەکان لەنکوڵی کردن و حاشاکردن لە ڕووداوەکان لەسەر حەق و راست بن. (the new york times) جارێکی تریش لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٣ دا سەرلەنوێ بەهەڵەدا دەچێ. فۆتۆیەکی بەناوبانگی ئەو پیاوە ئەرمەنیانە بڵاودەکاتەوە کە لەلایەن پۆلیسی تورکییەوە لە شارێکی نەزانراوی ١٩١٥ دا بە پەلە دەگوازرێنەوەو لە ژێر فۆتۆکەشدا ئەم پەراوێزە نووسراوە: "ئەرمەنییەکان لەلایەن سەربازە تورکیەکانەوە لە ١٩١٥ دا راپێچی زیندان دەکرێن".

لە ڕاستیدا ئەوانە بە کۆمەڵ و بە پەلە گوازراونەتەوەو بە کۆمەڵ لەناوبراون و تاقیان لێدەرنەچووە، ئەویش بەرلەوەی کەس و کارو ژن و منداڵەکانیان بەر شاڵاوی کۆچپێکردنی زۆرە ملێ و دەستدرێژی و کوشتن کەوتبن. ئەوشارەش کە لەوێدا بە (نەزانراو) ناوبراوە شاری (خەرپوت)ە و فۆتۆکەش لەلایەن بازرگانێکی ئەڵمانییەوە گیراوە، ئەو پیاوانەی (خەرپوت)یش کە لەو وێنە سەرنجڕاکێشەدا دەرکەوتوون و بەشێکیان ناسراونەتەوە، لە کردەوەدا هەر هەموویان لەناوبراون و بێسەرو شوێن کراون. کەچی ڕۆژنامەکە ئەو کۆمەڵە پیاوە سیاچارانەی واناساندووە کە بە ئاشتیانە بەرەو (زیندان) دەڕۆن.

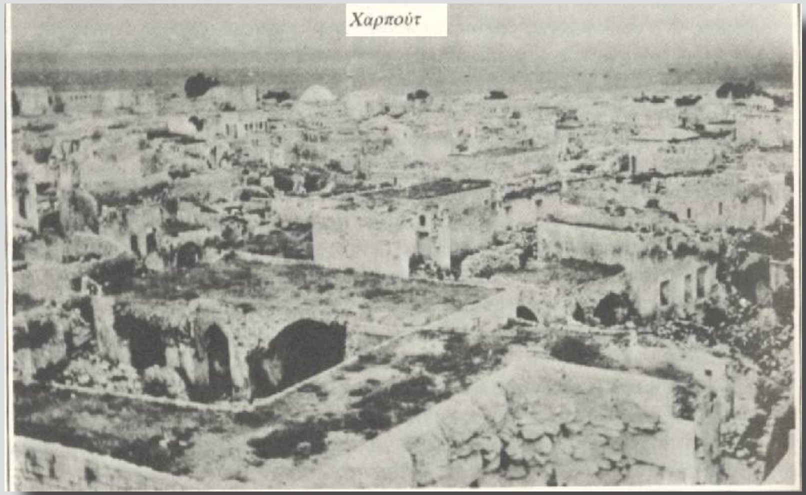

(١٢)

دیارە t he new york times لەو ترسنۆکیەدا (و لە نکوڵی کردن لە جینۆسایدی ئەرمەنیەکان- وەرگێڕ) تاقانە نییە. لە ٢٠ی نۆڤەمبەری ساڵی ٢٠٠٠ دا چاپی ئەوروپی (وۆڵ ستریت جۆرناڵ) (the wall street journal) کە لەوانەیە گەورەترین دۆست و لایەنگری ئیسرائیل بێت لەجیهانی ڕۆژنامەوانیدا (هەرچەندە لەلایەن زۆرێکی ترەوە لەسەر ئەو پلەو پایەیە رکابەریی دەکرێت)، بەشێوەی تایبەتی خۆی دابەزییە ئاستی نکوڵی کردن لەو هۆلۆکۆستە (بچکۆلەیە). پاش ئەوەی ئەو "راستییە مێژووییەی کە لەکاتی یەکەمین جەنگی جیهانیدا نزیکەی شەش سەد هەزار ئەرمەنی، لەوانەیە زیاتریش بووبێ، گیانیان لەدەستداوە، ئەویش زۆربەیان لەمیانەی ئەو کۆچپێکردنە زۆرە ملیەوە کە بەرەو سوریاو فەلەستین پێیان کراو لەلایەن لەشکری عوسمانییەوە ڕێکخرا بوو.." ئاشکرا دەکات، وتارەکە بەم وشانە (هەرچەندە خوێنەر دەبێ هەوڵی شاردنەوەی ئەو پێکەنینە بدات بۆ ئەو تێرمینۆلۆجیە- زاراوەسازیە- بێئاست و دووبارەیەی لەوێدا بەکارهێنراوە) درێژەی پێدەدات و دەنووسێ: "چ ئەوەی زۆرینەی ئەو مردووانە ئەنجامێک بووبێ بۆ سیاسەتێکی لەناوبردنی نەخشە بۆ کێشراو یان ئەوەی هۆکاری تر ڕۆڵیان لەو ڕووداوەدا گێڕا بێت، بابەتێکە لەکایەی ئەکادیمیدا مشتومڕی لەسەر دەکرێ" ئەمە دیسانەوە زیندە بەچاڵکردنی دڵڕەقانەی راستییەکانە. ئەرمەنییەکان لەمیانەی کۆچپێکردنەکاندا کە لە لایەن "لەشکری عوسمانی"یەوە "ڕێکخرا بوو" "گیانیان لەدەستدا" — واتە هەروەکو سەربازەکان کە بەسەریانەوە بوون (بەبێ جیاوازی گیانیان لەدەستداوە- وەرگێڕ)، هەرچەندە ئەوە زۆر دەگمەنە ڕۆژنامەوانان بە زاراوەو دەستەواژەی پووچی لەو چەشنە ئاماژە بۆ قوربانیانی کۆمەڵکوژییەک بکەن. سەر لە نوێ وشەی "تورکی" وەلاوەنرا. دیارە بەکارهێنانی تێرمی "ڕێکخرابوو" زۆر بەسوودترە ئەگەر بتەوێت قسە لەبارەی "خۆ خەتابارکردن" ەوە نەکەیت، ئەوەی کە

بێگومان ناوەڕۆکێکی تری لەخۆگرتووەو شتێک لەبارەی جینۆسایدەوە دەگەیەنێت. ئەوجا لەکۆتایی بڕگەکەدا تووشمان دەبێتەوە بە تووشی برادەرە کۆنەکەمان کە "مشتومڕو موجادەلە"یە. دەربارەی راستینەی جینۆسایدی ئەرمەنیەکان "زۆر بە توندی" مشتومڕ کراوە. کەوا بوو ئەوە بابەتێکە بۆ "مشتومڕی چڕ". هەموو ئەوەش دەبێ لە تەوەرەو چوارچێوەی مشتومڕو راگۆڕینەوەی "وروووژێنەر" و "ئەکادیمی"دا بسووڕێتەوە.

من پێم وایە ئەو کەسە (ئەکادیمی)یەش دەناسم کە (وۆڵ ستریت جۆرناڵ) بیری لێکردبۆوە: ئەویش (هێپ لۆری) (heath lowry)یە، مامۆستای خوێندنی باڵای تایبەت بە مێژووی عوسمانی و تورکیای هاوچەرخ لە دانیشگای پرینستۆن (princeton)، ئەوەی کە ژمارەیەک لێکۆڵینەوەی دوورو درێژی تیۆری نووسیوەتەوە (لە تورکیادا چاپ و بڵاوکراونەتەوە!) و تیایاندا هەوڵی ئەوە ئەدات بە کۆمەڵکوشتنی ئەرمەنییەکان بخاتە ژێر گومانەوە. (پیدرۆس باڵاکیان) (peter balakian)(١١٨) و (رۆبەرت جای لیفتۆن) (Robert jay lifton)ی مێژووناس لێکۆڵینەوەکانی (لۆری)یان خستۆتە ژێر نەشتەری رەخنەوەو وەڵامیان پێداوەتەوە (١١٩).

(لۆری) بە شەهادەی دکتۆرایەکەوە لەبارەی (عوسمانۆلۆجی) یەوە رووی کردە تورکیا، لەوێ لە ئەنستیتوتێکی لێکۆڵینەوەدا لە ئەستەنبۆڵ کاری کردو بەر لەوەی لە ١٩٨٦ دا بگەڕێتەوە بۆ ئەمریکا، لە دانیشگای (بوسپۆروس)یش وانەی دەوتەوە. کە گەڕایەوە بوو بە بەرێوەبەری ئەنیستیتۆتی لێکۆڵینەوە عوسمانیەکان لەواشنتۆن دی سی. ئەو ئەنیستیتۆتە ئەمریکییە لەلایەن حکومەتی تورکییەوە دامەزراوە. وەک بەڕێوەبەری ئەنیستیتۆتەکە ژمارەیەک وتارو لێکۆڵینەوەی بلاوکردۆتەوە کە تیایاندا نکوڵی لە جینۆسایدی ١٩١٥دەکات و فشار دەخاتە سەر کۆنگرێسی ئەمریکی (١٢٠) لە دژی بڕیارەکانی کۆنگرێسی ناوبراو بۆ یادکردنەوەی جینۆسایدی ئەرمەنیەکان.

لە هەموو ئەوانە سەرنج راکێشتر هەڵوێستی (نوهزەت کامدەمیر) (nuhzet kamdemir)ی سەفیری تورکی بوو لە واشنتۆن کە پەنای بردە بەر تۆمارکردنی شکات و دەعوایەک لەسەر (رۆبەرت جای لیفتۆن) بەهۆی کیتابە تازەکەیەوە بەناونیشانی (دکتۆرە نازیەکان) کە تیایدا ئاماژەی بۆ جینۆسایدی ئەرمەنیەکان کردووە. ئەو دیپلۆماتە بەڕێککەوت نامەیەکی (لۆری) لەبەردەستدا دەبێت کە بۆ سەفارەتخانەی ناردبوو، ئەویش نامە ئەسڵییەکە دەخاتە پاڵ کۆپییەکی شکاتنامەکە کە بۆ (لیفتۆن)ی نووسیبوو. (بێگومان ئەو کارەی سەفیرە تورکییەکە کردوویەتی لەنەزانییەوە بووە چونکە نامە- ئامۆژگاریەکەی لۆری نهێنی و تایبەت

بووە بۆ سەفارەت و سەفیرو بۆ ئەوە نەبووە ناوی لۆری بخرێتە ناوانەوەو بەو جۆرە حەیابەرانەیە ئاشکرا بکرێت- وەرگێڕ) بەواتایەکی تر، (لۆری) بە سەفیری تورکی راگەیاندبوو کە چۆن دەبێ شکات لە سەر ئەو ئاماژانەی ناو کتێبەکەی لیفتۆن تۆماربکات کە بۆ جینۆسایدی ئەرمەنییەکان کراون. هەروەها بۆ بەرچاو ڕۆشنییەکی زیاتر ئەوەشی نووسیوە کە ئەو، واتە (لۆری) "چ بە نووسین و چ بە زارەکی جار لەدوای جار (ئەنکارا)ی ئاگادارکردۆتەوە" لەبارەی نیگەرانیەکانی خۆیەوە سەبارەت بەو مێژوو نووسانەی لەکارە زانستیەکانیاندا کتێبەکەی (لیفتۆن) یان وەک سەرچاوەی باوەڕپێکراو بەکارهێناوە. یەکێک لەو مێژووناسانە (ڤاهاک دادریان)ی ماندونەناس بوو. کەوابوو چۆنەوا (لۆری) بەوجۆرە ئامۆژگاری ڕژێمی تورکی دەکات بۆ نکوڵی کردن لە هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکان؟

هەروەها لە دانشگاکانی (هارڤارد)، (جۆرج تاون)، (ئیندیانا)، (پۆرت لاندستەیت) و (شیکاگۆ)شدا کورسی خوێندنی تایبەت هەیە بۆ دیراساتی تورکی. بۆ ئەوەی کەسێک لەو شوێنانە وەربگیرێت دەبێت کارمەندی بەرپرسیار لێکۆڵینەوەیەک لە ئەرشیفەکاندا بکات کە شوێنیان لە تورکیایە (ئەو ئەرشیفانەش لەو مێژوونووسانەی رەخنەیان بەرامبەر بەووڵاتە هەیە قەدەغە کراون)، سەرەڕای ئەوەش "دەبێ پەیوەندی دۆستانەی خۆی لەگەڵ ناوەندە ئەکادیمییەکانی تورکیادا دامەزرێنێ و بپارێزێت" ئەوەش شتێکە دەبێ فیکەی سەرسوڕمانی بۆ لێبدەن ئەگەر بیانەوێت سەروکاریان لەگەڵ ناوەڕۆکی راستەقینەی جینۆسایدی ئەرمەنیەکاندا هەبێت. دانشگای کالیفۆرنیا لە لۆس ئەنجلس ئەو بوێریەی تیادا بوو ئەوکورسی خوێندنە رەتبکاتەوە و لە حەرەمی دانشگاکەدا قەدەغەی بکات.

بێگومان هەموو کارمەندە بەرپرسەکانی ئەو کورسی خوێندنانە لەو بڕوایەدان لە پلەی یەکەمدا "مێژووناسەکان" لە ئاستی ئەوەدان راستییە مێژووییەکان ساغ بکەنەوە، ئەوەش تێرم و بیانوویەکە کە شایەتحاڵەکانی ئەو ژمارە کەمەی ڕزگاربووانی کۆمەڵکوژییەکە بە تەواوەتی دەخاتە پەراوێزەوەو هیچ بایەخێکی مێژووییان نامێنێ. هەموو ئەوانە سەدو پەنجا زاناو مێژووناسی بوواری هۆلۆکۆستیان هێنایە سەر ئەو بڕوایەی داوایەک ئاراستەی تورکیا بکەن بۆ کۆتایی هێنان بەو شاڵاوەی نکوڵی کردن و حاشاکردن لەو جینۆسایدە (١٢١). لەناوئەو گرووپە سەدو پەنجا کەسیەدا ناوی (لیفتۆن)، (ئیسرائیل چارنی)، (یەهودا بایۆر)، (هوارد زین) و (دەبورا لیپستادت) یشیان تیادا بوو. ئەو هەوڵە هیچ ئەنجامێکی ئەرێنی نەبوو. (ئیلی ڤیسڵ) یەکەم کەس بوو رایگەیاند: نکوڵی کردن لەهەر جینۆسایدێک (دوجار کوشتن)ە. (لە دەقە ئەسڵییەکەدا نووسراوە: دەبڵ کوشتن- وەرگێڕ). یەکەمجار

قوربانییەکان لەناو دەبرێن، بەدوای ئەوەشدا وا نیشان ئەدرێت مردنەکەیان شتێکی بێبایەخەو (نا- ڕاستی) یەکی جێی گومانە. کەواتە ئەوانە بەو جۆرە دووجار مردوون. رزگار بووەکانی کۆمەڵکوژیەکەش ئازارێکی دووقات دەچێژن: لەلایەکەوە ئازاری کارەساتەکە، لەلایەکی تریشەوە ئازاری بیستنی ئەوەی کە هیچ ڕووینەداوەو درۆزنن.

بۆ ئەوەی ئەو ڕەوشە هەر وەکو خۆی بمێنێتەوە، بەرامبەرەکەیان تۆپی قورسی داگرتۆتە مەیدانەکە. کاتێک کۆنگرێسی ئەمریکی لە ساڵی ٢٠٠٠ دا گەیشتە ئەوەی بڕیارێک لەبارەی جینۆسایدی ئەرمەنیەکانەوە بدات و هەر لەوێشەوە داوا لە سەرۆک کلینتۆن بکرێت لە گوتاری ساڵانەیدا و بۆ یادی قوربانییە ئەرمەنییەکان ئاماژەی روون بۆ ڕووداوەکانی ساڵی ١٩١٥ وەک کۆمەڵکوژییەک بکات، بڕیارەکە شکستی هێناو تەنها کەمینەیەک دەنگیان بۆدا. تورکیا واشنتۆنی ئاگادارکردەوە هەموو فڕۆکەخانەکانی لەبەردەم فڕۆکە ئەمریکییەکاندا دادەخات کە (ناوچەی ئارام) ی باکوری عیراق دەپارێزن. وەزیری بەرگری ئەو کاتەی تورکیا (سەباحەتتین چەکماکئۆغلۆ) گوتی تورکیا ئامادە بوو کۆنتراکتەکانی چەک لەگەڵ وڵاتە یەکگرتووەکاندا هەڵوەشێنێتەوە. وەزیری کاروباری دەرەکی ئیسرائیل لایەنگریی تورکیای هەڵبژاردو سەرۆک (کلینتۆن)یش

ئارەقەی شەرمی نەکرد و عاری خۆی نەشاردەوەو داوایکرد ئەو راگەیاندنە بکێشنەوە. ئەر ئەوەش روویدا.

هەمان فشار لە هەر چوار قوژبنی ئەمریکاوە بەڕێ دەخرا. لە ساڵی ١٩٩٧ دا بۆ نموونە مۆزەخانەی (ئێللیس ئایلاند) کارێکی وای کرد فۆتۆزیندووەکانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان و ڕاپۆرتە ترسناکەکانی شایەتحاڵەکان لە پێشانگایەکدا لابیرێن (١٢٢). هەر ئەو مۆزەخانەیە جارێکی تریش لە ١٩٩١ هەمان کاری کردبوو. لە ساڵی ٢٠٠١ دا قونسوڵی گشتیی تورکیا لەسان فرانسیسکۆ ناڕەزایەتی توندی دەربڕی لەدژی بەکارهێنانی لۆگۆی کۆنی یادکردنەوەی یەکەمین جەنگی جیهانی وەکو ئارمی یادکردنەوەی ئەرمەنیەکان بۆ کۆمەڵکوژیەکان. کاتێک من وردتر لە سان فرانسیسکۆ بەدوای ئەو ناڕەزایەتی و شکاتەدا چووم دەرکەوت ناوەندێک کە ناوی لێنراوە "سەنتەری زانایان بۆ وردبینی مێژوویی- لقی ستانفۆرد" کە هیچ پەیوەندییەکی بە دانشگای ستانفۆردەوە نییە، لە پشتی کارەکەیەوەو لە بەیاننامەیەکدا کە لە ڕۆژنامەی (سان فرانسیسکۆ کرۆنیکڵ) بڵاوکراوەتەوە باس لەوە بەکارهێنانی ئەو جۆرە ئارم و لۆگۆیە وەک شێوە مۆنۆمێنتێک "مەبەستێکی سیاسی لە پشتەوەیە بۆ ئەوەی جاڕ بۆ بەشەکەی خۆیان (واتە ئەرمەنیەکان) لەمێژوو

بدەن، ئەو بەشەی کە مشتومڕو ناکۆکی لەسەرەو بەلای زانایان و مێژووناسانی بابەتییەوە گوماناوییە". تەنانەت تورکانێک هەبوون بە زمانی (چینی) یش تراکت و بەیاننامەیان لە لقە لۆکاڵییەکەی "یانەی دیموکراتی چینییە ئەمریکییەکان"دا بڵاوکردۆتەوەو هۆشداری ئەوەیان دەداتێ کە بەکارهێنانی ئەو ئارمی یاداوەرییە ئەشێ ببێتە مایەی "ململانێیەکی مێژوویی کە لە رابوردودا ڕوویداوە". بەو جۆرە ئەوەی کە ناوی لێنرا بوو "مشتومڕو موجادەلەو راگۆڕینەوە" وا لێرەدا بووە بە "ململانێی مێژوویی"، منیش ئیدی لەوە تێگەیشتم ئەو "زانابابەتیانە ئۆبجەکتیڤانە" کێبوون.

لەوڵاتە یەکگرتووەکاندا نکوڵی کردن لە هۆلۆکۆست زۆر بەچاکی دەچێتە پێشەوە (١٢٣)- لانی کەم نکوڵی کردن لەهۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکان. (بێرنارد لویس) (Bernard lewis)ی مێژووناس کە بە تەواوەتی لایەنگری لە ئیسرائیل دەکاو خۆشەویستی سەرۆک (جۆرج دەبلیوبوش)ە، لەوە زیاتر ئەوەی بەلاوە پەسەند نییە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان وەک ڕووداوێک ڕوویدا بێ. لە فەرەنسادا کەنکوڵی کردن لە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان بەتاوان لێک دەدرێتەوە، لەناو ئەرمەنییەکانی نیشتەجێی ئەو وڵاتەدا شەپۆلێک لەناڕەزایەتی لەدژی (لویس) سەری هەڵدا. لە ئەنجامدا (لویس) لەلایەن دادگای باڵای تاوانەکانەوە لە پاریس حوکمی ئەوەی بەسەردا درا کە (هەڵە)یەکی (une faute) بە ئەنقەستی ئەنجام داوە لەسەر بناغەی ئەو تێبینی و سەرنجەی گوایە وشەی "جینۆساید تەنها ئەو بەشە چیرۆکە دەگرێتەوە کەئەرمەنییەکان باسی دەکەن" (١٢٤).

بەڵام کاتێک سیناتی فەرەنسی (ئەنجومەنی نوێنەرانی فەرەنسی) لە ٢٠٠٠ دا پێشنیاری ئەوەی کرد دان بە جینۆسایدی ١٩١٥ی ئەرمەنیەکان دابنێت، سکرتێری گشتی وەزارەتی دەرەکی فەرەنسی لەبەرچەکرداریکدا ناڕەزایەتی لە دژی ئەو پێشنیارە دەربڕی لەگەڵ هاوپێچێک کە بریتی بوو لە نامەیەکی ڕوونکاریی سەفارەتی تورکی (١٢٥). (لۆیک هێنێکین) لەناڕەزایەتینامەکەیدا ڕوونیکردبۆوە کە دان پێدانانێکی لەو چەشنە ئەرکی پەرلەمان نییە پێی هەڵبسێ، بەڵکو "ئەوە ئەرکی شارەزایانی مێژووە راڤەی بکەن" ئەوە ئیدی هەمان قەوان و گۆرانییە ناخۆشەکەی جاران بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سیناتی فەرەنسی لە نۆڤەمبەری ئەو ساڵەدا بەبێ هیچ دوودڵییەک پێشنیارەکەی پەسەند کردو پاش دوو مانگی تریش جینۆسایدی ئەرمەنییەکان لە (کۆمەڵەی نیشتمانیی فەرەنسی)دا بە فەرمی دانی پێدا نراو وەکو جینۆساید ناسێندرا.

لەو ساتەوە ئیتر ئاسمان بەسەر زەویدا ڕووخا. وەک تۆڵە سەندنەوەیەک حکومەتی

تورکی کۆنتراکتیکی (گرێبەستێکی) دووسەد ملیۆن دۆلاریی لەگەڵ کۆمپانیای (ئەلکاتێل) (alcatel)ی فەرەنسیدا بۆ کڕینی مانگێکی دەسکردی خەفیەکاری (تجسس) هەڵوەشاندەوە. لە هەنگاوێکی تریشدا کارخانەی چەکسازیی (جیات) (giat)ی لە کۆنتراکتیکی حەوت ملیار دۆلاریی بێبەش کرد بۆ کڕینی تانک. هەروەها تورکیا پشتگیری پێشنیاری ئەو چل و دوو نوێنەرە ئیسلامیانەی ناوپەرلەمانی تورکی کرد بۆ دان پێدانان و بەفەرمی ناسینی "جینۆسایدی جەزائیرییەکان لەسەر دەستی فەرەنسیەکان". دەبێ لێرەدا بڵێین ئەمە چ شەڕەشمشێرو مەیدانبازییەکی گاڵتەجاڕانەیە؟ (١٢٦)، چونکە لێرەدا قسە لەبارەی وڵاتێکەوەیە (واتە تورکیا) کە هەر وەکو چۆن بەرامبەر بە تاوانەکانی حکوومەتی رابوردوی (فیشی) لەکاتی دووەمین جەنگی جیهانیدا بێدەنگ بوو، بە هەمان رادە بەرامبەر بە دڕندەییەکانی دەورانی جەنگی ١٩٥٤-١٩٦٢ی جەزائیریش نقەی لێوە نەهات. لەهەمان کاتدا ئەمە ئەو یەکەمین کوشتارە گەورەیەی موسوڵمانە جەزائیرییەکان دێنێتەوە یادی خوێنەر کە لە دەوروبەری (کیراتە) لە ساڵی ١٩٤٥ دا ڕوویدا.

سەرۆک شیراک هەمیشە لە بەرامبەر دۆزی بەکۆمەڵکوشتنی ئەرمەنییەکاندا ترسێکی هەبووە. ساڵی ١٩٩٩ لەکاتی کۆنگرەیەکی ڕۆژنامەوانی لە بەیروت- کە دەیان هەزار ئەرمەنی لەنەوەی ڕزگاربووەکانی یەکەمین هۆلۆکۆست لەوێدا نیشتەجێن- سەرۆک شیراک ئامادە نەبوو هیچ شتێک بڵێت لەبارەی پێشنیاری بڕیاردان لەلایەن ئەنجومەنی نیشتمانیی فەرەنسیەوە سەبارەت بە جینۆسایدی ئەرمەنییەکان. وتی: "من کە لە دەرەوەی وڵات بم هیچ کۆمێنتێک لەبارەی ئەو کێشانەوە نادەم کە پەیوەندییان بە سیاسەتی ناوخۆیی وڵاتەکەمانەوە هەبێت" لەو کاتەدا کە من گوێم لەو وەڵامە بێشەرەفانەیە دەگرت بیرم لەوە دەکردەوە کە ئایا ئەو هەر هەمان وەڵامی شیراک دەبوو ئەگەر قسە لەبارەی ئیدانەکردنی هۆلۆکۆستی جوولەکەکانەوە بوایە؟ لە ساڵی ٢٠٠٠ دا شیراک دەیزانی کە لەوە چاکتری بە دەستەوە نییە هەڵبیەستێت و رابگەیەنێت کە ئەو لە "نیگەرانی" ئەرمەنییەکان تێدەگات (١٢٧). خواستی تورکیا بۆ ئەندامەتی لە یەکێتی ئەوروپیدا پرسیارەکەی سەرلەنوێ وروژاندەوە.

لە ١٨ی ئۆکتۆبەری ٢٠٠٤ دا (فرانسیس بایرۆ) لەناو ئەنجومەنی نیشتمانیدا پرسیاری ئەوەی کرد بۆچی کۆمیسیۆنی ئەوروپی ئەو هاشوهوشە گەورەیەی لەبارەی ئەو ماددە یاساییەی (سزاکان)ی تورکیاوە کرد کە تایبەتە بە داسەپاندنی سزای توند بەسەر زیناکاراندا (هەرچەندە ئەو ماددەیە پاشان هەڵوەشێندرایەوە)، بەڵام لەبارەی پەسەندکردنی ماددەی (٣٠٥) ەوە لەلایەن پەرلەمانی تورکییەوە هەمان

کۆمیسیۆنی ئەوروپی هیچی نەوت و چاوی لێنووقاند؟ لەم ماددەی (٣٠٥) دا ئەوە جێگیر کراوە بە دواداچوونی "پیلانگێڕیە دژە نیشتمانییەکان" بەپێی لێکدانەوەو راڤەی کۆمیسیۆنی دادی تورکی "هەموو ئەو هەوڵانەش دەگرێتەوە کە بۆ مەبەستی دان پێدانانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان ئاراستە کراون یان دەکرێن".

(١٣)

ئەگەر بمانەوێ لەبارەی بێغیرەتی راستەقینەی تەواوی سیاسییەوە قسان بکەین (کە بەرامبەر بە جینۆسایدی ئەرمەنییەکان نیشان دراوە- وەرگێڕ)، ناتوانین بەسەر هەوڵە دانسقەکەی تۆنی بلێری سەرەک وەزیرانی بەریتانیادا بازبدەین- ئەو سەرەک وەزیرەی زۆر خێراو دەستوبرد لە دژی سێربیاو عیراق جووڵایەوە بۆ ئەوەی کۆتاییەک بە پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ بهێنرێ. لە ٢٠٠٠ دا رایگەیاند کە لە ئێستا بەدواوە یادی ساڵانەی هۆلۆکۆست لە شانشینی یەکگرتوودا دەکرێتەوە. ئەوە دەبێتە ڕۆژێک (هەروەکو بلێر رایگەیاند) بۆ یادکردنەوەی جینۆسایدی جوولەکەکان کە نازییەکان جێبەجێیان کرد. ئەوەش بەبێ ئەوەی تەنها یەک وشە چییە لەبارەی کوشتنی ملیۆن و نیوێک ئەرمەنییەوە بڵێت کە لە ١٩١٥ دا قڕکران، تەنانەت ئاماژەیەکی زۆر هەژارانەو بچووکیشی پێنەدا. ئایە ئەمە هەرهەمان حکوومەتی بەریتانی نییە کە ڕۆژێک لە ڕۆژان (لە گەرمەی جێبەجێکردنی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان لە ١٩١٥ دا — وەرگێڕ) راپۆرتی بەناوبانگی (برایس)ی بڵاوکردەوە؟ سەرکردە ئەرمەنییەکان دەستبەجێ ناڕەزایەتییەکیان لە شێوەی یادخەرەوەیەکدا لە دژی ئەو پشتگوێخستنە گاڵتەجارانەیە ئیمزاکرد و مەرجی ئەوەیان خستەپێش کە یادکردنەوەی هۆلۆکۆستی تایبەتی ئەرمەنییەکانیش دەبێ بەشێک بێت لەو یادکردنەوە گشتییەی هۆلۆکۆست. وەڵامی حکوومەتی بەریتانی لەو بارەیەوە ئەوەندەی کە ترسنۆکانە بوو بەهەمان رادەش شەرمهێن و ناڕۆشن و سەر لێشێوێنەرانە بوو.

(نەیل فراتەر)ی سەر بە (یەکەی یەکسانی ڕەگەزیی) (race equality unit) وەک فەرمانگەیەکی سەر بە وەزارەتی ناوخۆی بەریتانی (واتە ئەو یەکە کارگێڕیە رووکەشیەی هیچ بایەخێکی نییەو تەنها بۆ ئەوە دێتە گۆشتێک لەبارەی راست و دروستیی سیاسەتی حکومەتی بلێرەوە رابگەیەنێت)، رایگەیاند کە کردەوە تاوانکاریەکان "تراجیدیایەکی ترسناک" بوون و حکومەتی بەریتانیش "هاوسۆزی" خۆی بۆ نەوەکانی قوربانییەکان رادەگەیەنێت. ئەوەشی راگەیاند کە فەرمانگەکەی داوای لە دەستەی سەرپەرشتکاری (هاوئاهەنگی) یادکردنەوەی هۆلۆکۆست (holocaust memorial steering group) کردووە لەو کێشەیە بکۆڵنەوە، بەڵام "پاش گفتوگۆیەکی بەربڵاو و چڕو پڕ و ورد" (١٢٨) بڕیاری ئەوەیان داوە پلانی ڕۆژی یاداوەریەکە دەستکاری نەکرێت. بە قسەی (فراتەر) گرووپی سەرپەرشتیار "ویستوویەتی پێش لەوە بگرێت نەبادا ئەو پەیامەی مەبەستە لەو ڕۆژەدا رابگەیەنرێت زۆر لاواز دەربچێت ئەگەر بێت و تێکەڵ بە زۆر رووداوی تری مێژوویی بکرێت". ئامانجی ڕۆژی هۆلۆکۆست هەر وەکو بە گەرمییەوە رایگەیاند، بریتی بوو لە "زەمینە خۆشکردن بۆ تێگەیشتنێکی چاکتر بۆ ئەو جۆرە رووداوانە (بۆ جینۆساید- نووسەر) و بۆ پەرەپێدانی پێکەوە ژیانێکی دیموکراتیانە کە لەیەکتربوردن تیایدا زاڵ بێ و هەمە چەشنی و جیاوازی ڕاڕێزی، لێبگیرێ دوور لە دەمارگیری و لایەنگریی کوێرانە و راسیزم- ڕەگەزپەرستی".

بەو جۆرە وادەردەکەوێت کە تەنانەت هەر تەنها باسکردنێکی یان ئاماژەکردنێکی لاوەکیش بۆ جینۆسایدی ئەرمەنییەکان دەشێ ببێتە مایەی "لاوازکردن"ی "پەیام"ەکەی ڕۆژی هۆلۆکۆست!

هەموو ئەوەش لە ئەنجامی "شێوازی گفتوگۆ" کەی ناو (وایت هۆڵ) (white hall) ەوە. ئەوە چ بلیمەتییەکە بۆ حکومەتی بلێر کە "شێوازی گفتوگۆ" ڕێکبخات بۆ ئەوەی بڕیاری لێبدات کامە کۆمەڵی ئیتنی کانسی ئەوەی هەیە چێژ لە ئازارەکانی خۆی وەربگرێ و بۆی هەبێ یادیان بکاتەوەو کامە گروپ و کۆمەڵی ئیتنیش بەبێ هیچ بەزەییەک لەسەر لاپەڕەکانی مێژوو بسڕدرێتەوە. بێگومان ئێمە لە هیچ شوێنێکی پەیامەکەی (فراتەر) دا تووشی وشە کوشندەکەی (تورکیا) نابین. بەڵام هەر بەوەشەوە ناوەستێ و لەنامەیەکی سەرسوڕهێنەری بێهەستدا کە بۆ (ئارمن لۆکاس) (armen lucas)ی نووسیوە کە بازرگانێکی ناوداری ئەرمەنییە لە فەرەنسا، هەمان جادووی (١٢٩) هاوسۆزیی بۆ ئەرمەنیەکان دووبارە کردۆتەوە، لەوەش زیاتر ئەوەی پێڕاگەیاندووە کە حکومەتی بەریتانی داوایکردووە لێکۆڵینەوە لەبارەی زۆر دڕندایەتی تریشەوە ئەنجام بدرێت لە چەشنی "جەنگەکانی خاچپەرستان، بازرگانی بە کۆیلەوە، کۆڵۆنیالیزم، قوربانیانی ستالین، جەنگی جوتیاران و ...." (١٣٠). بەو جۆرە، جینۆسایدی ئەرمەنییەکان لەلایەن حکوومەتی بەریتانییەوە خرایە پاڵ هیوایەکی پووچ و لە بەینچووی جەنگی سەدەی یانزەهەمی پاپا (ئۆربانۆس)ی دووەم لە دژی موسوڵمانەکانی ڕۆژهەڵاتی ناویندا. سەرۆکی دانیشگای ئینجیلیی ئەرمەنی لە بەیروت ئەسەفی خۆی لەبارەی بڕیارەکەی کۆمیتەی (فراتەر) ەوە

دەربڕی و بەوپەڕی بڕواوە رایگەیاند (١٣١): "هەر یادکردنەوە جیدی دەبێ هۆکارە میکرۆبییەکانی جینۆساید بەئاشکرا باس بکات، بەتایبەتی ئەوانەی سەدەی بیستەم، چونکە هەر لەبیر بردنەوەیەکی یەکێکیان دەبێتە مایەی ئاسانکردنی پەیدابوونی یەکیکی تر"

داوا لە (بی. بی. سی) (bbc) کرابوو یادکردنەوە فەرمییەکەی (ڕۆژی هۆلۆکۆست) بەرهەمبهێنێ. بەڵام کاتێک مەسەلەی پشتگوێ خستنی ئەرمەنیەکان لای (دانێل بریتاین- کاتلین) (brittain – catlin - daniel) ی لێپرسراوی بەرهەمهێنان لە bbc دا خرایە سەرمێزی باسکردن، ناوبراو دانی بەوەدا نا کە "دوا لێپرسراوەتی گشتی لەدەستی وەزیری کاروباری ناوخۆدایە" ئەمەش ئەوەیە کە نموونەیەکی ترسناکی لەخۆبایی بوونی زاڵخوازانەی بەدواداهات. (بریتاین- کاتلین) روونیکردەوە: "سەرچاوەی چوارچێوەی مێژوویی ئێمە ساڵەکانی نێوان ١٩١٥-١٩٢٠ ناگرێتەوەو تیایدا نییەو لەو ئەرکانەی بە ئێمە راگەیەندراون لەم بەرهەمەدا جێبەجێ بکرێن قەت باس لەوە نەکراوە لیستی گشتی هەموو کردەوە تاوانکاریەکانی سەدەی بیستەم بخرێنە بەرچاو" (١٣٢) بەڵام ئەگەری ئەوە هەیە ئەو ڕیپۆرتاژانەی لە دەرەوەی ستۆدیۆوە ئامادە دەکرێن و لە (bbc٢) ەوە پەخش دەکرێن "ئاماژەیان تیادا بێت، هەر چەندە کورتیش بن، بۆ جینۆسایدی ئەرمەنییەکان".

سەرنج بدەرە ئەوەی کە لەو پەیامەدا چۆن خۆیان لە ئەسڵی کێشەکە دەدزنەوە. (لۆکاس) پرسیاری ئەوەی نەکردبوو ئایە "سەرچاوەی چوارچێوەی مێژوویی"ی bbc جینۆسایدی ئەرمەنیەکانی تیادایە یان نا؟ (ئەویش ئەگەر شتێکی راستەقینەی لەو چەشنە لە ئارادا بووبێ بەناوی سەرچاوەوە)، بەڵکو پرسیاری ئەوەی کردبوو بۆچی کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان لە بەرنامەیاندا نییە؟ ئەگەر ئەو "ئەرکانەی جێبەجێکردن" کە بە bbc سپێردرا بوون ئەوەی تیادا نەبووبێت لیست و زنجیرەی هەموو تاوانە کۆمەڵکوژییەکانی سەدەی بیستەم باسبکرێن، ئیدی پرسیارەکە ئەوەیە بۆچی نا؟ وە بەتایبەتیش بۆ جینۆسایدی ئەرمەنیەکانی تیادا نییە؟ دواجاریش هەر دەبواو ناچارن شتێک لەو بارەیەوە بکەن و ئاماژەیەک "هەر چەندە کورتیش بێت" وەک خۆیان دەڵێن بۆ ئەو سەدان هەزار پیاوە کوژراوانەو ئەو ژنە ئەتککراوانە و ئەو هەموومنداڵە زیندە بەچاڵکراوانە بکرێت. هەر چۆنێک بووبێت (بریتاین- کاتلین) کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکانی بە (جینۆساید) ناوبرد هەرچەندە من گومانم لەوەش هەیەو بە هەڵەیەکی بیرۆکراتی دەزانم. بەڵام ئەوە هەرگیز پەسەند ناکرێ بیر لە پەیامێکی باوکسالارانە بکرێتەوە کە ئاراستەی کەسێک کرابێت هەمووگەلەکەی بەو شێوازە لێوانلێوە لە دڵڕەقی و بێبەزەیی راوەدوونراون و لەناوبراون (١٣٣).

ئەو هەموو نارۆشنی و پێچ و پەناکردنە دەرەنجامی ئەوەیە حکومەتی بلێر نابەرپرسانەو گاڵتە جاڕانە رەفتار دەکات، بەتایبەتی چونکە بڕوای وایە نکوڵی کردن لە جینۆسایدی گەلێک هیچ سزایەکی بەدواوە نییەو لەو ڕێگایەشەوە دەتوانێت وەک دۆستێکی دڵسۆزی تورکیا بمێنێتەوە. ئەو پەیام و مەبەستە پێشترو لە ١٩٩٩ دا زۆر بەڕوونی دەرکەوتبوو، ئەویش کاتێک کە حکوومەتی بەریتانی لە میانەی وەڵامدانەوەیەکی (خانەی لۆردان) (house of lords) دا رایگەیاند: "بەهۆی نەبوونی بەڵگەی یەکلاکەرەوەی گومان هەڵنەگر لەسەر حکومەتی عوسمانی و ئەوەی کە لەو کاتانەدا بڕیاری دابێت ئەرمەنییەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی لەناو بەرێت، حکومەتی بەریتانی نەیویستوە رووداوەکانی ساڵانی ١٩١٥ و ١٩١٦ وەک (جینۆساید) بناسێنێت و دانی پیادا بنێت" (١٣٤) ئەگەر ئەو بیانووە راگەیەندراوە راست بێت- گوایە "بەڵگەی یەکلاکەرەوەی گومان هەڵنەگر" لەبارەی جینۆسایدی (١٩١٥) ەوە لەئارادا نییە- کەواتە دەبێ حکوومەتی بەریتانی بەنیاز بێت (راپۆرتی برایس)، (چێرچڵ)، (لوید جۆرج)، ئەو دیپلۆماتە ئەمریکییانەی لەکاتی بەکۆمەڵکوژیەکاندا بەسەرانسەری ئیمپراتۆریای عوسمانیدا بەکاری فەرمی بڵاوببوونەوە، (ئارمین ڤاگنەر)، وێنەگرەکەی هۆڵۆکۆستی ئەرمەنییەکان، زانای بەناوبانگ و هۆڵۆکۆستناس (ئیسرائیل چارنی)، شایەتحاڵە ڕزگاربووەکانی کۆمەڵکوژیەکان، ئەو سەدو پەنجا پرۆفیسۆرو زانا و مێژووناسانەی بەیاننامەیان لەبارەی کۆمەڵکوژییەکانی (١٩١٥) ەوە ئیمزا کردو بە (جینۆساید)ی حاشا هەڵنەگر ناساندیان، (دەبێ حکوومەتی بەریتانی- وەرگێڕ) هەموو ئەوانە بەدرۆزن بزانێت. گومان لەوەدا نییە کەوا نییەو هەموو ئەوانە لەسەر راستن. (رامسای)ی بارۆنی (کارتڤاڵە) کە ئەو روونکردنەوە درۆینەیەی سەرەوەی بە ناوی حکوومەتی بەریتانییەوە لەخانەی لۆردانەوە ئاراستەی رای گشتی کرد، ئەوەشی بە بیانوو هێنایەوە کە "زۆر دەگمەنن ئەو حکوومەتانەی تر ئەو رووداوە تراجیدیانەی ئەو دەورانەیان بە (جینۆساید) ناوبردبێت. بەڕای ئێمەش ئەوە لەجێی خۆیدایە (١٣٥) چونکە ئێمە وای تێدەگەین ئەوە ئەرک و کاری ئەم حکوومەتانەی ئێستا نییە بەسەر ئەو رووداوانەدا شۆڕ ببنەوە کە هەشتا ساڵ بەر لە ئێستا روویانداوەو لەو بارەیەوە حوکم و بڕیار بدەن (......). دەوجا کێ هەیە بچێتە ژێر باری هەڵوێستێکی لەو چەشنە؟".

بێگومان ئەو کەسە تۆنی بلێر نییە. لەوەش زیاتر لە بڕگەیەکی تری ئەو روونکردنەوەیەدا هەڵوێستی تر هەیە کە مایەی نیگەرانیی زیاترن (نیشانەیەکیشە بۆ رەفتار و هەڵوێستێکی تری بێمۆڕاڵیی حکوومەتی بلێر لەبارەی مێژووەوە)، واتە ئەو پێشنیارەی کە لەوێدا کراوە بۆ ئەرمینیا (١٣٦) و تورکیا "پێکەوە لە ڕێگای

گفتوگۆو دانوستاندنی هاوبەشەوە ئەو کێشەیە لەنێوان خۆیاندا چارەسەر بکەن (...). ئێمە ناتوانین ڕۆڵی هاوکارانەی دۆستانی هەردوولا وێنا بکەین ئەگەر بمانەوێ بەتایبەتی بچینە ژێرباری هەڵوێستێکی سیاسی ئەوتۆوە لەبارەی کێشەیەکەوە کە بۆ هەردوولایان زۆر هەستیارە". کەوا بوو دان پێدانان یان بەپێچەوانەوە نکوڵی کردن و حاشاکردن لە جینۆساید کراوە بەکێشەیەکی "سیاسی". بە کۆمەڵکوشتنیش بووە بە "ڕووداوەکان" بەپێی ئەو بۆچوونە حکومەتەکانیش ناتوانن شۆڕبنەوە ناو ڕووداوگەلێک "پێش پتر لە هەشتا ساڵ لەمەوبەر" ڕوویاندا بێ و هەڵوێست لەو بارەیەوە وەربگرن. بەو جۆرە ئەگەر لە ساڵی ٢٠٢٥ دا حکومەتێکی ڕاستڕەو لە ئەڵمانیا بێتە سەرکار- خوا بەو ڕۆژە نەکاو بمانپارێزێ- (١٣٧) و نکوڵی وحاشا لە ڕوودانی هۆلۆکۆستی جوولەکەکان بکات، ئیدی دەبێ ئەو کاتە حکوومەتی بەریتانی خۆی دوورە پەرێز بگرێ و ڕابگەیەنێت کە مەحاڵە بتوانێت هەڵوێستێک لەبارەی ئەو "ڕوداوانەوە"وەربگرێت کە هەشتا ساڵ پێشتر ڕوویانداوەو دەبێ کۆمەڵی جولەکەکان ئەو کێشەیە بەهاوبەشی لەگەڵ ئەڵمانیادا و لەنێوان خۆیاندا چارەسەر بکەن. ئەوە لۆجیکە ڕاستەقینەکەی ئەو قسەکەرە فەرمییەیە کە دەیەوێت میراتگرە تورکەبەهێزەکان و نەوەکانی تاوانکارە عوسمانیەکانی کۆمەڵکوژیەکان ئەو کێشە "هەستیارە" لەگەڵ نەوەکانی ئێستای قوربانییە ئەرمەنییەکاندا باس و چارەسەر بکەن.

بەریتانییەکان ئێستاکە تووشی ئەو خووە ئیسرائیلیە بوونە کە هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکان لە هۆلۆکۆستی جوولەکەکان بە تەواوەتی جیادەکەنەوە بەجۆرێک کەئەو شارەزاییەی ڕاوەدوونانی جوولەکەکان دەبێ وەک ڕووداوێکی تاقانە بمێنێتەوە کە لەگەڵ هیچ کۆمەڵێکی تری ئیتنیکیدا بەش ناکرێت (١٣٨). سەفیری ئیسرائیلی لە ئەرمینیا تا ئەو ڕادەیە بێحەیا بوو کە لە ٢٠٠٢ دا ئەو بۆچوونەی سەرەوەی دووپاتکردەوە (١٣٩). دوو ساڵ دوای ئەوەش سەفیری بەریتانی لە ئەرمینیا هەمان هەڵوێستی دەربڕی.

بێگومان ئەوە زۆر ئاسانە قەناعەت بە خۆت بهێنی کە تۆ لەسەر هەقیت. کاتێک کەتۆنی بلێر ئەوەی ڕەتکردەوە دان بە جینۆسایدی ئەرمەنییەکاندا بنێت، لە بەرامبەردا زنجیرەیەک وتاری توورەم بۆ (the independent) نووسی و تێبینی ئەوەم کردبوو کە ڕۆژی هۆلۆکۆست بەیادکردنەوەی کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکان دەبێتە ڕۆژێکی تایبەت بە گیروگرفتی جولەکە. بەڵێ... بەڵێ، هەر کاتێک وشەی هۆلۆکۆست بۆ جوولەکەکان بەکاربهێنرێ دەبێ بە (هێ)ی گەورە (H) (کاپیتاڵ لێتەر) بنووسرێ. من هەمیشە لەگەڵ ئەو ڕایەدا بوومەو

یەکەمین هۆلۆکۆست

لاریم لەوە نەبووە. بە کۆمەڵ کوشتنێکی قەبارە گەورەی لەو چەشنە (بۆ وەبیر هێنانەوە: هیتلەر شەش ملیۆن جوولەکەی لەناوبرد) شایانی ئەوەیە بە (هێ) ی گەورە بنوسرێت (holocaust). بەڵام من ئەوەش بەڕاست دەزانم کە هەر کۆمەڵکوژییەکی ڕەگەزەکانی تر. جا هەر ڕەگەزێکی مرۆیی بێت- شایانی ئەوەیە بە (هێ)ی گەورە بنووسرێت. هەر بەو جۆرەشم نووسیبوو لەو وتارە درێژەم دا کە لەلاپەڕەی ناوەڕاستینەی ڕۆژنامەکەدا بڵاوکرابۆوە. لەگەڵ ناسیاوێکی ئەرمەنیدا قسەم کردو پێم ڕاگەیاند کە کارێکی لەو چەشنەم کردووە. لەو پەیامەی مندا قسە لەسەر (هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکان) بە (هێ)ی گەورە کراوە. من چاوەڕوانی ئەوە نەبووم بەو خێراییە لەلایەن مردووەکانەوە بۆ لێپرسینەوەو سزادان بانگ بکرێم. چونکە هەر کە بابەتەکەم لە the independent دا بڵاوکرایەوە. (ئەو ڕۆژنامەیەی کە هیچ درێغی نەکردووە لە بەدواداچوون و توێژینەوەو وردبینی کردن لە گەندەڵی و خراپەکاریەکانی دژی خەڵک ڕوودەدەن، بەبێ گوێدانە ڕەچەڵەک و ڕەگەزو بیروباوەڕی قوربانیەکان) ئاماژەکانم بۆ هۆلۆکۆستی جوولەکەکان بەپیتی گەورەی (H) چاپکرابوو، کەچی هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکان تەنها پیتی بچووکی (h)ی بەرکەوتبوو. ئەو دۆستە ئەرمەنییەم بە پەستی و تووڕەییەکی چەپێندراوەوە پرسیاری لێکردم: "ئێی.... ڕۆربەرت.... دە پێم بڵێ ئێمەی ئەرمەنی چۆن و لە چ ڕێگایەکەوە دەتوانین ببین بە خاوەنی (هێ)ی گەورە (H)؟ چما تورکەکان بەشی پێویستیان لە ئەرمەنیەکان نەکوشتووە تا شایانی (H) ێکی گەورە بین؟ یان ئەوە هەر لەبەر ئەوەیە کە ئێمە جوولەکە نین؟" (١٤٠).

(١٤)

لەناو هەموو ڕۆژنامەو بڵاوکراوەکانی شانشینی یەکگرتوودا ڕۆژنامەی the independent لە ڕیزی هەرە پێشەوەدایە بۆ داواکردن لە تورکیا تاڕاستییەکانی تایبەت بە کوشتنی بەکۆمەڵی ئەرمەنییەکان ئاشکرا بکات. کاتێک سەفیری تورکی لە ئاب- ئۆگۆستوسی ٢٠٠٠ دا شکاتێکی فەرمی کرد، مەرجی ئەوەی دانا دەبێت لەو پێشانگایەی (مۆزەخانەی ئیمپراتۆریی جەنگ) (imperial war museum) لە لەندەن گۆڕانکاری لەو تێکستانەدا بکرێت کە ئاماژەیان تیادایە بۆ کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان (بێجگە لەناو هێنانی بە "کێشەیەکی ئازاربەخش و ئاڵۆز" (١٤١)، مەحمود ئاکات-ی دیپلۆمات نەیویستوە هیچی تر لەبارەی ئەوجینۆسایدەوە لە شکاتنامەکەیدا بڵێ). پاشان لەوتارێکی سەرەکی لە the independent دا نووسرا بوو: "ئیتر نازانی لەگەڵ ئەوەدا چی بڵێیت" (١٤٢). ئەوە (هەروەک لە ڕۆژنامەکەدا نووسراوە) وەک ئەوەیە "حکومەتی ئەڵمانی بلاوی بکاتەوە کە ژمارەیەک جوولەکە لەمیانەی دووەمین جەنگی جیهانیدا گیانیان لەدەستداوە، ئەوەش بخاتە ئەستۆی بڵاوبوونەوەی درمە پەتایەکی کوشندە یان وەک ئاکامێکی ئاسایی شەڕو پێکادان لێکی بداتەوە".

بەڵام پێدەچوو تەنانەت (مۆزەخانەی ئیمپراتۆریی جەنگ)یش خەریکی خۆ گونجاندن بووبێت بەلای تورکیادا. نزیکەی ساڵێک دوای ئەوە کاتێک پێشانگای ساڵانە ڕێکخرا، لەژێر ناونیشانی سەرنجڕاکێشی (تاوانی دژی مرۆڤایەتی) (crimes against humanity) دا (واتە ڕێک هەمان ئەو دەربڕینەی لە ١٩١٥ دا لە پەیوەند بە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکانەوە بەکارهێنرابوو)، لەناو بەشە ئەرمەنییەکەی مۆزەخانەکەدا پانێڵێکی تەواو گەورە بۆ نکوڵی کردنی تورکی تەرخان کرابوو لەو بە کۆمەڵکوشتنانەی گوایە جارێک لەجاران ڕوویانداوە. یەکێک لە خوێنەرانی ئێمە پاش سەردانێکی بۆ مۆزەخانەیەک کە تەرخانکرابوو بۆ ئەو

موسوڵمانە تورکە کوژراوانەی شاری (یەشیلیایلا) (yesilyayla) لەلایەن ئەرمەنییەکانەوە، نووسیبووی: "ئەوەی تۆقێنەرو مایەی شۆکە ئەو کەسانە (واتە تورکەکان) ڕێک دەستیان بەسەر هەمان تێرمینۆلۆجی (زاراوە سازیی زانستی)دا گرتووە کە ئێمە لەبارەی هۆلۆکۆستی جولەکەکانەوە بەکاری دەهێنن و ئەوەی ئێستا نەک بۆ بەکۆمەڵکوشتنی ئەرمەنیەکان، بەڵکو بۆ خودی تورکەکان بەکاردەهێنرێ لەبەرگی قوربانیانی کۆمەڵکوژیدا" (١٤٣). تورکیا هەوڵی تەواوی خۆی داوە بۆ کەمبایەخکردن و گومان خستنەسەر ڕەسەنایەتی بەڵگە فۆتۆییەکانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان، ئەویش لە ڕێگای داواکردن لە (هوڵتۆن گێتی) (hulton getty)ی کۆکەرەوەی بەڵگە فۆتۆییەکان بۆ دەرهاویشتن و وەلاوەنانی ئەو (٣) سێ فۆتۆ بەناوبانگەی کوژراوە ئەرمەنییەکان نیشان دەدەن کە یەکێکیان پۆرترێتێکی زۆر سەرنجڕاکێشی ساڵی ١٩١٥ی (ئارمین ڤاگنەر)ی بوێری ئەڵمانیە کە تیایدا لاشەی کچێکی ئەرمەنی و دوو کوڕە منداڵ نیشان ئەدات لەناوەندی زبڵخانەیەکدا فڕێ دراون. هەموو ئەو هەوڵ و کۆشش و داوایانەی تورکیاش بە بیانووی ئەوەیە هیچ شتێک لەئارادا نەبووە بەناوی جینۆسایدەوە. ڕاستە (هۆلتۆن) وێنەکانی لابرد، بەڵام بەڕێوەبەری گشتیی شاندە نوێنەرایەتییەکە (ماتیۆ بوتسۆن) (Mathew butson) دوای (٣) سێ ڕۆژ ئەو شکات و ناڕەزایەتییەی تورکەکانی ڕەتکردەوە. ناوبراو وتی: "من گومانم لەوە هەیە تورکەکان بۆ مەبەستی داواکردنی ئەندامەتی لە یەکێتی ئەوروپیدا بیانەوێ مێژووی خۆیان (پاک بکەنەوە). بەڵام ئەوە ئەو ڕێگایە نییە کە ئەوان بتوانن کێشەکەی پێ چارەسەر بکەن".

لەوڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا ئەرمەنییەکان داوای ئەوەیان کرد لەلایەن ئەو کۆمپانیا ئەمریکیانەوە قەرەبوو بکرێنەوە کە کەس و کارو خێزانەکانیان- ئەوانەی لە ١٩١٥ دا کوژراون- لای ئەو کۆمپانیانە ژیانیان تامین کردبوو. بۆ ڕزگار بووانی هۆلۆکۆستی جوولەکەکان چل ساڵ درێژەی کێشا تا لە لایەن ئەو جۆرە کۆمپانیانەی دابینکردنی ژیانەوە چارەسەری لەسەرە خۆیان بۆ دۆزرایەوە. بەڵام بۆ ڕزگاربووان و نەوە زیندووەکانی هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکان چارەسەرو بڕیارێکی لەو چەشنە هەشتاو پێنج ساڵی خایاند. کۆمپانیای ئەمریکی بۆ دابینکردنی ژیان (دڵنیایی ژیان) (new york life insurance) دوای دەعوایەکی قەزایی کۆمەڵێک ئەرمەنی لەسەر ئەوە پێکهاتن (٢٠) بیست ملیۆن دۆلار قەرەبوویان بدرێتەوە، بەڵام تەنانەت لەو ئانەشدا بەڕێوەبەری کۆمپانیاکە (سای ستێرنبێرگ) ئەوەی ڕاگەیاند کە یەک لەسەر سێی داوا داراییەکان پاش کوشتنەکان (بەسەرچوونە). ئەوەش ئەو زمانە (بێلایەن)ە یاساییەیە کە تەواو بە دڵ و زەوقی تورکیا بوو. لەکاتی خۆیدا ویستراوە

قەرەبوویەکی دەستبەجێ بدرێتەوە. ناوبراو لەو بارەیەوە وتی: "ئەوە روون بوو کە بەشێکی زۆری مەعمیلە ئەرمەنیەکانمان (واتە ئەوانەی لای کۆمپانیاکە ژیانیان تامین کردبوو- وەرگێڕ) لەکاتی رووداوە تراجیدیەکانی ١٩١٥ دا مردوونە". مردوونە؟ رووداوە تراجیدیەکان؟ دیار بوو ژمارەیەک لە شرکەتەکانی تامینی ژیان لە وڵاتە یەکگرتووەکاندا هەر لەسەرەتاوە نەیانویستوە قەرەبوو بدەنەوە چونکە بە قەولی ئەوان "هیچ کەسێک نەبووە بێتە پێشەوە" تا داوای قەرەبوو بکاتەوە. (ئەندرێ کێڤۆرکیان) (Andrew kevorkian) کە ئەگەر قسە لەسەر ١٩١٥ بێت یەکێکە لە هەر سازش نەکەرەکانی ئەرمەنییە بەریتانییەکان، پرسیاری کرد: "چما ئەوان چاوەڕوانی چی بوون؟ ئایە دەیانەویست تورکەکان نامەیەکیان بنووسیایە لە چەشنی "بۆ هەر کەسێک کە ئەم نامەیە دەخوێنێتەوە"- لەگەڵ تۆمارکردنی ڕۆژو کات و مێژووی روودانی کوشتنەکە، ئەویش بۆهەر تاکێک لەو ژن پیاوو منداڵانەی کە خۆیان کوشتوویانن؟".

کاتێک کە رەوەندی ئەرمەنی لە وڵاتە یەکگرتووەکاندا پرسیاریان لە (جۆرج دەبلیو بوش) کرد سەبارەت بە سیاسەتی ناوبراو لەبەرامبەر جینۆسایدی ئەرمەنییەکان ئەگەر هاتوو بە سەرۆک هەڵبژێردرا، ناوبراو لە وەڵامدا لە ١٩ی شوباتی ٢٠٠٠ دا رایگەیاند: "ئەرمەنیەکان کرانە قوربانیی شاڵاوێکی کۆمەڵکوژیی (......)، یەکێک لەو تاوانە تۆقێنەرانەی سەدەی بیستەم کە تاوانگەلێکی زۆری لە دژی مرۆڤایەتی تیادا ئەنجامدراوە. ئەگەر من بە سەرۆک هەڵبژێردرێم بایەخی تەواو بەوە ئەدەم ئەم گەلەی ئێمە بە شێوازێکی راست و گونجاو دان بەو ئازارە تراژیدیانەی گەلی ئەرمەنیدا بنێت". کاتێک بە سەرۆک هەڵبژێردرا (بوش) ئەو ئازایەتیەی لە دەستدا و لەو بەڵێنەی پاشگەز بۆوە کە بەرەوەندی ئەرمەنیدا بوو، هەر زووش گەڕایەوە سەر بەکارهێنانەوەی تێرمینۆلۆجیە تۆقیوە بێلایەنە باوەکان.

کاتێک لە ٢٤ی ئەپریلی ٢٠٠١ داو لەیادی هەشتاو شەشەمین ساڵەی کۆمەڵکوژییەکاندا گوتاریدا، جۆرج بوش چیتر زاراوەی (جینۆساید)ی بەدەمدا نەهات. لەجیاتی ئەوە ئەم جۆرە دەربڕینانەی بەتایبەتی بەکارهێنا: "یەکێک لە تراجیدیا گەورەکانی مێژوو"، "کوشتنە شەرمهێنەکان"، "ئەو تراژیدیایەی مۆرکی سەرمێژووی گەلی ئەرمەنی پێکدەهێنێ" و "چارەنووسی تاڵی ئەرمەنییەکان لەکۆتایی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا".

ساڵێک دوای ئەوە، لەهەمان ڕۆژدا، بوش جینۆسایدی بە "تراژیدیایەکی ترسناک" ناوبردو باسی "کوشتنە تۆقێنەرەکان"کرا، بەڵام لەوە واوەتر قسە تەنها لەبارەی "تیاچوونی ژمارەیەکی زۆرو لە دەستدانی ژیانەوە" دەکرا. دیسانەوە هیچ

شتێک لەبارەی "جینۆساید"ەوە نەوترا، تەنانەت تێبینیەکی نارۆشنی لەم چەشنەی خوارەوەشی راگەیاند؛ واتە "ئەو برینانەی وەک مایەی ئازار بەخشین دەمێننەوە بۆ خەڵکی ئەرمینیاو تورکیاو بۆ هەموو جیهان" لە ئەپریلی ٢٠٠٣ شدا دەربڕینەکان بوونە "تراژیدیایەکی تۆقێنەر" و "کارەساتێکی گەورە" ئەوەی کە (لەبەر هۆیەکی پەنهان کە بوش تەنها بۆ خۆی دەزانێت چییە) لە شێوەی "خەمێکی قووڵ بۆ خۆیان و بۆ دراوسێ تورکەکانیان" خۆی دەنوێنێ کە "تا ئێستا بەدوایانەوەن". ئەمە ئیتر ئەوپەڕی گاڵتەجاڕییە. حکوومەتی تورکی بەردەوام خەریکی ئەوە بووە نکوڵی و حاشا لە جینۆسایدەکە بکات- و هەرگیز خەریکی ئەوە نەبووە خەمی قووڵ لەو بارەیەوە بخوات. لە گفتوگۆیەکدا لەگەڵ (کۆمیتەی نیشتمانی ئەرمەنی لە ئەمریکا)دا جۆرج بوش وێرای بانگەوازەکانی بۆ "شەفافیەتێکی ئەخلاقی" لەبارەی کێشە نێودەوڵەتییەکانەوە، "خۆی خستە ژێر باری فشاری حکوومەتێکی دەرەکیەوە کە سەرۆکی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای ناچار کرد دابەزێتە ئاستی نزمی بەکارهێنانی تێرمینۆلۆجییەکی فرت وفێڵاویانە بۆ خۆدزینەوە لەناو لێنانی جینۆسایدی ئەرمەنیەکان بەناوە ڕاستەقینەکەی خۆی (.....)" (١٤٥).

بۆ وەبیر هێنانەوە: ئەوە هەر هەمان سەرۆک بوو کە مەبەستی بوو "جەنگی دژە تیرۆر" بەرپا بکات، ئەوەی کە وای دەزانی جەنگی لە دژی "شەڕ" (پێچەوانەی خێر- وەرگێڕ) بەرپا کردووە، بەڵام کاتێک رووبەڕووی ئەو بەڵگە حاشا هەڵنەگرانەی ئەو (تیرۆر) و (شەڕ)ە کرایەوە کە ئەمریکیەکان ئەنجامیاندابوون و زۆر لە قەبارەی ئەو (تیرۆر) و (شەڕ)ە گەورەتربوون کە لە دژی ئەمریکا ئەنجامدرابوون، ترسنۆکانە خۆی لە ڕاستیەکان گێل کرد. هەندێک جار وا دێتە بەرچاو جینۆسایدی ئەرمەنییەکان- بۆ زۆربەی وڵاتانی جیهان- زۆر مەترسیدار تر بێت لەوچەکە کۆکوژانەی (بوش) و (بلێر) لە پەیوەند بە عیراقەوە درۆیان لەبارەیەوە کرد (١٤٦). لەم لێکچوواندنەدا دونیای واقیعی- کردەیی ئەوە دەسەلمێنێ و نیشان ئەدات کە ئەوە تورکەکانن بە بوش و بلێر دەڵێن: ئێوەیان لەگەڵماندان یان دژمانن. ئەو پیاوانەش هەردووکیان خۆیان بەلای تورکەکاندا خستووەو نکوڵی و حاشا لەمێژوو دەکەن.

ئێستا ئیتر کاتی ئەوە هاتووە خۆرۆچکەیەکی (١٤٧) زستانەی خەمهێن بەسەر ئەو هەڵوێست و کاردانەوە پەژارە ترسنۆکانە ترسناکەی ڕۆژئاوادا هەڵبێت کە لە هەمبەر یەکەمین هۆلۆکۆستی سەدەی بیستەمدا هەیانە. کۆمەڵکوژیەکانی ١٩١٥ کە "یادکردنەوەی کاریگەر"ی لە ١٩٩٦ دا لە کەنیسەی (وێتمنیستەر- بەریتانیا) بۆ ڕێکخرا (١٤٨)، کرایە بابەتێکی هونەری بۆ مۆنۆمێنتێک. لەلایەن (میشێل ماین) (Michael mayne) ی سەرۆکی خانەنشین کراوی کۆڕی کەنیسەیی (١٤٩)

ویستمنیستەرەوە هونەرمەندێکی ئێرلەندی راسپێردرا مۆنۆمێنتەکە لەسەر بەرد هەڵبکۆڵێ کە پاشان لەپێش دەروازەی ڕۆژئاوای کەنیسەکەدا دانرا. لەسەر بۆردی مۆنۆمێنتەکە نووسراوە: "بۆ یادی هەموو قوربانیانی بێتاوانی سەرکوت و زەبرو زەنگ و جەنگ". لەسەر لێوارە ستوونیەکەی چوارچێوەکەشدا نووسراوە: "ئەی ئەوانەی بێرەدا تێدەپەڕن: ئەمە بۆ ئێوە هیچ واتایەک دەبەخشێ؟" بە ئامادەبوونی کۆمەڵێک لە ژنان و پیاوان کە لە کەمپی (ئاوشڤیتز)ی نازیەکان و لەڕواندا، بۆسنە، سیبیریا و ئەرمینیادا ئازارو ئەشکەنجەیان بینیبوو، شاژنی بەریتانیا خاتوو ئیلیزابێت (elizabeth) پەردەی لەسەر بەردەمۆنۆمێنتەکە هەڵدایەوە. لەناو بەشداربووەکاندا (یەرڤانت شێکەردێمیان) (yervant shekerdemian)ی (٨٩) هەشتاو نۆ ساڵان ئامادەبوو کە لە گەنجیدا بە تاقیکردنەوەی تاڵی بەکۆمەڵ کوشتنەکاندا تێپەڕیبوو و بەشی زۆری کەس و کارو خزمەکانی لەو جینۆسایدەدا لەدەستدا بوو.

پاش تێپەڕبوونی چەندین مانگ بەسەر ئەو شێوازە درێژەی نکوڵی کردن لە راستییە مێژووییەکان، لە ئەنجامی زنجیرەیەک کۆبوونەوە و خۆنیشاندانی جەماوەری، حکومەتی بلێر ناچار کرا لە دواهەمین چرکەساتەکاندا ڕێگە بەوە بدات پتر لە بیست ئەرمەنی ئامادەی یادکردنەوەی یەکەمین (ڕۆژی هۆلۆکۆست) ببن کە لە ٢٠٠١ دا ڕێکخرا.

هەر لەو دوا چرکە ساتانەدا (یان عەرەب گوتەنی: لەکاتی لە دەستچوودا- وەرگێڕ) بەر لە دەستپێکردنی مەراسیمی یادکردنەوەکە، (شێکەردێمیان) و یەکێکی تر لە ڕزگاربووانی جینۆسایدەکە بەناوی (ئانیج بۆ دۆسیان) (anig bodossian)ەوە بانگهێشت کرابوون. گەورە پیاوی ئایینی و ئۆسقوفی ئەرمەنییەکان هاوشانی گەورە پیاوانی تری ئایینی شوێنی بۆ دیاریکرابوو کە حاخامی جوولەکەکان (سەرۆکی ئایینی جوولەکەکان) یەکێک بوو لەوانە، هەروەها ئۆسقوفی ئەرمەنییەکان یەکێک بو لەو کۆمەڵە کەسایەتیانەی کە پێش تۆنی بلێر و سیاسەتوانەکانی تر خرابوون بۆ هەڵکردنی مۆمەکانی یاداوەریەکە.

دوای ئەوە بە ماوەیەکی کورت ڕووداوێکی نائاسایی لە تەلەفزیۆنی تورکییەوە ڕوویدا. نووسەرو مێژوو ناسێکی تورک، (تانەر ئاکچام) (taner akcam) گەلی تورکی لەبارەی راستییەکانی جینۆسایدی ١٩١٥ ی ئەرمەنییەکانەوە هۆشیار دەکردەوە. لەبەردەم جەماوەرێکی لۆکاڵیی تەلەفزیۆندا ئامۆژگاری ئەوەی دەکردن کە دەبێ داوای لێبوردن بکەن (لەگەڵی ئەرمەنی- وەرگێڕ). وتی: "ئێوە ئەگەر نەشتوانن ئەو ڕووداوانە بە جینۆساید ناوبەرن، خۆدەتوانن ئەگەر بتانەوێ ناوی

(کۆمەڵکوژی) لێبنێن. بەڵام هەرچۆنێک بووبێت ئەوە تاوانێکە لەدژی مرۆڤایەتی (.....). داوای لێبوردن لەگەڵی ئەرمەنی بکەن و (.....) ئەوە نیشان بدەن کە بیروباوەڕێکی نائاسایی و جیاوازیی راوبۆچوونی سیاسی چیتر لە تورکیادا بە تاوان ناژمێردرێ".

من باوەڕ بەوە ناکەم جەماوەری تورکی ئەزیەتی ئەوە بکێشن و گوێ بۆ ئەو شتە خیانەتکاریانە رادێرن. (مەبەستی نووسەر ئەوەیە کە هەرپشتگیری کردنێک بۆ ئەرمەنیەکان لە ڕوانگەی جەماوەری تورکییەوە کە ڕەگەزپەرستی لە دەمارەکانیاندایە بە خیانەت لێک ئەدرێتەوەو وا بە ئاسانی ئەو بیروباوەڕانەیان ناگۆڕن کە ئەرمەنیەکان خیانەتکار بوونەو بەحەق کوژراون- وەرگێڕ).

بەو جۆرە ئەو چاوپێکەوتن و گفتوگۆ تەلەفزیۆنییە شەش سەعاتییە تاڵەی لەگەڵ (ئاکچام) دا سازکرابوو، لەناوەڕاستی پەخش کردنیدا لە ٣ی شوباتی ٢٠٠١ دا کوتوپڕ بڕدرا. لە پەیوەندییەکی تەلەفۆنی لەگەڵ ستۆدیۆکەدا دەنگێکی فەرماندەر (امر) کە دەبێ فەرمانەکەی دەستبەجێ جێبەجێ بکرێ، هاتەگۆ و وتی: "ئێوە بە چ جورئەتێکەوە ڕێگا بە پیاوێکی ئاوها ئەدەن قسان بکات؟ دەمی داخەن!..." بەڵێ، ئەوە دەنگی (سەمرا ئۆزال) (semra ozal) ی بێوەژنی (تورگوت ئۆزال) (turgut O.)ی سەرۆکی پێشووی تورکیا بوو. بەڵام دکتۆر ئاکچام بەو هەڕەشەیە کۆڵی نەداو گوتی: "ئێمە تا ئەو کاتەی خۆمان لە تاوانکارانی ئەو تاوانە کە بێگومان جینۆساید بووە خۆمان بێبەری و خاوێن نەکەینەوە، دەبێ هەمیشە باری قورسی تاوانەکە لەگەڵ خۆماندا هەڵگرین".

بەدرێژایی ئەو بەرنامە تەلەفزیۆنییە ئاکچام تێرمە تورکییەکەی جینۆسایدی بەکاردەهێنا کە وشەی (سۆیکیریم) (soykirim)ە.

هەروەها وتی: "ئەو برگەو ڕستە سواوانەی هەمیشە دەوترێنەوە لە چەشنی (ئێمە تاوانبارنین) و هاوشانی ئەوەش تاوانبار کردنی خودی ئەرمەنییەکان، واتە قوربانیەکان، هیچ لە قازانج و بەرژەوەندی باڵای تورکیادا نین". ئاکچام لە دیبانەکەیدا ئاماژەی بۆ کەسی کەمال ئەتاتورک کرد وەک بنیاتنەری دەوڵەتی تورکی کە لە ٢٣ی ئەپریلی ١٩٢٠ دا (١٥٠) ئیستینکاری "بەکۆمەڵکوشتنی ئەرمەنییەکان"ی کردو بە تاوانێکی "شەرمهێنەر" ناوی برد بوو.

حیکمەت چیچەک (hikmet cicek) سەرنووسەری ڕۆژنامەی ئایدنلیک (aydinlik) دەستبەجێ لەوتارێکدا ناوی (ئاکچام)ی بە (خاین)برد. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕۆژنامەوانی تر هەبوون. کە ئازایەتی زۆریان نیشاندا. (ئێرتوگرول ئۆزکۆک) (ertugrul ozkok)ی ستوونووس لە ڕۆژنامەی (میللیەت) دا هەمان ڕۆژ

نووسیبووی جێبەجێکەرانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان، "واتە پۆلپۆتەکان، بێریاکان و ستالینەکانی ئێمە پێکدەهێنن (١٥١) و هەرچەندە زووتر جاڕی بەرپرسیارەتییان لە جێبەجێکردنی ئەو تاوانانەدا بدەین ئەوەندە زووتر دەرفەتی ئەوەمان دەبێت خۆمان لەژێر باری ئەو قامچییەی تاوانبارکردن بەجینۆساید رزگار بکەین".

نزیکەی سێ ساڵ دوای ئەو دیباتە تەلەفزیۆنییەی ئاکچام پتر لە (٥٠٠) پێنج سەد کەس لە توێژی ڕۆشنبیران- مامۆستایانی دانشگا، نووسەران، ڕۆژنامەوانان و کارمەندان و هەڵسوڕاوانێک کە لەبواری بەرگری لەمافەکانی مرۆڤدا چالاک بون- خۆپیشاندانێکیان ڕێکخست، ئەویش لە دژی تەعلیماتێکی نوێی دەزگای پەروەردەیی لەتورکیادا لەبارەی کارنامەیەکی تازە بۆ وانەی لە قوتابخانەکاندا کە تیایدا داوا لە مامۆستاکان کرابوو بە توندی وەڵامی فێرکارەکان بدەنەوە سەبارەت بە تۆمەتە هەڵبەستراوەکان و درۆو دەلەسە بێبنەماکانی ئەرمەنییەکان. هەرچۆنێک بووبێت ئەوە یەکەمجار نەبوو کە ڕۆشنبیرانی تورکی لە دژی رژێمەکەی خۆیان بجووڵێن و ڕووبەڕووی ببنەوە. لەمانگی مارتی ١٩٩٤ دا (٣) سێ تورک (١٥٢) لە ئیستانبوڵ راوەدوو نران بەهۆی وەرگێڕان و چاپێکی پانزە هەزار تیراژیی کتێبێکی فەرەنسی لەبارەی جینۆسایدی ئەرمەنیەکانەوە. کتێبەکە لەمانگی کانوونی دووەمی ئەو ساڵەدا لەلایەن دادگای ئاسایشی دەوڵەتەوە ژمارە سێی لە ئیستانبوڵ قەدەغەکرابوو، هەر سێ کەسەکەش بە "وروژاندنی جەنگ، رەگەزپەرستی، پەرتکردنی سەروەریی نیشتمانی و لاوازکردنی سەروەریی هەرێمایەتی دەوڵەتی تورکی" تۆمەتبار کران. کۆمەڵێک یاسا ناسی ئەرمەنی کەمپینێکیان بۆ بەرگری لەو سێ تورکە ڕێکخست.

(١٥)

لەماوەی هۆڵۆکۆستی جولەکەکاندا هەر ئەوانە بوون گیانی خۆیان دەختە ئەوپەڕی مەترسییەوە بۆ ڕزگارکردنی جوولەکە کە هەر جولەکەکانی ئەوروپا بۆ خۆیان ناویان لێنابوون "کافرە داد پەروەرەکان"، واتە ئەو ژن و پیاوە ناجوولەکانەی لەسایەی دەسەڵاتی داگیرکەرانەی نازیەکان لەزۆر وڵاتی ئەورووپیدا ڕۆڵی سەرەکییان هەبوو لە حەشاردانی جوولەکە.

ڕۆحی گرووپێکی تریش لە فریاد ڕەسەکان بەسەر لاپەڕەکانی ڕاپۆرتە ئەستوورەکەی (برایس)دا باڵە فڕەیانە کە لەبارەی هۆڵۆکۆستی ئەرمەنییەکانەوە نووسرا بوو. دوو شایەتحاڵی ئەمریکی ئەوەیان تۆمار کردووە کە چۆن (تەحسین بەگ)ی والی (یان فەرماندار)ی (ئەرزەروم) فەرمانی بەدەست گەیشتبوو کە "دەبێ هەموو ئەرمەنیەکان لەناوببرێن. تەحسین بەگ ئەو فەرمانەی جێبەجێ نەکردو ئەوەی بە ئاشکرا پێوە دیار بوو بە تەواوەتی پەست و توڕەیە لەو ڕەفتار خراپییەی بەرامبەر بە ئەرمەنیەکان ئەکرێت، بەڵام سەرەڕای ئەوەش لە ژێر زەبری هێزێکی جەبریدا و لەسەرووی ئیرادەو ویستی خۆیەوە ناچار بووە لەگەڵ ڕووداوەکاندا بڕوات و ملی بۆ بدات" (١٥٣).

ئەرمەنییەکان بۆ خۆشیان لە قوتابخانەکانیاندا ئازایەتی (جەلال پاشا)ی فەرمانداری (حەلەب) دەبیستن و دەگێڕنەوە، ئەو جەلال پاشایەی کە فەرماندار بوو نەک جەللاد، ئەوەی کە دەیوت "ئەوە مافێکی سروشتی هەر کەسێکە کەبژێت" هەزاران کەسی لە مەرگ ڕزگار کرد. بەڵام ئەوە پیاوێکی تری کورتە باڵا بوو وەک پیاو چاکێکی تورک کەناو بەناو لەناو ڕاپۆرتەکەی برایسدا ڕۆڵێکی پرشنگداری دەگێڕا. لەکاتی کۆچ پێکردنەکاندا بەرەو راسولعەین، (ماریتزا کەجەجیان) (meritza kedjedjian) شایەتحاڵێکی چاوێنی بوو بەسەر دەستدرێژییەکانی کوردەکانەوە بۆ سەر کچ و ژنە گەنجەکان. پاشان نووسیویەتی: "کاتێک کە ویستیان کچێکی

تریش بەرن، داوام لە (عومەر چاوش) کرد یارمەتیمان بدات کە پیاوێکی خەڵکی شاری ماردین بوو" (١٥٤). "تێبینی ١٥٤ی وەرگێڕ: من بڕوام وایە ئەو (عومەر چاوش)ە کورد بووە چونکە خەڵکی ماردین بووە، نەک تورک وەک شایەتحاڵەکە تێی گەیشتووە. تاکو ئێستاش ئەگەر تورکێک بەهۆی وەزیفە کارگێڕیەکەیەوە کە داگیرکارانەیە لەشارێکی کوردستاندا بژێت و بۆ ئەو ماوەیەی وەزیفەکەی لەوێدا نیشتەجێ بووبێت بەخۆی ناڵێت خەڵکی ئەو شارەم (لە چەشنی ماردین)، بەڵکو شوێنە ئەسڵییەکەی خۆی دەڵێت کە لێوەی هاتووە).

چاوش نیشانەی ئەوەیە کە ئەو پیاوە سێرجێنت (عەریف) ێکی تورکی بووە (١٥٥). "تێبینی ١٥٥ ی وەرگێر: عەریفێکی تورکی بووە بە واتای ئەوەیە عەریفێک بووە لە سوپای تورکیدا یان لە هێزی جەندرمەدا، ئەوەش مەرج نییە تورک بووبێ". مارتیزا لە گێڕانەوەکەیدا بەردەوام دەبێ و دەڵێ: "دەستبەجێ پێشی پێگرتن و نەیهێشت کچەکە لەگەڵ خۆیاندا بەرن (.......). کوردەکان ئەو شەوە لە گوندە ئابلۆقە دراوەکاندا هێرشیان کردە سەرمان. عومەر کە لە ئێمە بەرپرسیار بوو بەپەلە چووە سەر تەپۆڵکێک و وەعزێکی ئاگرینی بە کوردی (١٥٦) بۆیاندا و پێی وتن کە نابێ تەعدا لە ئێمە بکەن. ئێمە برسی و تینوو بووین، ئاوی خواردنەوەشمان لانەبوو، عومەر هەندێک لە دەبە بەتاڵەکانی بردو لەسەرچاوە ئاوێکی دوور ڕا ئاوی بۆ هێنایین (.........) ژنی شووبراکەم (...) ئەو شەوە منداڵێکی بوو. بەیانی ڕۆژی دواتر دەبوا دیسانەوە بکەوینە ڕێ. سێرجێنت عومەر ڕێگەی دا چەند ژنێک بۆ یارمەتی ئەو ژنەی شووبراکەم لای بمێننەوە. پاشان وڵاخێکی بارهەڵگری بۆ دایک و منداڵە نۆزادەکەی دابینکرد و بە سەلامەتی گەیاندنییە لای ئێمە". "تێبینی ١٥٦ی وەرگێڕ: لە دەقەکەدا و لەسەر زمانی شایەتحاڵەکەوە هەر بەو جۆرە نووسراوە (بە پەلە چووە سەر تەپۆڵکێک و وەعزێکی یان گوتارێکی ئاگرینی بە کوردی بۆیان دا...) و ئێمە هیچ دەسکاریمان نەکردووە. ئەوەش بەڵگەیەکی تری حاشا هەڵنەگرە کە ئەو عەریفە کورد بووە نەک تورک، چونکە مەحاڵە تا ئێستاشی لەگەڵدا بێت سەربازێکی لەشکری داگیرکەر (تورک بێت یان فارس یان عەرەب) بتوانێت بەکوردی گوتار بۆ کۆمەڵێک خەڵک بدات. دیارە مەبەستی من ئەوە نییە لە هەڵوێستێکی دەمارگیرانەی نەتەوە پەرستانەی بەرتەسکەوە نکوڵی لەوە بکرێت کە کوردی شڕەخۆر، جاش و مورتەزەقە دەستیان لە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکاندا نەبووە، بەپێچەوانەوە، ئەو میللەتە عەزیزەی ئێمەش ئەو کردەوە قێزەوەنانەیان ئەنجام داوە... لانی کەم هیچ نەبێ ئێمە بۆ خۆمان لە ئەنفالەکاندا ئەوەمان بینیوە و هەموومان شایەتحاڵین کە نزیکەی یەک لەسەر حەوتی میللەتەکە، واتە نیو ملیۆن

کەس جاش بوونەو بەشێکی زۆریان ڕاستەوخۆ یاناراستەوخۆ لە دژی گەلەکەی خۆیان بەشداری تاوانی قێزەونی جینۆسایدیان کردووە. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوەشدا مانای ئەوە نییە کە لەناو کورددا (وەک هەر گەلێکی تر) پیاو چاکی چەشنی (عومەر چاوش) نەبووبێ کە لەو چرکە ساتە یەکلاکەرەوانەدا ویژدان و غیرەت و شەهامەتیان جووڵا بێ".

ئایا دەکرێ لەناو ئەو مەیدانە خوێناویانەی هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکاندا وێنای چیرۆکێکی لەوە بەسۆزترو وروژێنتر بکەین؟ هەر لێرەوە دەگەڕێمەوە سەر پرسیارە سەرەتاییەکەی خۆم. ئایە نابێ ئەرمەنییەکان یادی ئەو هەموو تورکە بوێرانە بکەنەوە کە بەشداری خەم و ئازاریان بوونەو پەیڕەوی فەرمانەکانیان نەکردووە؟ هەرچەندە ژمارەی ئەو جۆرە تورکانە (هەروەها ئەو جۆرە کوردانە- وەرگێڕ) بەداخەوە زۆر کەمبوونە، پێویستە ئەرمەنییەکان نکوڵی لە ڕووە مرۆڤایەتییەکەیان نەکەن. دەوجا تورکەکان چ کاردانەوەیەکیان لەو بارەیەوە دەبێ؟ ئایا دژی ئەوەش دەوەستنەوە کە ڕێز لەو قارەمانێتیەی هاوڕەگەزەکانیان (یان لەو قارەمانێتیەی هاووڵاتیەکانیان- وەک کوردەکان- وەرگێڕ) بگێرێت؟ یان بە چاولێکردنی ئازایەتی ئەوانەو یادکردنەوەیان، دەستبەجێ جینۆسایدی ئەرمەنیەکان وەک ڕاستییەکی حاشا هەڵنەگر پەسەند بکەن؟ (تانەر ئاکچام) شایانی دەستپێشخەرییەکی لەوجۆرەیە هەروەکو چۆن عەریف عومەر شایانیەتی.

بەهەمان شێوەی ئەرمەنییەکان. لە ساڵی ٢٠٠٢ دا (ئارام کێڤۆرکیان) (aram kevorkian) ڕیپۆرتاجێکی بۆ ڕەوانە کردم لەبارەی سەردانێکیەوە بۆ شاری (چەنکۆش) (chunkoush) کە شارێکی ئەرمەنییە لە تورکیاو (کارنیگ) (karnig)ی باوکی لەوێ لەدایک بووە، لەوێدا پاشماوەی خانووە وێرانەکانی ئەرمەنیەکانی پێش نەوەد ساڵی بینیوە لەگەڵ وێرانەی دوو کەنیسەی ئەرمەنیدا. هەروەها سەردانی ئەو شێوە تەنگەبەرەی ناو شاخەکانی ئەو نزیکانەی کردووە کە لە ئەپریلی ١٩١٥ دا هاوشاریەکانی تیادا کوژراون. گوتی: "ئەرمەنییەکان لەوێدا ناچارکراون جلەکانی بەریان داکەنن، ئەوجا پەلبەستکراون و سەریانبڕیون یان بەتەور و باڵتە مێشکیان پژاندوون و پاشان لاشەکانیان هەڵدێراوەتە قووڵایی شیوەکەوە" (١٥٧).

کێڤۆرکیان لەو شوێنەوارە وێرانەیەدا قەسیدەی (بەردە پیرۆزە) (lapis lazuli)ی شاعیری ناودار (ییتس) (yeats)ی بیر کەوتۆتەوە:

هەموان هاتن، پیادە یان بەسواری ئەسپ
بەسەر پشتی ئێسترەوە (١٥٨)، کەرو حوشتر، یان بە بەلەم
شارستانیەتە کۆنەکان شمشێرەکانیان لەکالآن هێنایە دەر.
ئەوجا خۆیان و داناییەک کە هەیانبوو لەناوچوون:
چیدی بەهرە هونەریە دەستیەکانی (کالیماکۆس) نەمان،
مەڕمەڕ دەرخستن لە شێوەی (برۆنز)دا،
ئەوەی پەردەی دروستدەکردو لەبەر شنەبای دەریادا
یان لالەی چراشووشەکان دەشەکایەوە،
لەوێنەی قەدی باریک و بالآی دارخورمادا،
تەنها ڕۆژێک بەرگەیان گرت،
هەمووی رووخا،
دەبوا جارێکی تر، سەرلەنوێ دروستبکرێنەوە... (١٥٩)

*

"تێبینی ژمارە ١٥٩ی وەرگێڕ: ناوی قەسیدەکەی ییتس (lapis lazuli)یە کە ناوی زانستی- لاتینی (بەردە پیرۆزە)یەو بە عەرەبی (حجر اللازورد)ە. (بڕوانە: فەرهەنگی van daleی هۆڵەندی، ل ١٩١٧). مەبەست ئەو بەردە (پیرۆزەیی)یەیە کە لەناو کوردەواریدا بەردی هاوڕەنگی ئەو بەردە (نەک بەردە گرانبەهاکە) بۆ چاوەزار بەکارئەهێنرێ یان لەخشڵدا، میسرییە دێرینەکان، واتە فیرعەونیەکان لە خشڵدا، هەروەها بۆ سەر ماسکی مردووان بەکاریان هێناوە، بەتایبەتی بەسەر ماسکەکەی (توت عەنخ ئامون) ەوە دەبینرێ (بڕوانە: فەرهەنگی- المنهل- ل ٧١) هەروەها لە کوردەواریدا بەو بەردە یان بە هاوڕەنگەکەی دەوترێ کوژەکە".

(١٦)

وا ئێستا ساڵی (١٩٩٢)ە و خۆم لە (مارگارا) (margara) بینییەوە لەسەر سنوری نێوان تورکیاو ئەرمینیا- وڵاتی راستەقینەی ئەرمەنیەکان کە تازە لە ژێر پاڵتۆ تاریکەکەی یەکێتی سۆڤیەت هاتبووە دەرێ و ڕزگاری ببوو- . بەدیوی مەرزی تورکیادا تەماشای لووتکە بەفرگرتووەکەی کێوی (ئارارات) (ararat)م دەکرد چونکە ئارارات، ئەو سونبولە نەتەوەییەی ئەرمینیا دەکەوێتە سنوری تورکیاوە، ئەو شوێنەی کە تەنها لەدوورەوە دەتوانێت تەماشای بکەیت و تێی بڕوانیت.

لەناو باخچەکەی (لیڤۆن کارا پێگیان) (levon krapegian) راوەستا بووم و لەسەرووی کێڵگەی تەماتەو پەتاتەو خەیارو درەختە گێلاسەکانەوە ئاڵایەکی تورکیم بینی کە بەو قرچەی نیوەڕۆیە بە ستوونێکی دارینەوە لەو بازگە سەرسنووریەی چاودێریدا هەڵواسرا بوو. کارا پێگیان وتی: "هەندێک جار سەربازە تورکەکان چاودەکەم لەلای ئەو درەختۆکەیەی ئەو بەرەوە رادەوەستن". لەخۆمم پرسی: ئەوە کامە ئەرمەنییە کە دەیەوێ لە دووریی شەش مەتر لەو قەومەوە نیشتەجێ ببێت کە سەرکردە عوسمانیەکانیان گەلەکەی ئەویان بە کۆمەڵ لەناو بردبێ؟

گوندنشینانێکی ئەوتۆ لێرە نەماونەتەوە. تاکو ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت ژمارەی ئەو لەقلەقانە لەوان زیاترن کە هێلانەیان لەسەر کەلاوەی دووکەڵکێشی کارخانەکە دروستکردبوو، یان لەسەر ستوونەکانی تەلەگراف و کەلاوەی کتێبخانە گشتییە بچووکەکە، یان لەسەر ئەو مۆنۆمێنتە لەمەڕمەڕ دروستکراوەی بۆ یادی ئەرمەنییە کوژراوەکانی ساڵانی ١٩٤١-١٩٤٥ی "جەنگی مەزنی نیشتمانی" لە دژی هیتلەریەکان لەوێ دانرا بوو. کارا پێگیان وانەی (مێژووی ئەرمەنیەکان)ی لە قوتابخانەی ناوەندیی لۆکاڵیدا دەوتەوە. وانەی بەنەوەکانی ڕزگاربوانی جینۆسایدو ئەوانەی لەنێوان ساڵانی ١٩١٥-١٩١٨ دا هەڵاتبوون دەوتەوە، واتە ئەوانەی کە لەو گوندە

سنووریە وێرانکراوانەوە هەڵاتبوون کە نزیکەی ٢٥ کیلۆمەتر لەم شوێنەوە بۆ ناو مەرزی تورکیا دوورن.

لەو کاتەدا کە لەگەڵ لیڤۆن کارا پێگیان و خێزانەکەیدا لە دەوری مێزێک لە باخچەی ماڵەکەیدا دانیشتبووین و گێلاسمان دەخوارد، گوێمان لە خوێندنی باڵندە بوو کە لە پشتی درەختەکانەوە لەناو تورکیاوە دەیخوێند، لەو شوێنەوە کە ناویان ناوە ئەرمینیای رۆژئاوا. هاوسەرەکەی دەستی بۆ ریزێک درەختی درێژ کرد کە کەوتبوونە ئەودیوی خاڵی چاودێری و زاڵگە تورکییەکەوەو وتی: "ئا ئەو شوێنە زێدی بنەماڵەی ئێمە بوو. چاک لە یادمە کاتێک منداڵ بووم باوکم منی نایە سەر کۆڵی و پێی وتم باپیرەم هەموو ئەو درەختانەی چاندووە".

پاش پێنج ساڵ و (٣٥٠٠) کیلۆمەتر دوورتر لەو شوێنەوە، لەناو تەم و مژێکی دەریاییدا کە گردو تەپۆڵکەکانی (سۆسسێکس) (sussex)ی لەخۆیدا ون کردبوو، لە شەوێکی شێداری ئینگلیزیانەدا (ئاسترێد ئاغا جانیان) (astrid aghajanian) لە قۆرییەکی گەورەو قورسەوە چای بۆم تێدەکرد. ئەو دواهەمین رزگاربووی جینۆسایدەکەیە. هەشتاو دوو ساڵ پێشتر تورکەکان باپیرەو نەنک و مامیان گوللەباران کردووە. گێڕایەوە: "ئەوانەی لە بنەماڵەکەم بەزیندوویی مانەوە دەبوا ماڵ جێبهێڵین، ئیتر رۆیشتین، هەر رۆیشتین. شەوێکیان خۆمان لە گوندێکدا بینییەوە. باوکم کە لە کۆچپێکردنەکەدا بوو، بە دواماندا دەگەڕا. هاتە لامان. بەدایکمی راگەیاند کە پێی وایە دەرفەتێکیان داوەتێ بۆ ئەوەی بۆ دواهەمین جار خواحافیزی لە ئێمە بکات چونکە لەگەڵ هەموو پیاوەکانی تردا گوللەباران دەکرێن. من چاکم لەبیرە کە دایکم پاشان بۆی گێڕامەوە دواهەمین قسەی باوکم ئەوە بووە: "چاکترین رێگای بەزیندوو هێشتنەوەی یادی من ئەوەیە ئاگاداری ئاسترێد بیت". جارێکی تر چاومان بە باوکم نەکەوتەوە. ئەوە رێپێوانێکی یەجگار دوورو درێژ بوو، تورکەکان و کوردەکانیش بە بەردەوامی لەکچەکانیان دەبرد بۆ ئەوەی دەستدرێژییان بکەنە سەر. دایکم هەر جارێک کە دەیبینی هێرشمان بۆ بێنن، لەناو تابووری کاروانەکەدا لەم شوێنەوە بۆ ئەو شوێن بەبێ پسانەوە رایدەکردو خۆی دەدزییەوە. نەنکەکەی ترم لە رێگادا گیانی لەدەستدا، ئەویش بەهەمان شێوەی برا نۆزادەکەم (ڤارتکێس) کە گیانی لە دەستدا بوو. دەبوا ئێمە هەر لە قەراخی رێگاکە جێی بهێڵین (واتە تەرمەکە- وەرگێڕ). رۆژێکیان تورکەکان هاتن و گوتیان دەیانەوێ هەموو منداڵەکان لەگەڵ خۆیاندا بەرن بۆ ئەوەی ئاگادارییان بکەن. هەندێک لەو ژنانە کە هیچ خۆراکێکیان بۆ منداڵەکانیان پێنەمابوو، سووک و ئاسان لێیانگەڕان منداڵەکانیان بەرن. پاشان دایکم بینیبووی کە چۆن گڕیان لە

لاشەکانیان بەردابوو کە بەسەر یەکتردا کۆمەڵکرابوون. دایکم پاڵی بەمنەوە نابوو بۆ ژێر کۆمەیەکی تری لاشەکان. خۆشی لەگەڵ مندا خزاندە ژێر ئەو هەموو لاشانەوە. تەنانەت تاکو ئێستاش من لە تاریکی دەترسم و قەت ناوێرم بە تەنیابم. بەو جۆرە دایکم منی لەو ئاگر تێبەردانە رزگارکرد. پاشان دایکم بەردەوام ئەوەی پێم دەوتەوە کە کاتێک گوێی لە قیژەی منداڵەکان بووەو چاوی بە گڕی ئاگرەکان کەوتووە، وای زانیوە کە ئەوە رۆح و گیانی منداڵەکانە بەرەو ئاسمان بەرز دەبنەوە".

لە ئەنجامدا دایکی ئاسترێد ئاغاجانیان کچەکەی گەیاندۆتە لای کەمپێکی چادر نشینە عەرەبەکان و پاشان خۆیان گەیاندۆتە شاری (حەلەب) هەموو ئەوەش بەیارمەتی ئەفسەرێکی تورک- دووبارە شویکردۆتەوە و گواستوویانەتەوە بۆ فەلەستین کە تازە بووە ناوچەیەکی مانداتی ژێر دەسەڵاتی بەریتانی. لە ئۆرشەلیم ئاسترێدی گەنج (گاسپار) (gaspar)ی هاوسەری دوا رۆژی دەناسێ کە بابەلباب لە فەلەستین ژیابوون. بەڵام رێگای ئازار چەشتنیان وەکو ئەرمەنی کۆتایی پێنەهات. ئەوان جارێکی تر ناچار بە هەڵاتن کران بەهۆی یەکەمین جەنگی عەرەبی- ئیسرائیلییەوە لە ١٩٤٨ داو کەوتنە گەڕان بەدوای پەناگەیەک لە ئۆردن- کەماوەیەک بوو گاسپار ئاغاجانیان لە هەوڵی بەدەستهێنانی رەگەزنامەی بەریتانی بوو- و دەرەنجام بەرەو دورگەی (قوبروس) (cyprus) کۆچیان کرد. بەڵام کاتێک لە ١٩٧٤ دا تورکەکان هێرشیان کردە سەر دورگەکە، پاش کودەتاکەی یۆنان، ئەو جووتە هاوسەرە سەر لەنوێ ماڵ و حاڵیان لە دەستدایەوە. ئاسترێد بەو جۆرە لە هەمان سەدەدا دووجاران لە چنگی تورکەکان دەبوا خۆی رزگار بکاو هەڵێت. لەشکری تورکی دەستی بەسەر ئەو ماڵەدا گرت کە هی ئەمان بووە. تۆ بڵێی بکرێ کەسی تر هەبێت لەلایەن مێژووەوە لەوە زیاتر تووشی ئازارو چەرمەسەری بووبێت؟

بەڵێ، بە دڵنیاییەوە دەکرێ هەبێت، ئاغاجانیانەکان لەبری ئەو خانووەی لە دەستیان چوو قەرەبوویەکیان وەرگرتەوە. بەڵام کاتێک گاسپار داوای قەرەبووی ناو ماڵەکەیانی کرد کە زۆر شتی دەگمەن و نایاب و گرانبەهای تیادا بوو لە چەشنی فەرشی ئێرانی، تاخمی تەواوی ناو ماڵ، دراوی کۆکراوەی کۆن و ئەنتیکی سەدان ساڵە، فۆتۆی کۆنی ئەندامانی خێزانەکانیان کە لە کۆمەڵکوژییەکانی ١٩١٥ دا لەناوچووبوون، پیانۆیەک و ژمارەیەکی زۆر کتێبی کۆن و تازەی دانسقە، کە هەموویان لەلایەن تورکەکانەوە تاڵان کرا بوون- نامەیەکی لەوەزارەتی کاروباری دەرەکیی بەریتانییەوە بۆ هات کە تیایدا دەڵێ: "دەسەڵاتدارانی تورکە قوبروسیەکان.... یاسایەکیان هێناوەتە ناوەوە (١٦٠) کە لەوێدا ئەوە دیاریکراوە قەرەبووی زەرەرو زیانی ماڵیی ئەو کەسانە ناکرێتەوە کە هاوکاری یۆنان یان بەشە

یۆنانییەکەی قوبروسیان کردبێت و پەیوەندییان لەگەڵیاندا هەبووبێ. ئێستاش ئەو بێبەشکردنەیان فراوانتر کردوەو هەموو ئەو کەسانەش دەگرێتەوە کە بەرەچەڵەک ئەرمەنین".

ئەو ژن و مێردە هەرگیز پێیان نەنابووە بەشە یۆنانییەکەی قوبروسەوە و هیچ کاتێکیش خوازیاری پاسەپۆرتی قوبروسی یۆنانی نەبوونە. گاسپار ئاغاجانیان وتی: "ئێمە هاووڵاتی تەواوی بەریتانی بووین. بەڵام ئێمە لە قەرەبوو بێبەشکراین لەسەر بناغەی یان بەهۆی رەچەڵەکی ئیتنیکیمانەوە". کاتێک کە بیستی (مارگرێت تاتچەر)ی سەرەک وەزیرانی بەریتانیا بەبۆنەی یادی شەڕی (گالیپۆلی) (gallipoli)یەوە سەردانی تورکیا دەکات، مێردەکەی ئاستریێد نامەیەکی ئاراستەی نوێنەرە لۆکاڵییەکەی خۆیان کرد لە پەرلەماندا بۆ شکات کردن، ئەوەشی خستبووە سەر کە هاوسەرەکەی یەکێک بووە لە ڕزگاربووانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان. وەڵامنامەیەکی لە (فرانسیس مۆد) (francis maude) وەزیری کاروباری دەرەکییەوە بۆ هاتەوە کە تیایدا هاتبوو (هەرچەندە ئێستا لەوانەیە خوێنەری ئەم کتێبە بە ڕووی مندا بقیژێنێ) کە هەرچەندە حکومەت "لەدەستدانی ئەو ژمارە زۆرەی خەڵک بە تراجیدیایەک دەژمێرێ(....) بەڵام ئێمە پاش لێکدانەوەی تەواو بڕیارمانداوە ئەوە ڕاست نییە ئەو بابەتە لەگەڵ حکومەتی ئێستای تورکیدا باسبکرێ یان بەرپرسیارێتی ئەو تاوانانەی بخرێتە ئەستۆ کە حەفتاو پێنج ساڵ بەر لە ئێستا و لەکاتی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا ڕوویانداوە (......)".

ئەو جۆرە پابەند بوونە پووچانە بوونەتە کلێشەیەکی دووبارە کراوی سواو. بۆ ئەوەی زیان بە پەیوەندییەکانیان لەگەڵ تورکیادا نەگەیەنن، حکومەتی بەریتانی چیتر دان بەوەدا نەنێت کە جینۆسایدی ئەرمەنیەکان ڕوویداوە، بەڵام ئەو حکومەتە ناتوانێت قەرەبوویەک بۆ خێزانی ئاغاجانیان دەستەبەر بکات چونکە تورکەکان ناچنە ژێر باری قەرەبوو کردنەوەی ئەو هاوڵاتیە بەریتانیانەی بەرەچەڵەک ئەرمەنین- بەهۆی جینۆسایدی ئەرمەنییەکانەوە لە ١٩١٥ دا. تا ئەمڕۆشی لەگەڵدا بێت ئەو خێزانە هیچ قەرەبوویەک نەکراونەتەوە لەبری ئەو ماڵ و حاڵەیان کەلەدەستیان داوە.

لەگەڵ ئەوەشدا پێدەچێت مێژوو تا ئێستا بەلای ئاغا جانیانەکانەوە ڕۆشناکییەکی تیابێت بەوەی لەباری نێودەوڵەتییەوە پلانێک لە ئارادا بێت. لە ساڵی ٢٠٠٣ دا ژنێکی گەنجی تورکی، خوێندکارێک لە شیکاگۆ، داوای ئەوەی لێکردن ڕێی بدەن سەردانێکیان بکات.

ئەو کچە گەنجە کە تا ئێستاش چاکتر وایە ناسنامەکەی بەنهێنی بمێنێتەوە،

لەتورکیاوە بەرەو وڵاتە یەکگرتووەکان گواستبوویەوە تا بتوانێت لەناوەندی ئەرمەنیەکاندا بژێت. لەوێ توانی بەوردی گوێ لە چیرۆکی جینۆسایدەکەیان بگرێت. لە ئەنجامدا توانی باسێکی ئەکادیمی پێشکەش بکات و تیشکێک بخاتە سەر ئەوەی کە بەڕاستی لە ١٩١٥ دا ڕوویداوە. لەنیوەڕۆیەکدا بەسەردانێک چوو بۆ خانووە بچووکەکەیان لە (شۆرهام) (shoreham) لە باشووری ئینگلاند بۆ ئەوەی هاوخەمی خۆی بۆ ئاستریێد دەرببڕێ و ئەسەفی خۆی ڕابگەیەنێت بۆ ئەو کارو کردەوانەی گەلەکەی (واتە گەلی تورکی) ئەنجامیان دابوو. لە ئەنجامدا زۆر بە ئاگادارییەوە ڕیکۆردەرەکەی خستە بەردەمی. بەوجۆرە بیرەوەرییەکانی ئاستریێد ئاغاجانیان، دواهەمین خواحافیزیی باوکی، چۆنێتی مردنی برا نوزادەکەی و گرتێبەردانی بەکۆمەڵی منداڵە ئەرمەنییەکان ئەوانەی ڕۆحیان ڕوو لە ئاسمان هەڵدەکشا، لەلایەن ژنە گەنجێکی تورکەوە بۆ مێژوو تۆمار کران و پارێزران (١٦١).

لە بەیروت لەخانەی نابینایانی ئەرمەنیدا- کە ئێستا تەرخانکراوە بۆ هەموو پیرانی ئەرمەنی- هەندێک گەرمترە لەو کاتانەی دواهەمین ڕۆژەکانی جەنگی ناوخۆیی. دەرگاکان نوێکراونەتەوەو گەرمکەرەوەی سەنترالیان بۆ دانراوە، تەنها ئەوە نەبێت کە هەموو ڕزگاربووەکانی هۆلۆکۆست کە لە ١٩٩٤ دا چاوم پێیان کەوت، کۆچیان کردبوو. تەنها ئەوە نەبێت کە دوو نەخۆشی تازە هێنرابوونە ئەوێ و لە ڕزگاربووان بوون. چاوەڕوانیش ناکرێت چیتر خەڵکی لەو بابەتەبهێنرێتە ئەوێ (١٦٢).

یەکێکیان خانمێکی بچکۆلە بوو کە تەنها ئەو سروودو گۆرانیانەی لەبیرما بوون کە دایکی لەبارەی ڕۆژە ترسناکەکانی ڕێپێوان و ڕاگواستنە زۆرە ملێ و بەکۆمەڵەکان فێری کردبوون. بەدەنگێکی نزم بە تورکی دەیوتنەوە چونکە ئەو هەرگیز فێری زمانی ئەرمەنی نەبووبوو، ناچار دەبوا کارمەندێکی ئەوێ بچێت بەدوای کارمەندێکی تری تورکی زانی خۆیان تا ڕۆڵی وەرگێڕ ببینێت. من پێشتر ئاشنای ئەو سروودو گۆرانیانە ببووم. زۆر بە وردی و ئاگادارییەوە لەلایەن ئەکادیمیستێکی ئەرمەنییەوە تۆمار کرابوون و خرابوونە سەرکاغەز:

ئەوا هاتن دارستانەکان، وا هاتن بە چەپکە گوڵەکانەوە
زۆر ئەستەمە بۆ من باری مردن لەکۆڵ بنێم
بێدار بەرەوە سوڵتان، ئەی سوڵتانی ستەمکار!
هەموو جیهان فرمێسکی خوێن هەڵدەڕێژێ!... (١٦٣)

هەندێک لەولاترەوە لە داڵانەکەدا پیرەمێردێک لەجێدا کەوتووە. ناوی (هارۆتیۆن کێبەجیان) (haroutian kebedjian)ە. بەدەستی چەپیەوە کتێبێکی پیرۆزی بەزمانی برەیل (زمانی تایبەتی بۆ نابینایان- وەرگێڕ) گرتبوو و پەنجەکانی

دەستی راستیشی بەسەر پیتە دەرپۆقیوەکاندا دەهێنا. ئەوە لە ساڵی ٢٠٠٠ دا بوو کاتێک کە تەمەنی نەوەدو سێ ساڵ بوو، واتە هەشت ساڵان بوو کاتێک لە هۆلۆکۆستی ئەرمەنییەکاندا ڕزگاری بوو. زاکیرەی هەر وەکو هەستی گەش و هێزدار بوو:

"ئێمە دانیشتووی (دۆرتیۆڵ dortyol) بووین. باوکم ناوی سەرکیس sarkis، و دایکم ناوی ماریام بوو. ئێمە بەخۆمەوە دە منداڵ بووین.

تورکەکان بە گوێدرێژو ئەسپەوە هاتن و هەموو خەڵکەکەیان راپێچا. ئێمە دەبوا بەرەو (حەلەب) و (راسولعەین) بچین. بەڵام ئەوان هەر لە ڕێگا دەستیان کرد بە کوشتنمان. تورکەکان بەزۆر بەرەو ڕوباری خاپووریان بردین. کاتێکیش گەیشتینە ئەوێ تەنها دایکم و خوشکێک و من ڕزگارمان بوو. فەرمانیان دابوو هەموو ژن و پیاوەکان جلەکانیان دابکەنن. خوشکەکەم هەژدە ساڵان بوو. ئەسپسوارێک پەلی گرت و هەڵیداشتە سەر ئەسپەکەی. بەبەرچاوی ئێمەوە ئەوەی کرد. ئەوە لەبەرچاوی خۆم روویدا. ئەوکاتە هێشتا کوێر نەببووم. ئەوجا دەستیان کرد بە تێهەڵدانی دایکم و سەروچاویان خەڵتانی خوێن کرد. لەو کاتەدا کە لێیان دەپاڕایەوە خوشکەکەم نەبەن، تورکەکان بە تێلالێدان کوشتیان. من هەرگیز ئەوەم لە یاد ناچێت کە چۆن لە گیانەڵڵادا هەر هاواری ناوی منی بوو "هارۆتیۆن... هارۆتیۆن".

پاشان عەرەبێکی خێوەت نشین منی بردە ناو ماڵ و منداڵەکەی خۆی و سێ ساڵ لەوێ مامەوە. کاتێک کە جەنگ کۆتایی پێهات خەڵکانێک هاتن وتیان بەدوای زیندووانی ئەرمەنیدا دەگەڕێن. وتم من ئەرمەنیم. بەو جۆرە منیان لەگەڵ خۆیاندا برد بۆ (حەلەب). لەوێ تووشی ڤایرۆسێک بووم کە چاوەکانمی تێکدا. کوتوپڕ کوێر بووم لەکاتێکدا کە تەمەنم تەنها یانزە ساڵ بوو. تا تەمەنی بیست و سێ ساڵیم پڕبووم لە تووڕەیی و پەستی چونکە تورکەکان خوشکەکەمیان بردو دایکمیان لەبەر چاوی خۆم بە لێدان کوشت. بەڵام کاتێک تەمەنم گەیشتە بیست و سێ ساڵی لەگەڵ خۆمدا بیرم کردەوە کە ناشێ مرۆڤ بەو جۆرە بێت. نوێژم دەست پێکرد و ڕووی دوعام لەخوا کرد چاوی لەحاڵم بێت.

لەو کاتەوە زۆر سەرقاڵی ئەوە بووم لەگەڵ خۆمدا ئاشت ببمەوەو ویژدانم ئاسوودە بکەم. ئێستا من ئامادەم بچمە بەردەمی خوا. من ئاشتیم دۆزیوەتەوە (١٦٤). ساڵی پار کە زمین لەرزە گەورەکە لەتورکیا روویدا، خەڵکێکی زۆری تورک لەناوچوون. من لەو کاتەدا بۆ تورکەکان لەخوا پاڕامەوەو نوێژم بۆ هەموو ئەو تورکە بەستەزمانانە کرد".

پەراوێزەکان

تێبینی:

لەماوەی خوێندنەوەو وەرگێڕانی ئەم کتێبەدا چەندین سەرنج و تێبینیمان لەلا دروست بوو کە پتر روونکردنەوەن. بە پێویستم زانی وەک پەراوێز تۆماریان بکەم و لە زنجیرەی پەراوێزەکاندا ژمارەیان بدەمێ. لەبەرئەوەو بۆ جیاکردنەوەیان لە پەراوێزەکانی نووسەر وشەی (وەرگێڕ)م خستۆتە پێش ئەو پەراوێزو سەرنجانەی خۆم.

١/وەرگێڕ: زاراوەی هۆلۆکۆست ڕیشەیەکی لاتینی هەیە، واتە هۆلۆکۆستۆم (holocaustum) کە بە واتای (سووتاندنی قوربانی) بەکاریان هێناوە. مەبەست سووتاندنی ئەو قوربانیانە بووە کە لە پەرستگا جۆراوجۆرە ڕۆمانیەکاندا پێشکەش بەخواوەندەکانیان دەکران. لە پلەی یەکەمدا ئاژەڵیان دەکرد بە قوربانی. بە واتا مۆدێرنەکەی، هۆلۆکۆست بۆ کوشتنی بەکۆمەڵ بەکاردەهێنرێت. (بڕوانە: فەرهەنگی ڤان داڵە، هۆڵەندی- هۆڵەندی، لاپەڕە: ١٤٠٢، چاپی ٢٠٠٨، هۆڵەندە). بەڕای من هۆلۆکۆست بەواتای (شوێنی سووتاندنی قوربانی) و (کردەی سووتاندنی قوربانی)یش دێتەوە. لە عەرەبیدا وشەی (المحرقه) یان بۆ داناوە کە پڕ بەپێستێتی.

٢/وەرگێڕ: پاش ئەوەی هێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی عوسمانی لەشارو شارۆچکەو گوندەکانی تورکیادا ئەرمەنیەکانیان لەژێر زەبری چەک و تۆقاندندا کۆدەکردەوە، بەپێ ڕەوانەی بیابانەکانی باکوورو ڕۆژهەڵاتی سوریاو شوێنانی تریان دەکردن. ئەو ڕێپێوانانە سێ تا چوار مانگ و زیاتریان خایاندووەو دەبوونە مایەی مردنی بەشی هەرە زۆری قوربانیەکان لەبێ نانی و بێ ئاویدا. ئەوانەی بەزیندوویی دەمانەوە، لەپاڵ دەستدرێژی بەردەوامی سێکسی بۆ سەر کچ و منداڵو فرۆشتنی

بەشێکیان و کوشتنی ڕۆژانە، کۆمەڵ کۆمەڵ پەلبەست دەکران و فڕێ دەدرانە ڕوباری خاپوورەوە یان لە ئەشکەوتەکاندا بەدووکەڵ دەخنکێندران. وردەکاریەکانی ئەو پرۆسە ترسناکەی (ڕێپێوانەکانی مەرگ) لە ناواخنی کتێبەکەدا باسکراوە.

٣/وەرگێڕ: مەبەستی نووسەر ئەوەیە لایەنگەلێکی نا- ئەرمەنی هەن بۆ بەرژەوەندی سیاسی و مەعنەوی خۆیان نایانەوێ جینۆسایدی ئەرمەنیەکان بەیەکەمین جینۆسایدی گەورەی سەدەی بیستەم بناسێندرێ چونکە ئەوە دەبێتە مایەی کەمکردنەوەی (بەڕای ئەوان) لە بەهاو دوورنمای سیاسی و مەعنەوی هۆلۆکۆستی جوولەکە.

٤/وەرگێڕ: هەروەها لە ترسی ئەوەی نەبادا بنکە ئەتۆمیەکانی ئەمریکا لە تورکیادا دابخرێن کە لە چوارچێوەی هاوسەنگیە ئەتۆمیەکاندا لە تورکیادا جێگیر کراون.

٥/پێدەچێ ئەم دیاردەیەی پەلبەستنی قوربانیەکان کە لەئەنفالکردنی کوردەکانداو لەسەر دەستی شۆڤێنیزمی عەرەبی دووبارە بووەتەوە، لەهاوەڵە تورکەکانیانەوە وەریان گرتبێ. بەڵام لە کوشتنە بەکۆمەڵەکانی کوردەکاندا پاش ئەوەی کۆمەڵی بچووک بچووکی دوو کەسی (بەپێی ڕیوایەتەکەی فەرەج) تا کۆمەڵی چل کەسی (بەپێی ڕیوایەتەکەی حەمە عەلی عەلەیانی) لە مەچەکڕاو بەڕیز دەبەسترانەوە، بەدیار چاڵێکی پێشتر ئامادە کراوەوە گوللەباران دەکران و دەکەوتنە چاڵەکەوە، دوای ئەوە بەگڵ- بە شۆفڵ دادەپۆشران. بڕوانە: (عارف قوربانی: شایەتحاڵەکانی ئەنفال، بەرگی چوارەم، لە ١٣٠-٣٩ چاپی ٢٠٠٧، کەرکوک) هەروەها: (یۆست هیلتەرمان: چاوپێکەوتن لەگەڵ حەمە عەلی عەلەیانیدا...). (پەراوێزی وەرگێڕ).

٦/وەرگێڕ: ئۆشڤیتز شوێنێکە لە پۆڵۆنیا کە لەکاتی جەنگی جیهانی دووەمدا نازیەکانی ئەڵمانیا گرتووخانەیەکیان بەهەمان ناوەوە لەوێدا کردبۆوە کە تایبەت بوو کۆکردنەوەی جوولەکەکانی ئەوروپا و پاشان لەناو بردنی بەکۆمەڵیان بەسوتاندنیان لە کوورەی تایبەتیدا، هەر لەبەر ئەوەشە کە پرۆسەی ئەو بە کۆمەڵکوشتنە بە هۆلۆکۆست ناودەبرێ. گەورەترین ژمارەی جوولەکە لەوێدا قڕکراون. بێگومان شوێنی تریش هەبوونە بۆ قڕکردنیان، بەڵام بچووکتر.

٧/مەبەستی نووسەر سەرکردەکانی (تورکیای لاو)ە وەک ڕیزە ئەفسەرێکی لاوی تورکی کەلەسەر بناغەی بیروباوەڕێکی شۆڤێنی- ڕەگەزپەرستی هەڵدەسووڕان. کەمال ئەتاتورک لەگەڵیاندا بوو. (وەرگێڕ).

٨/وەرگێڕ: لەڕاستیدا لەبەرئەوەی لەڕووی جوگرافی- مێژوویی- کۆمەڵایەتییەوە ئەرمەنیەکان زۆر تێکەڵی کوردەکان بوونەو زۆربەی ڕاوەدوو نانەکان لەناوچە کوردیەکانەوە ئەنجامدەدرا، وێڕای ڕۆڵی تاوانکارانەی هەندێک لە ئاغاو شرە خۆرو مورتەزەقە کوردەکان، کەچی بەشێکی تریان ڕۆڵی مەزنیان بینیوە لە شاردنەوەو ڕزگارکردنی بەشێک لە ئەرمەنیەکان. نووسەر پاشان لە تەمەنی کیتابەکەیدا ئاماژەیەکی کورت بۆ ئەوەش دەکات.

٩/وەرگێڕ: ئاشکرایە کە (کۆکردنەوەی قوربانیەکان) قۆناغی دووەمی هەر پرۆسەیەکی جینۆسایدە کە بە دوای قۆناغی یەکەمدا دێت، واتە قۆناغی (دەستنیشانکردنی ئامانج) بەواتای دەستنیشانکردنی ئەو کۆمەڵە خەڵکەی دەیانەوێ لەناویان بەرن. قۆناغی سێیەم قۆناغی لەناوبردنە. بڕوانە: (نەجمەدین فەقێ عەبدوڵڵا: بنەماکانی دیاریکردنی تاوانبارانی جینۆساید لە کوردستاندا. لێکۆڵینەوەیەکی دۆکیۆمێنتاری کە بە نۆزدە ئەڵقە لە ڕۆژنامەی ئاسۆ لە شوبات و مارتی ٢٠٠٧ دا بڵاوکراوەتەوە).

١٠/وەرگێڕ: کوردەکانیش بە هەمان شێوە لەسەرەتاوە لایەنگرو بەشداربوون لە بزوتنەوەی تورکیای لاودا.

١١/نووسەر: ئەرمەنییەکان کە بەرەچەڵەک دەچنەوە سەر پادشانشینی دێرینەی (ئۆرارتۆ)، یەکەمین نەتەوەی کریستیانیان پێکهێنا کاتێک کە پادشا کافرەکەیان (درتاد) (drtad) لە ساڵی ٣٠١ی زاینیدا لە دینی باوباپیرانی هەڵگەڕاوەوە بوو بە کریستیان. لەوێوە لە بەرامبەر فارسەکاندا کەبەر لەوەی بکرێنە موسوڵمان پەیڕەوانی ئایینی زەردەشتی بوون، دەبوا بەرگری لە بڕوا ئایینیە تازەکەیان بکەن و پاشانیش لە دژی عەرەبەکان. لەسەدەی یانزەهەمدا ڕەگەزتورکەکان لە ئاسیای ناوەڕاستەوە هاتنە ناوچەکە. ئەرمەنیەکان هەروەکو یۆنانیەکان لەچوارچێوەی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا نەتەوەیەکی کریستیان بوون.

١٢/وەرگێڕ: وینستۆن چێرچڵ لەماوەی یەکەمین جەنگی جیهانیدا وەزیری جەنگی بەریتانی بوو. لە جەنگی دووەمدا سەرۆک وەزیران بوو.

١٣/نووسەر: لەڕاستیدا ئەو کتێبە بەهەمان رادەی لەبیرچوونەوەی کارەساتی ئەرمەنیەکان لەبیر چۆتەوەو کەس باسی ناکات.

١٤/ Winston Churchill, the world crisis: the after math. London, thornton butterworth, ١٩٢٧ p.٤٠٥.

١٥/"راپۆرتە پەرت و بڵاوەکانی هەرێمەکان"، تەلەگرامی چفرە کراوی – مۆرگنتاو- بۆ (American spate department) لە ١٠ی تەمموزی ١٩١٥ دا، پاشان لە (u.s.a official records on the Armenian genocide ١٩١٥-١٩١٧) دا چاپکراوەتەوە.

ئەوە لەلایەن ئاراسارافیان (ara sarafian)ەوە پێشەکی بۆ نووسراوە و کۆکراوەتەوەو لەلایەن ئەنیستیتوتی گۆمیداس- ەوە لە پرینستۆن لە ٢٠٠٤ دا چاپ و بڵاوکراوەتەوە). P.٥١

١٦/وەرگێڕ: وەک دەرئەکەوێت بەشێک لەو ناوانە کوردین وەک نیشانەیەک بۆ تێکەڵاویی کۆمەڵایەتی و مێژوویی و کولتووری هەردوو گەلی کوردو ئەرمەن. ناوچەی (موش) بۆ خۆی ناوچەیەکی کوردەوارییە.

١٧/وەرگێڕ: ناوی (سرپۆهی) لە بنەچەدا ناوی ژنە قەشەیەکی کریستیان بووە کە لەلای ئۆرتۆدۆکسەکان بەپیرۆز دانراوە.

١٨/نووسەر: کاتێک ئەنوەر پاشا لە شاری (ئەدیرنە) لە میانەی جەنگی بەڵقاندا دەسەڵاتداری یەکەم بوو، هەزاران منداڵیان لە دایکەکانیان کردەوەو رەوانەی داهاتوویان کردن، بەواتا: ڕەوانەی دوا ڕۆژیان کردن بەنیازی ئەوەی بەکۆمەڵ بکرێنە تاوانکارو بکوژ (واتە بەو جۆرە پەروەردەیان دەکەن کە ببنە داردەستی ئەو دەسەڵاتە- وەرگێڕ). بۆ نموونە (ئەنوەر خۆجە)ی دیکتاتۆرە شێتۆکە بەزەبرو زەنگەکەی ئەلبانیا یەکێک بووە لەو منداڵانە. هەروەها (ئەنوەر سادات)ی دیکتاتۆرە سەنگین و هاوسەنگەکەی میسریش یەکێکی تر بووە لەو منداڵانە.

١٩/وەرگێڕ: نووسەر زاراوەیەکی بەکارهێناوە هەم واتای (سەرپەڕێن) و هەم وتاری (جێبەجێکەری ئیعدام) دەگرێتەوە. مەبەستی ئەوەیە کە کوردەکان لە تیمەکانی ئیعدام بەشدار بوونەو بەشێکی ئەو کوشتنە بەکۆمەڵانیەیان بەکوردەکان جێبەجێدەکرێت...

٢٠/تەشکیلاتی مەخسوسیە= teshkilat-i-makhsusiye

٢١/نووسەر: (زانایانی ئەرمەنی نەخشەکەیان کێشا) ناونیشانی بابەتێکە لەلاپەڕە (٩-١٠)ی راپۆرتی ساڵانەی ساڵی ١٩٩٨ دا بڵاوکراوەتەوە کە لەلایەن (ئینستیتوتی نیشتمانی- ئەرمەنی) یەوە دەرئەچێت.

٢٢/نووسەر: (میکانیزمەکانی توندوتیژی): مارک مازوێر. بڕوانە: the London review of books, ٨ februari ٢٠٠١, P.٢٠, the G-word.

٢٣/وەرگێڕ: (بۆرغ-گراف)ی هۆڵەندی بەرامبەر بە (ژێر- کۆنت)ی ئینگلیزیە وەک لەقەبێکی فەرمییە بۆ هەندێ کەس و بنەماڵە. ئەو زاراوە هۆڵەندییە کە ئێمە کتێبەکەمان لێوە وەرگێڕاوە، لە دوو بڕگە پێکهاتووە: (بۆرغ) بەواتای (خوار یان ژێر) و (گراف) بەواتای (کۆنت)ی ئینگلیزی. بەو جۆرە ئەو نازناوە ڕێک بەواتای (خوار یان ژێر کۆنت) یان (پاش کۆنت)، واتە ئەو کەسەی وەک پلەی کۆمەڵایەتی پلەیەک لەخوار (کۆنت) ەوەیەو پلەیەک لە سەرووی (بارۆن)ەوەیە. (بڕوانە: فەرهەنگی ڤان داڵە، ل ٥٨٥).

٢٤/وەرگێڕ: مەبەستی نووسەر لە مێژوناسی بەناوبانگی بەریتانیە کە لەکاتی هۆلۆکۆستی ئەرمەنیەکاندا فەرمانبەرێکی لاو بووە.

٢٥/راپۆرتی حەوت سەد لاپەڕەیی شایەتحاڵە چاوێنیەکان: the treatment of Armenians in the ottoman emoire: documents presented to viscount gery of fallodon bij viscount bryce. (London, house of lords, ٢٠٠٤)

لەو چاپە تازەیەدا زانیاری پێویست و (ناو و شتی تر)ی کەسەکان بڵاوکراونەتەوە کە لە چاپەکانی پێشووتردا وەلاوە دەنران بە مەبەستی پاراستنی شایەتحاڵەکان لە تۆڵە سەندنەوە لەلایەن دەوڵەتی تورکیەوە.

٢٦/نووسەر: (یەکگرتووی ئەنجلۆ- ئەرمەنی) (association angelo- armenian) وەک لۆبییەکی بەهێز کە لە ساڵی ١٨٨٠ دا لەلایەن لۆرد (برایس)ەوە دامەزرابوو، بە بەردەوامی رژێمی بەریتانی دەخستە ژێر فشارەوە بۆ ئەوەی داکۆکی لەمافی یەکسانیی ئەرمەنیەکان بکات لەچوارچێوەی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا. لەپاشکۆیەکی تایبەتی بڵاونامەی ئەنجلۆ- ئەرمەنیدا لە ئەپریلی ١٨٩٥ دا (کە لە ئەرشیفی نووسەری ئەم دێڕانەدا هەیە) راپۆرتێکی دڵتەزێن بڵاوکراوەتەوە لەبارەی ئەو کوشتارەی ئەرمەنیەکانەوە کە لە (ساسۆن) روویداوە. لەو پشتگیرینامەیەدا کە بەشێوازێکی ئەدەبی بەرز لەلایەن لۆرد (گلادستۆن)ەوە نووسراوە، هاتووە: "قسەی راگەیەندراوی تورکەکان کەزۆر ئەستەمە بگوترێنەوە، سەرتاپایان ناڕاست و بێبایەخن.." لەکۆتاییدا بانگەوازێک دەکات بۆ دامەزراندنی هێزێکی جەندرمە لە ژێر فەرماندەیی ئەوروپیدا بۆ پاراستنی (ئەرمەنیە کریستیانەکان). دیارە هاوئاییینبوون پاڵنەری سەرەکی بووە بۆ ئەو هەست و هاوسۆزیەی ئەو بەریتانییە نەک رەوشی کەمایەتیبوونی ئیتنیکی ئەرمەنیە لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا.

٢٧/بڕوانە: (کێسلی دەیڤس، کۆنە پارێزەری تەمەن سی و هەشت ساڵ). لە کتێبەکەی بالاکیان (پڵنگە گرتێبەربووەکان)دا بڵاوکراوەتەوە: balakian, burning tigris, p.٢٤١-٢٤٩.

٢٨/(هەروەها ئەڵمانییەکانیش پەیوەندییان هەبوو...) بە واتا ئاگاداری رووداوەکان بوون. بڕوانە سەرچاوەی پێشووتر: ibid, p. ١٩١

٢٩/"هەر لە سەرەتاوە the new york times خۆی جیاکردبۆوە" واتە تایبەتمەندی خۆی هەبوو. بڕوانە:
The Armenian genocide: news accounts from the American press ١٩١٠-١٩٢٢, ed. Richard D. kloian (Armenian genocide resource center of northeren California, ٢٠٠٠).

٣٠/واتە نزیکەی شەش مانگ بەر لە دەستپێکردنی فەرمیی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان کە لە ١٩١٥/٤/٢٤ دا دەست بەجێبەجێکردنی کراوە. (وەرگێڕ).

٣١/"تەنانەت لەشاری (هالیفاکس)ی کەنەدیشدا" بڕوانە: heralding of the Armenian genocide: reports in the Halifax herald ١٨٩٤-١٩٢٢, by katia minas pettekian, (Armenian cultural association of the atlantic provinces, ٢٠٠٠).

٣٢/ "لەشاری بەسرە-ی ئەوسای عوسمانیەکانەوە..." بڕوانە: H.V.F. winstone, Gertrude bell (londen, barzon publishing, ٢٠٠٤), p. ٢٧٦-٢٧٧.

٣٣/وەرگێڕ: من هیچ گومانم لەوەدا نییە کە ئەو کوردانەی وەکو (جاش و مورتەزەقە) لە ڕیزەکانی جەندرمەو لەشکری عوسمانیدا بوونە بەڕادەی جیاجیا بەشداربوونە لە جێبەجێکردنی تاوانەکانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکاندا، سەرەڕای بەشداری کردنی ژمارەیەکی زۆری خەڵکی شرەخۆری خۆجێی سەر بە عەشیرەتە جیاجیاکان لەکاتی گواستنەوەی ئەرمەنیەکاندا بەناوچەکانیاندا.
بەڵام ئەوەیان بە تەواوەتی جێگای گومانە کە گواستنەوەی ئەرمەنیەکان و سەرپەرشتی کەمپێکی گەورەی لەو چەشنەو لە ئەنجامدا هەموو تاوانە مەیدانیەکان بەو چەند سەد جەندرمە کوردە سپێردرابێ و تورکێکی تیا نەبووبێ. ئەوە شێوازی هەموو ڕەگەزپەرستانی تورکە کە لەوسەردەمەوە تاکو ئێستاش تاوانەکان دەخەنە ئەستۆی کوردەکانەوە، لە حاڵێکدا هەموو نەخشەو پلانەکان لەلایەن باڵاترین دەسەڵاتدارانی عوسمانییەوە داڕێژرابوون و لەباری مەیدانیشەوە سەرپەرشتی هێزە چەکدارەکانیان کردووە بۆ جێبەجێکردنی تاوانەکان. هەر ئەم کتێبەش ئەو ڕاستیانەی بەشێوەیەکی روون و زانستیانە ئاشکرا کردووە.

٣٤/وەرگێڕ: مەبەست یەکەمین جەنگی جیهانیە کە هاوپەیمانەکان (بە ئەمریکاوە) لەدژی ئەڵمانیاو نەمساو تورکیا تیایدا بەشدار بوون.

٣٥/ united states official records of the Armenian genocide, P. ٥٨٧

٣٦/ "گێڕانەوەیەکی دوورو درێژ کە لەلایەن کایرل بارتەرەوە نووسراوە" لەو دەستنووسانەوە وەرگیراون کە کوڕی ناوبراو (ئەنتۆنی بارتەر) لە ٢٣ی حوزەیرانی ٢٠٠٤ دا بۆی ناردوم لەژێرسەردێری:
Barters “account of experiences during the war , written from Baghdad in ١٩١٩”.

٣٧/ "کوشتارەکە لە شیوێکدا روویدا..." بڕوانە:
E. H. jones, the road to En-Dor. (London, white lion pulishers, ١٩٧٣), P. ٨٣.
ئەو کتێبە یەکەمجار لە ساڵی ١٩٢٠ دا لە لەندەن لەلایەن دەزگای (bodley head) ەوە بڵاوکراوەتەوە.

٣٨/"باوکم- سەرکیس". نامەی تایبەتی بۆ نووسەر لەلایەن (ئێللن سارکەسیان چێستنۆت) لەسان فرانسیسکۆوە، ٢٣ی شوباتی ٢٠٠٠.

٣٩/ W. Churchill, the world crisis: the altermath, op. cit., p. ١٥٧.

٤٠/واتە نەخشە بۆ کێشراو، ڕێکو پێک و سیستماتیک بووە. (وەرگێڕ).

٤١/ Churchill, great war, dl.٤, p. ١٥٧٠.

٤٢/بڕوانە:
Vahak dadrian: “the historical and legal interconnections between the Armenian genocide and the hewish holocaust: from impunity to retributive justice”, in: the yale journal of international (law, summer ١٩٩٨, dl. ٢٣, no. ٢, p. ٥٠٤-٥٥٩.
لەوێدا دادریان بە هەڵە لەجیاتی (Rudolf hoss) نووسیویەتی (R. hess).

٤٣/لە سیستمی سیاسی ئەڵمانیدا بە سەرۆکی وەزیران دەوترێ راوێژکار. (وەرگێڕ).

٤٤/فەریق پلەیەکی سەربازیە لەسەرووی (عەمید)ە. لە فەرهەنگی (المنهل)دا لاپەڕە (٤١٤)ی چاپی یەکەم (هۆڵەندا) بەرامبەر بە (لۆفتینانت جەنەڕاڵ) دانراوە. (وەرگێڕ).

٤٥/ (وەرگێڕ): ئەو جۆرە کەسایەتیانە ئەگەرچی لەو شوێنانەدا بەگشتی ناوی (راوێژکاری سەربازییان) لێنراوە، بەڵام لە کرداردا ڕۆڵی سەرەکی و بڕیار دەریان لەو ئاستەدا بینیوە.

٤٦/وەرگێڕ: لەو دەورانەدا تا ساڵی ١٩٤٥ بە لەشکری ئەڵمانی دەوترا ڤێهرماخت (wehermacht). (فەرهەنگی ڤان داڵ- لاپەڕە: ٤١٠٨)

٤٧/وەرگێڕ: واتە کەمپەکانی کۆکردنەوەی ئەوانەی دەبوا بەپێی نەخشەی جینۆسایدەکە لەناو ببرێن. هۆلۆکۆستی جوولەکەکان لەو کەمپانەدا ئەنجام ئەدرا.

٤٨/وەرگێڕ: مەبەست تەکنیکەکانی چۆنێتی گرتنی بەکۆمەڵ و کۆکردنەوەی ئەرمەنییەکان بووە، پاشان لەناوبردنیان.

٤٩/وەرگێڕ: راسیزم وەک زاراوەیەکی فەرهەنگی بەمجۆرە لێک ئەدرێتەوە: وشەی (راس) (ras) (بە ئیتاڵی razza و بە فەرەنسی eace). بەشێوەیەکی گشتی بەواتای (رەگەز و نەژادو رەچەڵەک) دێت. لەڕووی ئیتنۆلۆجییەوە (واتە زانستیی رەگەزیانەژاد، یان ڕەگەزناسی) وشەی (راس) نیشانەیە بۆ جیاکردنەوەی کۆمەڵە خەڵکێک: (رەگەزیان نەژادی ئەوروپی، نەژادی ئاری، نەژادی نیگرۆ- رەشپێست، نەژادی سامی، نەژادی مەنگۆلی.... تاد).
راسیست بەواتای (نەژاد پەرست) دێت. راسیزم بەرامبەر بە (رەگەز یا نەژاد پەرستی)یە. لەسەر ئەو بناغەیە زاراوەی (راس دیسکریمیناسی) بەرامبەر بە (جیاکاری رەگەزیی یان نەژادیی) دێت. (سەرچاوە: فەرهەنگی ڤان داڵە، ل ٢٨٦٨).

٥٠/وەرگێڕ: مەبەستی هیتلەر لەوێدا گۆڕینی پێکهاتەی دیموگرافی دانیشتوانە لەسەر بناغەی رەگەزایەتی- نەژادی. ئەوەش سەرەتاو گرنگترین میکانیزمی جێبەجێکردنی سیاسەتی (پاکتاوی رەگەزی) پێکدەهێنێ و یەکەمین هەنگاوە بەرەو جینۆسایدی ئەو گرووپە مرۆییە دیاریکراوە کە راسیستە جۆراوجۆرەکان بەشێوەی جیاجیا جێبەجێی دەکەن. کۆچپێکردنی زۆرە ملێی گوندنشینەکانی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عیراق بەرەو ئۆردوگا زۆرە ملێکان لەنێوان ساڵانی ١٩٧٦-١٩٨٨ دا جۆرێکە لەو سیاسەتە. هەروەها دەرکردنی پەیتا پەیتای کوردەکانی کەرکوک و شوێنەکانی ترو گۆڕینی پێکهاتەی دیموگرافی ئەو ناوچانە لەڕێگای هێنان و نیشتەجێکردنی عەرەب و گواستنەوەی یەکە ئیداریەکانی ئەو ناوچانە بۆ پارێزگاکانی تر شێوازێکی تری پاکتاوی رەگەزی بووە کە دەرهەق بە کۆمەڵێکی ئێتنیکی دیاریکراو جێبەجێکراوە.

٥١/ mark levenes: the experience of genocide in lightning strikes twice: the world war ١٩١٤-١٩٤٥. (harper Collins, London, ٢٠٠٠).

تێبینیەکەی (لێڤینز) دەربارەی شەمەندەفەرەکەی بەغدا لە لاپەڕە (٢٠)ی دەستنووسەکەدا.

٥٢/نووسەر: لەمیانەی کۆنگرەکەیدا لە ٢٠٠١ لە بەیرووت پرۆفیسۆر (ۆڵفغانگ ڤیپەرمان) (wolfgang wippermann) ی مامۆستا لە دانشگای ئازاد-ی بەرلین کۆمەڵێک بەڵگەی پێشکەش کرد کە تیایاندا دەردەکەوێت ئەفسەرانێکی زۆری ئەڵمانی شایەتحاڵ بوونە لە کوشتاری ئەرمەنیەکاندا بێ ئەوەی هیچ دەستێکی یارمەتی بۆ قوربانیەکان درێژ بکەن. بڕوانە تێبینی (٥٣)ی خوارەوە.

٥٣/نووسەر: لە ٢٧ی ئەپریل- نیسان تاوەکو ١ی مەی- ئایاری ٢٠٠١ زنجیرەیەک سیمینار لە بەیروتی پایتەختی لوبناندا سازکرا لە ژێر ناونیشانی:
(the first world war as rememberd in the countries of the eastern Mediterranean).
بڕوانە: beiroet, Daily star, ٤ mei ٢٠٠١.

٥٤/ واتە شتێکی دەگمەن نییە کە هاوشێوەی نەبێت. (وەرگێڕ).

٥٥/هیچ هەڵوێستێکیشیان نەبوو، هیچی کردەییشیان نەکرد، لە حاڵێکدا لە جەنگیشدا بوون لەگەڵ تەوەرەی ئەڵمانیا- نەمسا- تورکیادا. (وەرگێڕ).

٥٦/وەک تاوانبارانی ئەنفال لە وڵاتی خۆماندا. (وەرگێڕ).

٥٧/ بڕوانە: AIM: Armenian international magazine, (A century of genocide), januari I februari ٢٠٠١, p. ٢٦-٣٣, matthew karanian.

٥٨/ (وەرگێڕ): دادگای تایبەتی (ترییبونال- tribunal) بە بڕیارێکی تایبەتی و بۆ مەبەستێکی دیاریکراو پێکدەهێنرێ و بەتەواوبوونی ئەو کەیسە دادگاکەش کۆتایی پێدێت لە چەشنی دادگاییکردنی تاوانبارانی جەنگ و ئەو جۆرە کەیسانە. ئەو جۆرە دادگایانە لە پلەی یەکەمدا دادگای سیاسین و مەرج نییە سەد لەسەد یاسایی بن، لەبەرئەوە دەشێ لە دەستەی دادوەراندا خەڵکانی (نا) یاسایش بەشداربن.
(بڕوانە: فەرهەنگی- المنهل- ص ٧٥٣).

٥٩/وەرگێڕ: ئەو دادگایە لەراستیدا دادگایەکی ناچاری بووە کەتورکەکان لە ژێر فشاری هێزە هاوپەیمانەکاندا سازیان کرد وەکو دۆڕاوێکی یەکەمین جەنگی جیهانی لە پاڵ ئەڵمانیاو نەمسادا. واتە ئەو دادگایە لەچوارچێوەی مەرجە داسەپێنراوەکانی براوەکانی جەنگدا بووە بەرامبەر بە دۆڕاوەکان و سات و سەودایەکی سیاسی بووە. تورکەکان هەر لەوێوە بەشی هەرە زۆری قەتلوعامە مەیدانیەکانیان خستبووە ئەستۆی کوردەکان بێ ئەوەی کەس هەبووبێت بەرگرییان لێبکات. چاکترین بەڵگە بۆ ئەوەی کە تورکەکان بۆ خۆشیان بروایان بەو دادگایە نەبووە ئەوەیە کە تاکو ئێستاش بە فەرمی و نافەرمی دان بە کوشتنە بەکۆمەڵەکانی ئەرمەنیەکاندا نانێن و نکوڵی لێ دەکەن و لێی پەشیمان نین.

٦٠/کە هاو واتای جینۆسایدی ئەرمەنیەکانە. (وەرگێڕ).

٦١/وەرگێڕ: ئەوە جێگای سەرنجدانە کە یەکێک لە گەورە تاوانبارانی جینۆسایدی ئەرمەنییەکان لە دوای جەنگدا پەنای بردبێتە بەر ئەڵمانیای دۆڕاوی جەنگ و داڵدەدرابێت و هاوپەیمانەکانیش هەڵوێستیان نەبووبێت.

٦٢/ بڕوانە:
Dadrian, history of the Armenian genocide, p. ٤١٠.

٦٣/ بڕوانە:
Churchill, great war, dl.٤ , p. ١٥٧٠.

٦٤/وەرگێڕ: مەبەست سەرکەوتنی هاوپەیمانەکانە بەسەر بەرەی ئەڵمانی- نەمسایی- تورکیدا لە یەکەمین جەنگی جیهانیدا.

٦٥/ وەرگێڕ: بەکردەوە ئەو وڵاتە گەورانە لە پلەی یەکەمدا دۆستی بەرژەوەندییەکانی خۆیان بوونەو گەلانی تری ژێردەستەش بوونە بە قوربانیانی ئەوبەرژەوەندیانە لە چەشنی ئەرمەن و کوردو... تاد.

٦٦/وەرگێڕ: چواردە بەندەکەی جاڕنامەکەی ویلسۆن بەر لە یەکەمین جەنگی جیهانیدا و لە ١٩١٣ دا ڕاگەیەندرابوون.

٦٧/وەرگێڕ: ئاماژەیە بۆ ناوی شاڵاوە جەنگییەکانی هاوپەیمانەکان لە دژی عیراق بۆ ڕزگارکردنی کوەیت لە ١٩٩١ دا.

٦٨/هەمان سەرچاوەی پێشوو. P. ١٥٧١

٦٩/بڕوانە: james bryce, international relations eight lectures deliverd in the united states in august ١٩٢١, (Macmillan, London, ١٩٢٢), p. ٦٥-٧١.

٧٠/وەرگێڕ: مەبەستێکە ئەوەیە کە ئەو نهێنیە لەلایەن نووسەرەوە ئاشکرا نەکراوە چونکە پێشترو بۆ خۆی ئاشکرا بووە هەروەکو چۆن (هیرۆدۆتس)ی مێژوو نووسی بەناوبانگی یۆنانی کۆن ئەو چیرۆکانەی ئاشکرا نەکردبوو چونکە پێشتر لەلایەن کاهینە میسریەکانەوەئاشکرا کراون و ئەو تەنها چیرۆکەکانی وەرگرتووەو گواستوویەتیەوە ناو کتێبەکانی خۆی، بەڵام وەک دۆزراوەیەکی تایبەت بە خۆی باسیکردوون.

٧١/وەرگێڕ: واتە ئەو نەوەیەی نازناوی (کارکاشیان) یان هەڵگرتووەو نووسەر چاوپێکەوتنی لەگەڵیاندا کردووە.

٧٢/وەرگێڕ: سێرڤیەکان یان سێربیەکان ئەو گەلەن کە بەزمانی سێربی وەک بەشێک لە کۆمەڵە زمانی (سلاڤی- باشوور) دەدوێن و نیشتەجێی بەشێکی ناوچەی بەڵکانن (بەلقان). بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکان و داگیرکراویان بوونەو دەردەسەری و چەرمەسەری زۆریان بەدەستی عوسمانیەکانەوە دیوەو وەک نیمچە کۆیلە لەلایەن تورکەکانەوە ڕەفتاریان لەگەڵدا کراوە. ئەوە هۆیەکی سەرەکی- مێژوویی بووە بۆ ڕق و کینەی سربیەکان کە لە بەرامبەر بە موسوڵمانەکان هەیانە.

٧٣/نووسەر وشەی (شەهید)ی خستۆتە کەوانەوە.

٧٤/وەرگێڕ: سنجەق ناوی کۆنی هەرێمە کارگێڕیەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بوو کە بە عەرەبی ناوی (ویلایەت)ی لێدەنرا. بۆ نموونە جاران کوردستانی باشوور بە سنجەق یان ویلایەتی شارەزوور ناسرا بوو کە ناوەندەکەی کەرکوک بوو. پاشان عیراقی ئێستا کرا بوو بە سێ سنجەقی (مووسڵ، بەغدا، بەسرە).

٧٥/وەرگێڕ: لە دووەمین جەنگی دووەمدا وڵاتانی هاوپەیمان (بەریتانیا، فەرەنسا، روسیا، ئەمریکا، .... تاد) بەرامبەر بەوڵاتانی میحوەر (ئەڵمانیا، ئیتاڵیا، یابان، ... تاد) دەجەنگان.

٧٦/وەرگێڕ: نووسەر پارتی کرێکارانی کوردستان (pkk)ی بە پارتێکی کۆمۆنیستی ناو بردووە، بەڵام ئەو پارتە لەڕووی میتۆدی سیاسی و جیهانبینییەوە بەهیچ پێوەرێک نە کۆمۆنیستی و نە سۆسیالیستییە، بەڵکو ئەو پارتە لەواقیعدا لەبیرو ئایدیاو پراکتیکە سیاسی و حزبیەکانیدا و لەڕووی دروشم و ئامانجە دوورو نزیکەکانیەوە پارتێکی ناسیونالیستی ڕادیکاڵییە کەلەم ساڵانەی دواییدا ڕووی لەوەیە ببێتە پارتێکی ناسیونالیستی لیبراڵی.

٧٧/وەرگێڕ: واتە سوریاو تورکیا شەڕی ساردو ناکۆکییان بۆ خاک و سەرزەمینێکە کە لەڕووی مێژووییەوە نە-هی عەرەبەو نە — هی تورکە،

بەڵکو لە بناغەدا هی ئەرمەنە. تەنانەت هەندێ کوردی دەمارگیرو بیر تەسکی خۆشمان هەن لە نەخشەی کوردستاندا ناوچەی ئەلێکساندرێتەشی (واتە ئەسکەندەروونە) دەخەنە سەرو بەخەیاڵێکی سەقەتەوە پێوەی دەلکێنن و سنووری کوردستان بەتۆبزی و بە پێلەقە بەبێ هەستکردن بە لێپرسراوەتی مێژوویی و ئەخلاقی دەگەیەننە سەرکەنارەکانی دەریای ناوەڕاست.

See: levens “A moving target, the usual/٧٨ auspects and (maybe) a smoking gun: the problem of pinning blame in modern genocide”, in (patterns of from: (R. S. Stafford: the , ٤ .no , ٣٣ .prejudice) , dl , tragedy of the Assyrians- londen, allen and unwin .(١٧٧-١٦٨ .p-١٩٣٥

٧٩/وەرگێڕ: مەبەستی نووسەر ئەوەیە ئەو کەسانە زۆر کەم و دەگمەنن. مەبەستی دووهەمیشی ئەوەیە کارەساتەکە کەم کەس پێی زانیوە یان تەنانەت هیچ کەسێک باسی ناکاو لەبیر براوەتەوە.

٨٠/وەرگێڕ: لەناوچەکانی ورمێ لە کوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئێراندا نیشتەجێ ببوون.

٨١/وەرگێڕ: تورکیای ئەو سەردەمە دەستێکی باڵای هەبوو بۆ ئەوەی ئاشووریە دەربەدەرکراوەکان تەنانەت لە ئێرانیشدا (لەناوچە کوردیەکانی ورمێدا) نەحەوێنەوەو بەردەوام هەڕەشەی هەبووە بۆ سەریان، ئەوە سەرەڕای هاندانی هەندێ کوردی کورتبینی ئەو ناوچانە لە دژیان. یەکێک لە هەڵە گەورە مێژووییەکانی سمکۆی شکاک کوشتنی (مارشەمعون)ی سەرۆکی ئایینی و دنیایی ئاشووریەکان بوو لە ورمێ. جیاوازی ئایینی و وروژاندنی دەمارگیری ئایینی هەمیشە ئەو ڕێگا ئاسانە بووە بۆ هاندان و بەکارهێنانی کوردەکان لە دژی ئەرمەنی و ئاشوریەکان، ئەوە سەرەڕای وەبەرنانی تەماحی تاڵانی و مسۆگەرکردنی بەهەشت بەهەموو حۆریەکانیەوە. ئینگلیزیش ئەگەرچی بەگواستنەوەی ئاشووریەکان بۆ ناوچە کوردیەکانی کوردستانی ئێستای

ژێر دەسەڵاتی عیراق بووە هۆکاری ئەوەی بەشێوەیەکی ڕێژەیی پاشماوەی ئاشوریەکان لە ئەگەری قڕکردنێکی تری بەکۆمەڵ دووربخاتەوە، بەڵام لەو هەڵوێستەیاندا مەبەستی راستەوخۆ و سەرەکی ئینگلیز هەرگیز خەمخۆری نەبووە بۆ ئاشووریە هاودینەکانی خۆیان بە بەڵگەی ئەوەی ملیۆن و نیوێک ئەرمەنییان بە بەر چاویانەوە لە تورکیای عوسمانیدا لەناوبرد بێ ئەوەی نقەیەکیان لێبێت هەر وەکو چۆن لە بەرامبەر پرۆسەی قڕکردنی بەکۆمەڵی بەشێک لە ئاشووریەکان لەلایەن لەشکرو حکوومەتی پادشایی عیراقەوە لە ١٩٣٣ (بەتایبەتی لەناوچەی سوممێڵ) نەهاتنە وەڵام و بێدەنگەیان لێکرد.... بەڵکو ئینگلیزەکان لەو هەڵوێستەیاندا بۆ گواستنەوەی ئاشوریەکان لە کوردستانی ژێر دەسەلاتی ئێرانەوە بۆ کوردستانی ژێر دەسەڵاتی مانداتی بەریتانی ئەوە بووە بیانکەن بە مورتەزەقەیەکی درو هەرزانی بێ وڵات و خاک کە ئامادەبوون بە بەڵێنێکی بێبناغەی ئینگلیزەکان بۆ دابینکردن و پێبەخشینی سەرزەمینێک و جێگای نیشتەجێبونێکی تازە خۆیان بە کوشت بدەن. بەو جۆرە دڕترین مورتەزەقەی ناو لەشکری ئینگلیزی لە عیراقداو لە دژی شۆڕشەکانی شێخ مەحموود سیخەکانی هیندو ئاشووریەکان بوون کە لە ڕێگای قەسری شیرین و خانەقینەوە گوازرابوونەوە بۆ بەغدا و لەوێشەوە بۆ ناوچە کوردیەکانی دەوروبەری موسڵ. لەو دەورانەدا ئاشووریەکان دەیانتوانی تا (٣٠) سی هەزار شەڕکەر چەکدار بکەن کە ئینگلیز بەپێی پێویست بە هەموو لایەکدا ڕەوانەی دەکردن و بۆ سەرکوتی نەیارەکانی بەکاری دەهێنان.

٨٢/وەرگێڕ: پێدەچێ بەریتانیا سەودایەکی چەکفرۆشتنی لەوکاتەدا لەگەڵ عیراقدا ئەنجامدابێت کەبەپێی عورفی نێودەوڵەتی دەبوا بۆ بەرگریکردن لەوڵاتەکە بەکاربهێنرێ. ئەوە لەکاتێکدا بووە کە لەشکری عیراقی پادشایی خەریکی قەتلوعامی ئاشووریەکان بووەو دەبوا بەریتانیا لانی کەم ئەو سەفقەی چەکە رابگرێ و بۆمبەکانی بە عیراق نەفرۆشتایە.

٨٣/وەرگێڕ: لەو ڕستەیەوە بەرامبەر بە دەستەواژەی (هەستی دژە بێگانە) ئەوە تێدەگەین کە لەلایەکەوە (دژە ئاشوری) بگرێتەوە کەئەو دەمانە بێگانە بوونەو چەند ساڵێک بوو هێنرابوونە عیراقەوە، لەلایەکی تریشەوە (دژە ئینگلیز) دەگرێتەوە کەبێگانەی سەرەکی و داگیرکەربوونە لەو ولاتە دەستکردەی بەناوی عیراقەوە بەسەر گەلانی ناوچەکەدا داسەپێنرابوو.

٨٤/وەرگێڕ: دیارە مەبەستی جەنگی ٢٠٠٣ ی هاوپەیمانانە لە دژی عیراق کە لە پلەی یەکەمدا ئەمریکاو بەریتانیای گرتەوە. بەڵام پێم وایە ئەو جەنگە نەبووە مایەی وروژاندن و تەقینەوەی هەستی دژە بێگانە لەناو گەلانی عیراقدا (تەنها ڕژێم و دارو دەستەکەی نەبێت)، بەپێچەوانەوە (هەستی بێگانە پەرستی) لە ڕقی ڕژێمی دیکتاتۆریدا زۆر پەرەی سەند تا کار گەیشتە ئەو رادەیەی لە ٢٠٠٣ دا بە چەپڵە ڕێزان پێشوازی لە لەشکری بێگانەی ئەمریکی و بەریتانی بکرێ و کلیلی چارەنووسی عیراقیان بە مەمنوونییەوە بدرێتە دەست.

٨٥/نامە بۆ نووسەر لەلایەن (A. V. ozolin) ەوە لە (٢)ی شوباتی ساڵی ٢٠٠٠ دا.

٨٦/وەرگێڕ: ئەمە ئەو پرۆسەی جینۆسایدەیە کە لەسەردەمی ڕژێمی ستالینیدا ئەنجامدراوەو ناوی (هۆڵۆدۆمۆر)ی لێنراوە کە دوای هەرەسهێنانی یەکێتی سۆڤیەت نهێنییەکانی ئاشکرا بووە، بەڵام تاکو ئێستاش ڕوسیا ئامادە نییە دان بە ڕوودانی ئەو تاوانانەدا بنێت و بە جینۆساید بیناسێنێ. ئێمە لە ٢٠٠٩ دا لە دوو بەشدا وتارێکی درێژمان بۆ یەکەمینجار بەزمانی کوردی لەو بارەیەوە بڵاوکردەوە بە ناونیشانی (لە هۆڵۆدۆمۆرەوە بۆ هۆڵۆکۆست بۆ ئەنفال). (بڕوانە: هەفتەنامەی هەواڵ: ژمارە (٣٢٢)ی ٤/٤/٢٠٠٩، ژمارە-٣٢٣-ی ١١/٤/٢٠٠٩).

٨٧/mazower in (the London frview of books), op. cit.

٨٨/نامەی نۆرمان داڤیز (Norman davies) لە ١٦ی ئەپریلی ١٩٩٨ دا بۆ نووسەر.

٨٩/وەرگێڕ: واتە لە بیرچۆتەوەو کەس باسی ناکات. بەو جۆرە هیتلەر ویستوویەتی ئامادەکاریی دەروونی بکات بۆ ئەنجامدانی تاوانەکانی جەنگ و کۆمەڵکوژیەکانی دوای ئەو مێژووە. هەروەها ئەوە نیشان ئەدات کە زۆر چاک ئاگاداری تاوانی کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان بووە و سوودی تەواویان لەو تاقیکردنەوە تاوانکاریە بینیوەو تورکە ڕەگەزپەرستەکان لەو بوارەدا سەرمەشقی هیتلەریە نازیەکان بوونە.

٩٠/بڕوانە: the dark side of the moon.(londen, faberm ١٩٤٦)

نووسەرەکەی نەزانراوە کێیە.

٩١/وەرگێڕ: مەبەست نووسەری قەسیدەی بەناوبانگی (وێرانەخاک- الارض الخراب)ە.

٩٢/ئیمێڵێک لە گولەر کۆکنارەوە بۆ سەرنووسەر لە (٥)ی شوباتی ٢٠٠٠ دا.

٩٣/ نامەی سونا چاکیر بۆ نووسەر لە (١٥)ی ئەپریل ١٩٩٢ دا.

٩٤/ئیمێڵێک لە ئایگن تات- ەوە بۆ سەرنووسەر، ٣ی شوبات ٢٠٠٠.

٩٥/نامە لە زۆربا (zorba) وە بۆ سەرنووسەر، ١ی شوباتی ٢٠٠١.

٩٦/نامە لە کورکماز هاکتانیر-ەوە بۆ سەرنووسەر، ٢١ی مارت ٢٠٠١.

٩٧/مەبەست (ڕۆبەرت فیسک)ی نووسەری ئەم کتێبەیە.

٩٨/نامە لە ئۆزەنیر-ەوە بۆ گۆڤاری ئۆرشەلیم پۆست، ١٨ی حوزەیرانی ١٩٩٩. بابەتی ناوبراو لە ژێر ناونیشانی (A genocide denid) دا لەلایەن مارلین هێنری (marilyn henry) یەوە نووسرا بوو، لە ٢٨ی ئایاری ١٩٩٩ دا بڵاوکراوەتەوە.

٩٩/لە (the Turkish daily news)دا بڵاوکراوەتەوە، ١٠ی ئەپریل ٢٠٠١.

١٠٠/ وەرگێڕ: لێرەدا مەبەست لە (هۆڵۆکۆست) واتا گشتییەکەیەتی، واتە بە کۆمەڵ کوشتنی کۆمەڵە مرۆیی بەهۆی جیاوازی ئیتنیکی- نژادی- ئایینی- سیاسی یان بەشێکی ئەوکۆمەڵە مرۆییە. ئەوەش جینۆسایدە. بەڵام لە ڕستەی یەکەمی قسەکەی (پێرێز)دا مەبەستی بەتەنها هۆڵۆکۆستی جولەکەکانە.

١٠١/ نامە لە (چارنی)یەوە بۆ شیمۆن پێرێز (peres)، ١١ی ئەپریل ٢٠٠١.

١٠٢/وەرگێڕ: واتە هەموو توخمەکانی تاوانی جینۆسایدی تیابووە کە برتیین لە:

١/نییەتی پێشوەخت بۆ لەناوبردنی بەکۆمەڵ لەسەر بناغەی جیاوازی ئیتنیکی- نەژادی، یان ئایینی و سیاسی.

٢/نەخشە دانان بۆ لەناوبردنی بەکۆمەڵ.

٣/بڕیاردان لەسەر جێبەجێکردنی نەخشەو پلانی لەناوبردنی بەکۆمەڵ.

٤/جێبەجێکردنی پلانی لەناوبردنی بەکۆمەڵ بەپێی میکانیزمێکی گشتی کە بەمجۆرەی خوارەوەیە:

٤-١/دەستنیشان کردنی ئامانج، واتە دەستنیشانکردن و جیاکردنەوەی ئەوانەی بەپێی نەخشە گشتییەکە دەبێ لەناو ببرێن.

٤-٢/ کۆکردنەوەی ئەوانەی بەپێی نەخشە گشتییەکە دەبێ لەناوببرێن.

٤-٣/ لەناوبردنی بەکۆمەڵی قوربانییەکان.

١٠٣/بڕوانە:

DI. Charny, encyclopedia of genocide. ١, p. ٦١-١٠٥

١٠٤/هەمان سەرچاوە ibid, p. ٩٤

١٠٥/لە کۆنووس (محضر)ی کۆنگرەکەی (ئیسرائیل چارنی)یەوە وەرگیراوە کە لەژێر ناونیشانی (ئەرمەنییەکان، تورک و جوولەکە) (the Armenian, the turks and the jews) دا لەلایەن ئەنیستیتوتی ئۆرشەلیم بۆ هۆلۆکۆست و جینۆساید لە ١٩٨٣ دا چاپ و بلاوکراوەتەوە.

١٠٦/ jonathan eric lewis, (genocide and the modern world), published In (Armenian mirror spectator), april ٢٠٠١.

١٠٧/ ڕۆژنامەی (میللیەت)، ڕۆژی ١١ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.

١٠٨/ dr. salahi R. sonyel, (turco-Armenian relations in context of the jewish holocaust). (Ankara: turk tarih kurumu basimevi, ١٩٩٠).

یەکەمین هۆلۆکۆست

١٠٩/ وەرگێڕ: لەمیانەی یەکەمین جەنگی جیهانیدا و کاتێک کە تورکیا لەبەرەی ئەڵمانیادا بوو.

١١٠/ international herald tribune, ٢٧ september ٢٠٠١, (pope prays for Armenians)

پاپا دوعا بۆ ئەرمەنیەکان دەکا

١١١/ BBC world service radionews, ٢٦ sept. ٢٠٠١

١١٢/وەرگێڕ: لەڕاستیداو لەڕووی تیۆری- یاساییەوە قەبارەی قوربانیان وەک ژمارە مەرج بۆ بەجینۆساید ناساندنی تاوانی لەناوبردنی بەکۆمەڵی کۆمەڵەیەکی مرۆیی.

١١٣/وەرگێڕ: لە دەقە ئەسڵییەکەدا (هێزە چەکدارە لایەنگرەکانی عوسمانی) بەکارهێنراوە، بەڵام ئێمە بەچاکترمان زانی (هێزە نیمچە چەکدارەکانی عوسمانی) بەکاربهێنین، چونکە (هێزە چەکدارە لایەنگرەکان) ئەشێ لای خوێنەری کورد جۆرە تێکەڵییەک دروست بکات و ڕوون نەبێت مەبەست چ هێزێکە کە دەشێ هێزێکی دەرەکی و هی دەوڵەتانی تر بێت، لە حاڵێکدا مەبەستە ڕاستەقینەکە بریتیە لە (هێزە نیمچە نیزامیەکانی عوسمانی)یەکە جاش، مورتەزەقە، هێزێکی چەکداری عەشایری، میلیشیای لۆکاڵی و هەموو هێزێکی چەکداری نانیزامی دەگرێتەوە کە لەپاڵ لەشکرێکی نیزامیەوە بجەنگن. لەشکرە داگیرکەرەکان هەمیشە لەو چەشنە هێزە چەکدارە نانیزامیانەیان بۆ مەبەستی تایبەتی دروست کردووەو بەکاریان هێناون.

١١٤/وەرگێڕ: لە دەقە هۆڵەندیەکەدا نوسراوە (... نەیدەویست تێڵاکەی خۆی هەڵداتە ناو کولانەی مریشکەکانەوە) کە وەک دەربڕینێکی هۆڵەندی واتای ئەوەیە "نەیدەویست ئاژاوە بنێتەوە".

١١٥/وەرگێڕ: لە دەقەکەدا نووسراوە "دەستەکانمان لێک خشاند" وەک ئەوەی کەسێک لەخۆشیاندا هەردوو دەستی لێک بخشێنێ.

١١٦/وەرگێڕ: ئەمە توانجێکی ناڕاستەوخۆیە بەواتای لەبیربردنەوەی هۆڵۆکۆستی یەکەم لەپێناوی ڕاگرتنی هەیبەتی هۆڵۆکۆستی جوولەکەکان، چونکە زەق کردنەوەی یەکەمیان دەشێ (لەڕوانگەی دەمارگیرە جولەکانەوە) ببێتە مایەی کەمکردنەوەی بایەخی مەعنەوی دووهەمیان. لەبەرئەوە یەکەم دەکرێ بە قوربانی دووەم.

١١٧/وەرگێڕ: لە کولتووری ڕۆژئاوایی- سەر بە کەنیسەی ڕۆما بە (پیتەر) گۆدەکرێ، بەڵام لە کولتوری ڕۆژهەڵاتی سەر بە کەنیسە ئەرتۆدۆکسیەکان لە چەشنی یۆنان و ئەرمەندا بە (پیدرۆس) گۆدەکرێ. ڕیشەی ئەو ناوە دەگەڕێتەوە بۆ (پوتروس) کە یەکێک بوو لە دوانزە قوتابیە پەیامبەرەکانی مەسیح کە پاش لەداردانی یەسوعی مەسیح هەر لە لایەن خودی مەسیحەوە کراوە بە کەسی یەکەمی ناو پەیڕەوانی مەسیح.

١١٨/p. balakian, op. cit. , ٣٨٣-٣٨٥

١١٩/ وەرگێڕ: لە دەقە هۆڵەندییەکەدا لە وشەو زاراوەی (لۆبی)یەوە کرداری (لۆبیاندن، لۆبیاندی و دەلۆبیەنێ)ی بەکارهێنراوە. لە ڕێزمانی هۆڵەندیدا ئەو جۆرە داڕشتنە زۆر ئاساییە و بەوەش زمانەکەیان زۆر دەوڵەمەند کردووە. لە ڕێزمانی کوردیدا (لۆبیاندن، لۆبیاندی، دەلۆبێنێ) هەرچەندە لەڕوی داڕشتنەوەی دروستە (لەسەر کێشی کۆڵاندن)، بەڵام قورس دێتە سەر زمان و باونییە. لەزمانی کوردیدا بەشێکی زۆری کردارەکان بە ئیزافەی (کردن) بۆ سەر ناوو ئاوەڵناو دادەڕێژرێن لە چەشنی (کارکردن، پیشەسازی کردن، حەمام کردن، قەرزکردن، جوان کردن، ناشیرین کردن، پەسەندکردن.... تاد) و باو نییە بوترێ (کاراندن- کاراندی- دەکارێنێ) و تاد، ئەگەرچی لەڕووی داڕشتنەوە دروستیشە. هەرچۆنێک بێت ئێمە لێرەدا لە جێگای (لۆبیاندن) بۆمان هەبوو (فشار بۆ هێنان) یان (فشار خستنە سەر) بەکاربهێنین، ئەوەش لەگەڵ واتای (لۆبی)دا دەگونجێ کە (کۆمەڵەی فشار) دەگرێتەوە.

١٢٠/the Washington post, ٢٣ april ١٩٩٩

١٢١/the new york times, ١١ september ١٩٩٧

١٢٢/ Norman finkelstein in (index on censorship, number ٢ , ٢٠٠٠)

١٢٣/ ڕۆژنامەی (لۆمۆند)ی فەرەنسی، lemonade , ٢٣ juni ١٩٩٥ بۆ ئەو مشتومڕانەی لەبارەی ئاماژەکانی (بێرنارد لوێس)ەوە کران بۆ ناولێنانی کوشتنی ئەرمەنییەکان بە هۆڵۆکۆست، بڕوانە ژمارەی ڕۆژی ٢٦ی ئەپریلی ١٩٩٤ی لۆمۆند.

١٢٤/ ئەنکەرە، ریپۆرتاجی ڕۆژی ١٨ی سێپتەمبەری ٢٠٠٠ ی (ئاژانسی دەنگوباسی ئەنادۆڵیا).

١٢٥/وەرگێڕ: لە دەقە هۆڵەندییەکەدا وشەی فەرەنسی (touche) بەکارهێنراوە و نووسراوە (لێرەدا دەبێ بڵێین touché) کە یەکێک لە واتاکانی بریتیە لە (مۆسیقا یان ئۆرگ ژەنین). واتایەکی تریشی (هەست جووڵان)ە وەک گاڵتە پێکردنێک بەو هەست جوڵانە کوتوپڕەی لە هەڵوێستە تورکیەکەدا دەردەکەوێت بۆ وروژاندنی داوای بە ڕەسمی ناساندنی جینۆسایدی جەزائیریەکان لەسەر دەستی لەشکری فەرەنسی. مەبەستی نووسەریش ئەوەیە کە تورکیا ئەوەندەی کەش و فش و خۆڕاوەشاندنی نیشانداوە ئەوەندە خەمی مەسەلەی جینۆسایدی جەزائیریەکانی نەبووە. ئەوەی ئەو کردوویەتی شەڕە شمشێرێک بووە لە چەشنی شمشێر بازیەکانی دۆن کیشۆت یان فس فس پاڵەوانی کوردەواری.

١٢٦/ نووسەر: کەچی بەشێوەیەکی زۆر سەمەرە کۆمپانیای هێڵی ئاسمانی فەرەنسا (ئەیر فرانس) (air france) هیچ ئەوەی بە ئەزیەت نەزانی کە لەبارەی کوشتاری ئەرمەنیەکانەوە قسە بکات. لە ژمارەیەکی ساڵی ١٩٩٩ی گۆڤاری تایبەتی ئەو کۆمپانیایەدا وتارێک لەبارەی پیشانگای فۆتۆیی فۆتۆیی کۆمەڵکوژیەکەوە بڵاوکراوەتەوە کە تیایدا ئاماژە بۆ "جینۆساید" کراوە " کە ئێستا کاتێ و هەمیشە لەلایەن تورکەکانەوە نکوڵی لێدەکرێت" بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەوە نەبووە مایەی ئەوەی تورکیا ڕێگا لە فڕۆکەکانی ئەو کۆمپانیایە بگرێت بە ئاسمانی ئەو وڵاتەدا بفڕن.

١٢٧/نامە لە (فراتەر)ەوە بۆ (جۆن ئالبێرت)ی سەر بە (کۆڕی ئەرمەنیەکانی ئەمریکا) لە ٢١ی نۆڤەمبەری ٢٠٠٠.

١٢٨/وەرگێڕ: لە دەقە هۆڵەندیەکەدا نووسراوە (dezelfde mantra) کە هەم بەواتای (هەمان جادووی زارەکی) و هەم بە واتای (هەمان بۆڵە بۆڵ کردن

لەبەر خۆوە) دێت. ئێمە لە وەرگێڕانەکەدا (جادوو)ەکەمان پێ ڕاستتر بوو، واتە بەکارهێنانی ئەو قسە نەرم و نیانانە بۆ ئەوەی کاریگەریی لەسەر بەرامبەرەکەی دابنێت.

١٢٩/نامە لە (فراتەر)ەوە بۆ (ئارمن لۆکاس) لە ١٥ی دیسەمبەری ٢٠٠٠.

١٣٠/ نامە لە (زاڤەن مێزێرلیان) بۆ (فراتەر) لە ٢١ی دیسەمبەری ٢٠٠٠.

١٣١/نامەی (بریتاین- کاتلین) بۆ (لۆکاس) لە ٣٠ی کانوونی دووەم ٢٠٠١.

١٣٢/ وەرگێڕ: لەو ڕستەیەدا ئەو شێوازە ڕەفتارو پەیامە باوکسالارانەیە هێمایە بۆ هەڵوێستی حکوومەتی بەریتانی کە هەروەکو حکومەتەکانی تری ئەم جیهانە خۆی وەک باوکێکی دڵسۆزی ژێر دەستەکانی (یان ڕەعیەتەکانی) نیشان ئەدات. تێکڕای ڕستەکەش ئەوە دەگەیەنێت ئەو حکومەتە باوکسالارە لەجیاتی ئەوەی لە ڕاستینەی تاوانەکە بکۆڵێتەوەو بۆچی وچۆن و لەلایەن کێوە ئەنجامدراوە، کەچی دەیەوێ بەسەر خۆشیکردن لەپاشماوەی قوربانیەکان خۆڵ بکاتە چاویانەوە. ئەوەش پەسەندەنی نییە.

١٣٣/ وەڵامی خانمی (رامسای) بارۆنی (کارتڤالە) بۆ خانمە بارۆن (کۆکس-COX) لەخانەی لۆردانا، ١٨ی ئەپریلی ١٩٩٩، لەم سەرچاوەیەوە وەرگیراوە کە (بۆیادجیان) بڵاویکردۆتەوە:

Ruper boyadjian: (great britains denial of the genocide against the Armenian).

کۆنووسەکانی کۆنفرانسی کیگالی لە ٢٥-٣٠ نۆڤەمبەری ٢٠٠١.

١٣٤/ وەرگێڕ: واتە ئەوە لە ڕوانگەی ئەو بەرپرسە بەریتانییەوە هەڵوێستێکی ڕاست و دروستە کە ئەو ڕووداوە تراجیدیانەی لەناوبردنی بەکۆمەڵی ئەرمەنیەکان لەلایەن حکومەتەکانەوە بە (جینۆساید) نەناسێندرێ.

١٣٥/ وەرگێڕ/ مەبەست وڵاتی ئەرمینیایە. ئەوەش بمانەوێ و نەمانەوێ چەواشەکارییەکە کە جینۆسایدی ئەرمەنییەکانی تورکیا دەبەستێتەوە بەوڵاتی

ئەرمینیاوە. بەوجۆرە دەیانەوێ کەیسی جینۆسایدی گەلێک تێکەڵ بە بەرژەوەندیە سیاسیەکان بکەن و سازش و سات و سەودای لەسەر بکرێ و هەرزان فرۆش بکرێت.

١٣٦/ وەرگێڕ/ دەقاندەق نووسراوە: خوای گەورە لەو ڕۆژە بمانپارێزێ.

١٣٧/وەرگێڕ/ بە دەربڕینێکی تر: جولەکە هۆلۆکۆست تەنها بە موڵکی خۆیان دەزانن و دژی ئەوەن هیچ پرۆسەیەکی تری جینۆسایدی گەلانی تر بە هۆلۆکۆست ناو ببرێت، بە پێچەوانەوە، دەیانەوێ هۆلۆکۆست وەک زاراوە بە قۆرخکراوی بمێنێتەوە بۆ جینۆسایدی جوولەکەکان لەسەر دەستی نازیەکان.

١٣٨/ نووسەر: (ریڤکا کۆهین)ی سەفیری ئیسرائیلی لە (یەریڤان) لە (٥)ی مارتی ٢٠٠٢ دا وتی هەرچەندە جینۆسایدی ئەرمەنیەکان "تراجیدیایەک" بوو، بەڵام هۆلۆکۆستی (جوولەکەکان) "دیاردەیەکی تاقانەیەو هەر لە سەرەتاوە نەخشەو پلانی تەواو کار (متکامل)ی بۆ ئامادەکرابوو، هەروەها بە تەواوەتی ئاراستە کرابوو بۆ لەناوبردنی سەرتاپای گەلێک". حکوومەتی ئەرمەنی لەیەریڤان بەشێوازێکی گونجاو کاردانەوەی نیشاندا لە ڕێگای نامەیەکی ناڕەزایەتی دیپلۆماسیەوە.

١٣٩/نووسەر: بێگومان ئەوە بەو واتایە نییە کە لەلایەن دەستەی نووسەرانی (the independent)ەوە پیلانگێڕانێک لەئارادا بووبێ: ئەوە تەنها ئەنجامی ڕێسایەکی توندو پوچە کە بابەتە نووسراوەکانی ئێمەو مانان دەبێ پەیڕەوی لە (شێوازی گراماتیکا)ی بەکارهێنراوی ئەو شوێنەدا بکات و ئێمەش دەبێ خۆمان لەگەڵ ئەوەدا بگونجێنین کە ناوی لێنراوە "بەکارهێنانی باو" لەو "بەکارهێنانی باوە"ەدا هۆلۆکۆستی جوولەکەکان پیتی گەورەی (H)ی بۆ بەکار دەهێنرێ. هۆلۆکۆستەکانی تریش نایانگرێتەوە. کەس نازانێت ئەوە بۆچی بەو جۆرەیەو چۆن پەیدا بووە. هەمان ئەو سیستمی نووسینە لە کردەوەدا لە هەموو ڕۆژنامەو کتێبەکاندا لەسەر ئاستێکی جیهانیدا پەیڕەو دەکرێت، "تێبینی وەرگێڕ: پێم وایە ئەوە تەنها لە زمانە ڕۆژئاواییەکاندا بەو جۆرەیە کە سیستمی پیتی گەورەو بچووکیان هەیەو لەباری گراماتیکا و ڕستە سازییەوە ڕۆڵی خۆی هەیە. وەک بەراوردێک دەڵێم لە زمانی کوردیدا ئەو دیاردەیە نییەوناتوانین بەوجۆرە پلەکاری لە هۆلۆکۆستی گەلاندا بکەین. ئەو پلەکاری و جیاکارییە بەڕای من جۆرێک لە جیاکاری نەژادی نیشان دەدات". هەرچەندە ئەوە جارێکیان بووە مایەی ئاژاوەیەک لە وڵاتە یەکگرتوەکاندا

کاتێک کە دانشگای هارڤارد ئەوەی ڕەتکردەوە "کورسی خوێندنی هۆلۆکۆست و هاوچەشنەکانی" بەکاربهێنرێ چونکە ئەکادیمیستەکان نارەزایەتییان لە دژی ئەوە دەربڕی کە لە سایەی بەکارهێنانی تێرمی "هاوشێوەکانی" یەوە جینۆسایدی گەلانی تر کە ئەوەی ئەرمەنییەکانیش دەگرێتەوە، بە کۆمەڵ سڕدراونەتەوە. بەڵام هەموو ئەوانەش وەڵامی پرسیارەکەی دۆستە ئەرمەنیەکەم نادەنەوە. ئەوەی کە پێی بوترێ ئەو گەلەی تۆ پیتی گەورەی (H) نایگرێتەوە، ئەوەندەی بۆ ئێمە شەرمهێن و مایەی شەرمەزارییە، ئەوەندەش بۆ ئەو ئیهانەیە.

"بەکارهێنانی باو" بۆ هەموو ڕۆژنامەوانان گیروگرفت و باریکە، بەڵام هەرگیز پیرۆز نییە. هیچ پێویست نییە هەتا هەتایە هەر بەو شێوەیە بمێنێتەوە. باوکی من، هەروەکو بەسەرنووسەرەکەمم راگەیاند، لەوەی پێی دەوترێ "جەنگی گەورە- یان مەزن" جەنگیوە. بەڵام لە ساڵی ١٩٤٥ بەدواوە دەبوا "بەکارهێنانی باو" بەپێی هەلومەرجە تازەکان بگونجێندرێ و بەو جۆرە ناولێنانەکە گۆڕدرا بۆ "یەکەمین جەنگی جیهانی".

لە ڕۆژنامەکەمم پرسی: ناو لێرەدا چ بایەخێکی هەیەو چ جیاوازییەک دەبەخشێ؟ پیتێکی گەورە چ گرنگییەکی هەیە؟ چەند کەڵلەسەرو ئێسک و پروسک تاکو ئێستاش لە بیابانی سووریادا لە ژێر گڵدان؟ تۆ بڵێی تورکەکان بای پێویستیان لە ئەرمەنییەکان نەکوشتبێ؟.... ئیتر لەو ڕۆژە بەدواوە لە ڕۆژنامەی (the independent) دا تێرمی هۆلۆکۆست (holocaust) چ بۆ جینۆسایدی جوولەکەکان یان بۆ ئەرمەنیەکان وەکو یەک بە پیتی گەورەی (H) نووسرا.

١٤٠/ نامەی (ئاکات) (akat) بۆ ڕێکخەری پێشانگاکە وێنەگر (سیمۆن نۆرفۆڵک)، ٢٧ی حوزەیرانی ٢٠٠٠.

١٤١/ the independent, ٣١ augustus ٢٠٠٠, (turkey should face up to an ugly episode in its history).

١٤٢/ نامەی (تۆبی ساول) (toby saul) بۆ نووسەر، ٢ی ئۆکتۆس ٢٠٠٠.

١٤٣/ ڕاپۆرتی ساڵی ٢٠٠٢ی ئەنیستیتوتی نیشتمانی ئەرمەنی.

١٤٤/ (ئارام هامپاریان) (aram hamparian) سەرۆکی (کۆمیتەی نیشتمانی ئەمریکی- ئەرمەنی)، ٢٤ی ئەپریلی ٢٠٠٤.

١٤٥/ وەرگێڕ: مەبەست چەکە کۆکوژەکانی عیراق بوو کە ئەمریکاو بەریتانیا کردبوویانە پاساوی سەرەکی بۆ هێرشکردنە سەر عیراق، پاشانیش دەرکەوت هەمووی درۆو بێبناغە بووە.

١٤٦/ وەرگێڕ: بچووککراوەی خۆر.

١٤٧/ نامەی (میشێل ماین) (Michael mayne) بۆ نووسەر لە ١٣ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٠.

١٤٨/ وەرگێڕ: کۆڕی کەنیسەیی- المجمع الكنيسى (الكنسى)

١٤٩/ وەرگێڕ: واتە ڕۆژێک بەر لە ڕۆژی یادی پێنج ساڵەی جینۆسایدەکە کە (٤/٢٤)ە.

١٥٠/ وەرگێڕ: (پۆل پۆت) سکرتێری یەکەمی حزبی شیوعی کەمبودی کە لەنیوەی دووەمی حەفتاکانی سەدەی رابوردودا لەماوەی (٣) سێ ساڵدا نزیکەی یەک لەسەر سێی گەلی کەمبۆدیای بەناوی پاکسازی شۆڕشگێڕانەوە لەناوبرد کە دەیکردە نزیکەی دوو ملیۆن کەس لە شەش ملیۆن دانیشتوانی ئەو وڵاتە. (بێریا) ش وەزیری ناوخۆی دەورانی فەرمانڕەوای ستالین بوو لە یەکێتی سۆڤێتی جاراندا کە هەرچی ڕاوەدوونان و گرتن و کوشتنی بەتاک و بەکۆمەڵ و کۆچپێکردن و دوورخستنەوەی ئاشکراو نهێنی ئەو سەردەمانە هەبوو لە (بیرۆ)کەی ئەوەوە نەخشەی بۆ دادەڕێژراو بڕیاری جێبەجێکردنی دەدرا.

١٥١/بریتی بوون لە:

١/ئایشە نور زاراکئۆغلۆ ayshe nur zarakaglu
٢/راغیب زاراکئۆغلۆ ragip zarakaglu
٣/ئێمیرهان ئۆغوز emirhan oguz

ئەمانە بەهۆی وەرگێڕان بۆ زمانی تورکی و بڵاوکردنەوەی کتێبی دانەر (ئێڤیس تێرنۆن) (yves ternon) ڕاوەدوو نران کە پێشتر بە فەرەنسی چاپ و بڵاوکرابۆوە.

(yves ternon, les armeniens, historie d un

.١٩٧٧ , genocide, parijs: editions du seuil

چاپە تورکییەکە بەناونیشانی (تابووی ئەرمەنی- ermeni tabusu (the Armenian taboe)) چاپ و بڵاوکرابۆوە (ئەستەنبوڵ، ١٩٩٤، belge yayinlari).

بڕوانە: بەیاننامەی (گرووپی مافی ئەرمەنیان) (Armenian rights group)- لەندەن، ٣٠ مارتی ١٩٩٤.

١٥٢/ نووسەر: پێویستە ئەوە بوترێ کە لە شوێنی تردا وەک قسەو قسەڵۆکی باو کەمتر بە چاکە باسی تەحسین بەگ کراوە (وەک دەسەڵاتدارێکی عوسمانی- وەرگێڕ) بەڵام ئایە (ئۆسکار شیندلەر) یش ئەندامێکی پارتی نازی ئەڵمانی نەبوو؟ (کەچی لەگەڵ ئەوەشدا پتر لە هەزار جوولەکەی لە هۆلۆکۆست ڕزگار کرد- وەرگێڕ).

١٥٣/ وەرگێڕ: من بڕوام وایە ئەو (عومەر چاوش)ە یان (عەریف عومەر) لەبەر ئەوەی خەڵکی (ماردین) بووە، ئەویش هەر کورد بووە نەک تورک وەک شایەتحاڵەکە تێی گەیشتووە. تاکو ئێستاش ئەگەر تورکێک بەهۆی وەزیفەی کارگێڕییەوە لە شارێکی کوردستاندا بژێت و بۆ ئەو ماوەیەی وەزیفەکەی لەوێدا نیشتەجێ بووبێت بەخۆی ناڵێت خەڵکی ئەو شارەیە (لە چەشنی ماردین)، بەڵکو شوێنە ئەسڵیەکەی خۆی دەڵێت کە لێوەی هاتووە.

١٥٤/ وەرگێڕ: نووسەر دەڵێ (عەریفێکی تورکی بووە) کە لە سیاقی ڕستەو باسەکەدا دەردەکەوێت مەبەستی (عەریفێکی لەشکری تورکی بووە)، ئەوەش مەرج نییە تورک بووبێ.

١٥٥/ وەرگێڕ: لە دەقەکەدا و لەسەر زمانی شایەتحاڵەکەوە ئەوە هەر بەو جۆرە نووسراوە و ئێمە هیچ دەسکاریمان نەکردووە. ئەوەش بەڵگەیەکی حاشا هەڵنەگرە کە ئەو (چاوش)یان عەریفە کورد بووە نەک تورک، چونکە تا ئێستاشی لەگەڵدا بێت مەحاڵە سەربازێکی لەشکری داگیرکەر (تورک بێت یان فارس یان عەرەب) بتوانێت بە کوردی گوتار بۆ کۆمەڵێک خەڵک بدات. دیارە مەبەستی من ئەوە نییە لە هەڵوێستێکی دەمارگیرانەی نەتەوە پەرستانەی بەرتەسکەوە نکوڵی لەوە بکرێت کە کوردی شرە خۆرو جاش و مورتەزەقە دەستیان لە کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکاندا

نەبووە، بە پێچەوانەوە، ئەو میللەتە عەزیزەی ئێمە ئەو کردەوەو دیاردە ناشرینانەی تیادا ڕوویداوە، لانی کەم هیچ نەبێ ئێمە بۆ خۆمان لە ئەنفالەکاندا ئەوەمان بینیوەو هەموومان شایەتحاڵین کە لە دژی گەلەکەی خۆشیان بەشدارییان لە تاوانی قێزەوەنی جینۆسایدیان کردووە. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوەشدا مانای ئەوە نییە کە لەناو کوردا (وەک هەر گەلێکی تر) پیاوچاکی چەشنی (چاوش عومەر) نەبووبێ کە لەو چرکە ساتە یەکلاکەرەوانەدا ویژدانیان، غیرەتیان، شەهامەتیان جووڵابێ.

١٥٦/ هەواڵنامەی کێڤۆرکیان (the Kevorkian news letter)، پاریس، ٩ی سێپتەمبەری ٢٠٠٢.

١٥٧/ ناوی قەسیدەکەی (بیتس) (lapis lazuli)یە کە ناوی زانستی- لاتینی (بەردە پیرۆزە) یەو بە عەرەبی (حجر اللازورد)ە. (فەرهەنگی ڤان داڵە، ل ١٩١٧). مەبەست ئەو بەردە گرانبەهایەیە کە ڕەنگی (پیرۆزەیی) هەیە و لەناو کوردەواریدا بەردی هەرزان و هاو ڕەنگی ئەوە (نەک بەردە گرانبەهاو ئەسڵیەکە) بۆ چاوەزار بەکاردەهێنرێ. بەپێی فەرهەنگی (المنهل- ل ٧١) میسریە دێرینەکان (فیرعەونیەکان) لە خشڵدا، هەروەها بۆ سەر ماسکی مردووەکان بەکاریان هێناوە، بەتایبەتی بەسەر ماسکەکەی (توت عەنخ ئامون) ەوە دەبینرێ.

١٥٨/ وەرگێڕ: واتە ئەو یاساو بڕیارە لە تورکیاوە دەرچووە.

١٥٩/ نووسەر: دواتر لەنامەیەکدا بۆ ئاغاجانیانەکانی نووسیوە: "من ئەوپەڕی توانای خۆم دەخەمە کار بۆ ئەوەی دان بە جینۆسایدا بنرێت و لەو پێناوەدا هەوڵی خۆم دەدەم (هەرچەندە کەمیش بێت)".

١٦٠/ وەرگێڕ: واتە چاوەڕوان ناکرێت خەڵکی تری ڕزگاربووی هۆلۆکۆستەکە لە ژیاندا مابن.

١٦١/ svazlian, verjine: (the Armenian genocide in the memoris and Turkish- language songs of the eyewitness survivors). Yerevan: gitutian publishing house, ١٩٩٩, p. ١٦.

١٦٢/وەرگێڕ: مەبەست ئاشتییە لەگەڵ خۆیداو لەناوەوە کە ئەوە پتر حاڵەتێکی سۆفیگەرییە و دەکرێ بە (ئاشتی دەروون) (سلام النفس) یان (ئاشتی ناوەخۆیی) (السلام الداخلی) ناو ببرێ. لەناو سۆفیەکاندا بە عەرەبی پێی دەڵێن (الصفاء) واتە خاوێن بوونەوەی ئەقڵ و دەروون لە خڵتەو خاشی دنیایی.

یەکەمین هۆلۆکۆست

یەکەمین هۆلۆکۆست

The First Holocaust

on the arminian genocide

By: Robert Fisk

Translated by: Najmadin Faqe Abdulla

خەندان

دەزگای خەندان بۆ پەخش و وەشاندن